ईश्वरप्रत्यभिज्ञा सूत्र विमर्शिनी

~~प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी~~

2593
#75 duble
F. = 95

२५९३

पत्राणि ९५

(७५ तमं पत्रं
द्विरायातम्)

इ प्र. १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः शिवाय ॐ निराभासात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्द्विशा-
शाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम् स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्तदद्वै-
तं वंदे परमशिवभट्टात्मनिखिलं श्रीत्र्यम्बकमहेशानमध्यमुख्यामयस्थितेः श्रीसोमानन्दना-
थस्य विज्ञानप्रति श्वेनतगात्तुन्नसादित्रमर्थपायमप्यपात् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं यः शास्त्रं यत्नाद्वि-
मलं तस्य शिष्यः करोम्येतां तत्त्वविवृतिं लघुम् वृद्धोऽभिनवगुप्तोऽहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः ॥ सूत्रा-
नर्थ्यं टीकया तद्विचारः सूत्रे वृत्तौ ग्रन्थकारेण दृब्धः तस्मात्सूत्रार्थं मन्दबुद्धीन्प्रतीत्य सम्यग्व्या।
ख्यास्ये प्रत्यभिज्ञाविविक्त्यै सर्वज्ञस्य मतो यदा कृज्ञापि समहाधिपितु न वा सत्रापि तस्यामन्येषां सा-
दुपकारिणी ग्रन्थाकारो परोक्तामहेश्वरप्रसक्तिको परमेश्वरतन्मयताप्रसरसंविद्रूपविभुः स्वतादा-
त्म्यसमर्पणपूर्वमविघ्नेन तत्समाप्तिमन्यमानः परमेश्वरोत्कर्षप्रह्वतापरामर्शमेव तया परमेश्वरता-
दात्म्ययोग्यताप्राप्तये जनानुग्रहप्रयोजनमासूत्रयति ॥ ॐ कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्यु-
पकारमिच्छन् समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि । इह परमेश्वरं प्रति यत्
कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजनालक्षणा प्रह्वता सा नमस्कारस्यार्थः सा च तथाकृतेस्व-
विमर्शमात्रकस्य भवति यदि सर्वतो नमस्करणीयस्योत्कर्षपरोपन्न अन्यथा प्रह्वत्तिमपराम् ।
शतो परमार्थरूपोऽपि नमस्कारो दिनस्यांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव यथोक्तं न विंदति

पुंतत्वे विद्यारागेणारंजिता इति तावदिह मायीयाशुद्धविद्यारागकलासंचार्यमाणस्य पशुत्वमे
व इत्यपेक्ष्य यानकतिपयाध्योमीर्णानयासमुत्कर्षोपि स्यात् कस्य नाम करणैरत्र त्रिभिः प्रशमनस्त
वविभूतिमत्त्वेना विभ्रमादवरतोपि ज्ञायते तोशुद्धस्य वा रदत्त्वति स्पष्टं श्रीमद्विद्याधिपतिना एतस्या
गमकाण्डे इति रूपयिष्यामः तस्मात्त्रिखिलोत्कर्षपरामर्शनमपितत्रस्वीकार्यंयद्यप्यायात हैवस्व
शक्तिपातस्य स्वरूपमेवयमियतोपरमशिवभूमिरस्येति हृदयगोचरं नतत्र स्वात्मीयः प्रकर्षकारः को
पिनिर्वहति सर्वस्य तस्य मायामयत्वेनायतमस्प्रख्यस्यामायीयशुद्धप्रकाशस्वरूपतिदेहिनेप्रत्य
यतानुपपत्तेः तथापि तद्वत्तयाविधं रूपं प्रख्योपाख्याक्रमेणास्वात्मपरावभासविषयभावजि
वमपिषयानिःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायिनियमादिशब्दानुवेधेन परामर्शनीयमिति नमस्का
रे जयत्यर्थं प्रातिष्ठः जयपदोदीरणेपि नाटशामसमुत्कर्षातिशयशालिनि स्वात्मानमप्रह्वीकुर्वा
णतदस्य परमनामेपुकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषात्मैव नमस्कारोवश्यमनेनाकार्थः
इत्यनयाप्रक्रयाजयनमस्कारेकतरप्रक्रमेत्यनतरस्यात्तिमनावश्यमंगीकर्तव्या वन्दनं नमनं स्मर
णप्रध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेवगतिः अत्रपुनर्ग्रंथस्तत्ताताहः
कुक्रमस्याश्रिमायत्रहृदयमपिपीठस्वशब्दपरामर्शमेव एतस्यापदार्थव्याख्यानावसरएवप्रकटीभ
विष्यति स्वशब्दपरमर्शस्य सर्वजनहितत्वाद्युक्तिप्रक्रमः सहिसर्वस्यरयपटितहृदयक्रमः अर्थानि

ई॰ प्र॰ २

2

समस्तकर्तृविदेवप्रतिभस्प्रतिभोदितमाकृत्वाविमर्शात्मभवादाकृत्वावमर्शशून्यस्य च प्रकाशस्या
प्रकाशकल्पत्वात् एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमःप्रभृतिशब्द
शब्दानाश्लेषेणैमामस्मरणिमनुसरतिस्म ग्रन्थकारः इह यद्यत्किंचित्स्फुरति वक्ष्यमाणेश्वरस्वरूप
स्यात्मप्रत्याभासे तत्तद्रूपायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोपि यथा प्रकाशपरमार्थभूत एव
प्रकाशस्यानपह्नवनीयत्वात् यदाहमहादिवाकरवन्मोविवेकाजनेप्रकाशस्वेषभावानामि
मादिनशापेक्याविलीयुतेशूलते तत्रत्कार्यकारणभावेपिक्वचित्परिपूर्णस्वातंत्र्यलक्षण
माहेश्वर्येनान्तरीयकला कोटीकृतानेनशक्तिचक्रेणैवभिन्नभावभावितप्रत्यासत्तिव्यवस्थानेच
कार्ति सत्त्वमायीयत्वेन व्यवस्थापयिष्यते सत्त्वचेतनाद्यवान्तरभेदशतसंभिन्नस्या
मोमत्कृतस्वसर्वोपनिष्पाद्यनिष्पादकभावतत्प्रत्यर्पकभावावभासोलोकव्यवहा
रूपः यत्रतत्स्वप्रथात्मकानुत्तरशक्तिशालिनिर्गलस्वात्मप्रकाशएवमायी
यप्रत्यान्तरव्यवधानवैश्यानिबन्धनेतत्रतस्यैवभगवतःकारणत्वमेषचानुग्रहलक्ष
णोन्त्यः पंचमःपारमेश्वरःकृत्यविशेषःपरपुरुषार्थप्रापकः तन्निबन्धनत्वात्परमार्थमो
क्षस्य श्रन्यत्रत्वोपवर्गःकृतस्मिन्मुक्तिन्न सर्वत इतिनि श्रेयसाभास इति व
क्ष्यामः सत्कार्यद्वितीयःकारणभावोलौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारण ॥ २

भवविलक्षणत्वात्स्फुटेन रूपेणासंवेद्यमानः कादाचित्कवस्तुसंभावासोनीयमानपरमार्थोनिरु-
ष्टकालिकलक्षणो यथार्थविसंभावाभावविनाकृतभावः प्रथमकोटिसंभावनाशून्यः कालिकाकारस्वप्र-
काशावरणनिराकरणमनोरथशतदुरापस्यैवप्रकारः कथमायातकनिपातमहिम्नेन निरूपि-
तः कथंविदिति केनचित्प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैवप्र-
योक्तसंबंधेनैवइयंचेट इति आसाद्येति आसमंतात्परिपूर्णरूपतयासाद्यपित्वा स्वात्मोपभोगयो-
ग्यतां निरर्गलां गमयित्वा इयता विधितवेद्यत्वेन परमार्थशास्त्रकरणोपिकरोदर्शितः अन्यथा प्रता-
रकतामात्रमेव स्यात् पौर्वकाल्यं तस्मात्तनर्थमत्र विवक्षितं अन्यथात्वामादन्नतारतन्मपशमैमायी-
यमलककलापसंस्कारस्तस्य कथं परोपदेशः शक्यक्रियः संभवतिहि मायागर्भाधिकारिणो वि-
ष्णुविरिंच्याद्याः तेऽप्राणौ अपि महामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धा मंत्रेश्वरेशानन्महेशात्मानः शुद्धाध्व-
पि श्रीमत्सदाशिवप्रभृतयः नेतयदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूताः स भगवानखिलप्रकाशात्मत्वात्-
अपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यमिति नैव तत्र तत्र अभिलोपपादनस्य महाफलत्वमासूत्रयति दीयते-
स्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः तस्य भावस्तत्वेन परमेश्वरस्वरूपस्वातंत्र्यपात्रतोका ज-
नस्येतियः कश्चिज्जायमानः तस्यत्वेनापि कारिविषयो नात्र कश्चिन्नियम इति दर्शयति यस्यय-
स्य हीदेस्वरूपप्रथनेनस्यात्तस्य महाफले प्रथनैव परमार्थफलत्वात् तस्य च शक्तिबंधकमस्त्र

ई. प्र. ३

तेरथतिवेद्यनीयत्वात् नहि स्वयमिति न्यायात् तदकस्मीनेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्य
ते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादिति परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ एकवारं प्रमाणेन शा
स्त्राद्गुरुवाक्यतः ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना करणेन नास्ति कृत्यं नापि भावनयापि
वा सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना सर्वदापि स्वभावादितस्तदात्मा न समयेतेति नन्वेव
रतनेन मरणपीडितस्यापि तेन कृपा स्वदयाविकरणीयत्वमाह अपिशब्दः स्वात्मनस्तदाभिन्नता
माविष्कुर्वन् स्वात्मनि परार्थस्य परम्परा तिरस्कृत्य प्रयोजनानेन तस्यावकाशं ददातीति परार्थस्य
प्रयोजनेन भवत्येव तत्त्वज्ञत्वाणयोगात् तस्य स्वार्थ एव प्रयोजनं न परमार्थ इति तस्याप्य
तत्त्वज्ञानयोगयत्वे सत्यप्रयोजनत्वात् संपादयतेनाभिमहितेयस्नुराख्यातयातत एव क्रियाप्रयो
जकत्वयोगे अत एव भेदवादेपीश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थ एव प्रयोजनमिति दर्शयि
तुं न्यायनिर्णीतं वेदमाति हपितयमर्थमपि कृत्यप्रकटनः प्रवर्तनेन तत्प्रयोजनमिति इच्छाविति
इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वं शास्त्रादर्शयति इच्छाशक्तिरूपान्तरेण तत्त्वस्वभाव
तया क्रियाशक्तिपर्यन्तीभवतीति दर्शयिष्यामः इत्यपिशब्दः समर्थपार्थः तेन जनस्य परमेश्वरधर्मस
मीपताकरणमात्रफले तत एवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः संपदस्तन्निष्यन्दरू
पाः संपन्नाएव रोहणालाभे रत्नसंपद इव प्रमुषितस्वात्मस्वात्मपरमार्थस्य हि किमन्येन लब्धेन लब्ध ३

तु पारमार्थिकस्यापि तद्रूपत्वात् अस्ति यद्वाह्यतनीयं यदुक्तं ग्रन्थकृतैव भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदु
पयाचितं येन यावाद्दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमिमं वृषष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तं बहुव्रीहि-
णा तूपायः सूच्यते समस्तस्य भावाभावरूपस्य वा लाभेन तस्य नीलसुखादेर्या संपत्तिः सि
द्धिस्तथात्वप्रकाशस्तस्याः सम्यग्वाभिर्विमर्शरूढिः सैव हेतुर्यस्याः तस्यास्तत्प्रत्यभिज्ञाया तथाहि स्फुट-
तरभासमाननीलसुखादिप्रमात्र्वषणादारेणाव पारमार्थिकप्रमातृलाभ इहोपदिश्यते यदाह
मत्र इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्यकृतार्थता या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययमिति त
थातत्रैव प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वा
तन्त्र्यमथकर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि च इति इयता वोपायेतिदुर्घटत्वाशंकापराहृता यदेतेन निरूपयि
ष्यति स्वच्छपथमार्गेन वर्तते तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रदीपमात्माभिमुख्येन ज्ञाने प्रकाशः
प्रत्यभिज्ञाप्रदीपमिति स्वात्मावभासो हि नाभूतपूर्वो विच्छिन्नप्रकाशनात्मनस्तस्य मनंक्त्वेकेव विच्छिन्न
इव विकल्पित इत्यतस्तेन निवद्ध्यते प्रत्यभिज्ञा भातभासमानरूपानुसंधानात्मिका स एवायं चैत्र
इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं लोकेप्येतत्स्तनपवेगुणा एवंरूपक इत्येवं वा ग्रन्थतो
पि सामान्यात्मावाज्ज्ञानस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसंधित्वमाणाणनमेव ज्ञाने प्रत्यभिज्ञेति व्य-
वह्रियते त्र्यपति प्रति प्रत्यभिज्ञापि तोयमिमोदो इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धान्तागमानुमानादिविदि

ई॰ प्र॰ ५

नह्यणोशक्तिस्वभावेईश्वरेसतिस्वात्मन्यभिमुखीभूतेनतत्तिरस्थानेनत्वान्नमुद्देतिनूनंसएवेश्वरो
हमितित्वामेवात्मुपपादयामीति उपपत्तिः संभवस्तांसंभवेनैवतस्मस्मर्थाचरणेनप्रयोजकव्यापारेण
संपादयामि यथाहसंभवतितावदेषोविविक्तिनप्रकाशकत्वात निरोधकाभिमतमायाशक्तिस
मपसारणमात्रमेवतुतत्रोपपादने यत्नाभिज्ञोपपत्तौस्वपरविभागाभावेनदेपत्वकर्तभिप्रायादिश्र
संभाव्यमितिपरस्मैपदप्रयोगः इत्यचात्रश्लोकेयोजना महेश्वरस्यदासस्यसमस्तसंपल्लाभहेतुकथ
विदासाधनजनस्यापिकथंचिन्मन्त्याभिमतामासाद्यअपथ्यउपकारसमस्तसंपल्लाभहेतुश्वेतमहेश्व
रस्यदासस्यात्मकमिव्वस्तामेवसमस्तसंपत्समवाप्निहेतुकांतत्त्वभिज्ञामुपपादयामिश्रीसाधु॰
स्वाहृतियोजनेदोषाणिवा इत्यतिव्याख्यानेहृत्रिकृतामत्रोनकृतस्तात्पर्यव्याख्यानात यदुक्तं संवृ
तमेवात्रनिर्दिशविवृतिमात्रव्यापारायामिति टीकाकारेणापिवृत्तिमात्रेव्याख्यानमुद्दिनततेदंस
ह अस्माकंतत्सूत्रव्याख्यानएवायमः इतिविभज्यव्याख्यातंपूर्वंसर्वत्रएवमनेनश्लोकेनाभिधेयप्र
योजनेनत्वप्रयोजनेनत्वप्रयोजनमपिकारितिरूपाणांगुरुपर्वक्रमः संबंधइतिदर्शितंतथाहिसम॰
स्तसंपल्लक्षणोव्याख्यातोयोऽर्थः पूर्वंप्रपपापादेसंसारमूलकारणाहृतः सएवप्रत्यभिज्ञापनेन॰
येतिकरणाद्युत्पन्नाउपायः इहलोकाद्यन्नरमार्गेप्रतितिर्णीतइत्यतिदुर्वेदकाशिवत्वलक्षणमेवार्थं
मार्गेनवइतिशास्त्रेतेनिरूपयिष्यमाणात्स्वयन्ताउपायोदर्शितोभिधेयत्वेन अतएवतथाहीसम्ब ४

क्रमपूर्वं ज्ञाकोनन्तरं भविष्यति प्रयोजने च प्रत्यभिज्ञोपायत्वेनेन स्पष्टे प्रयोजने प्रत्यभिज्ञानेन तस्याभिप्र
योजनममसत्तमस्य पक्षस्तगेणपारमेश्वर्यं प्रथनेनतः परत्वेनास्य वनस्य सर्वप्रत्ययेन फलत्वादशास्त्रि
कयापि यद्वेक्रमेयवस्तोत्रे फलक्रियाणामथवा विधौ नोपपत्तेन तन्न सत्तन्न यनेवदेव फलस्ववायप्र
नरवतेषाम् प्रकाशितिः स्पादनवस्थैवेति एतद्वदति तदत्र विश्वपमदमिति पादद्वयेन जनस्य
तिश्रनेनापिका शीदर्शितः यन्निराम पिष्यति प्रविश मा विशान्निति कथं चिदित्येन न गुरुपर्व क्रम
वक्ष्यति महागुरुभिरुक्तनेस्मा शिवदृष्टिशास्त्र ये इति एवं प्रत्यभिज्ञातव्यममसत्त्ववस्तम ग्रहणाद
वाक्यमुद्देशसूत्रं प्रतिभिन्नापि शन्मकव मध्यग्रथनसूत्रत्वादिनिरूपकत्वे प्रकाश इति वामस्ता
कोनिराम न ग्रथ इत्येवं पंचावयवात्मकमिदं शास्त्रं परेसुमनन्निफले नैयायिकक्रमस्यैवमाश्राय
देपारमार्थिकत्वमिति ग्रंथकाराभिप्रायः क्रियासंबंधसामान्यमत्वादिसूत्रे दोषप्रकटीभविष्यती
तितावदुक्तस्य तात्पर्यं सन्न नश्च लौकिके स्वरपरिचिति इत्यविषयेनननमत्त्री विगुणोपपत्त्येश्वका
शयति जनविषये वाभिगामिकादिगुणगणासंपन्नमीश्वरं प्रकाशयतीति इत्यनर्थः सामान्येनव
दीमसमासेन दर्शितः न स्पष्टप्रत्यभिज्ञेति एतद्वाक्यार्थे न समये चाशिष्याणाम नदर्थमेव कमणाक
मेणपरमेश्वरतादात्म्यमेवोपन्नायनेनावृतनैयायिकमन्तस्य प्रकरणाद्वयेनेन्मननमरणापीडिता
प्रपद्धदत्तहृदयस्थ प्रस्माकमयमुपकार मिच्छन्मे हेस्य स्वप्रदामसा मासाद्यसमस्तसंपत्समवाप्तिहेतु

ई. प्र. ५

नन्वस्य स्वभित्तावुपपादयति तत तस्य तत्स्वभित्तामेवं भूतां वयं आभापयेति इत्यमेव ह्यधिकारिणोश्रा
स्त्रार्थस्य विश्वशक्तिविश्वव न्मे कोतिलोऽप्यङ्गनादौ नातिविषयीभवतीति प्रथमपुरुषार्थपर्यवसानतिनत्व
नाटस्यनापि कार्यं नाधिकारिणोः शक्तिपातेनाविशेषाभावप्रसङ्गात् प्रारोपकामाः शीघ्रमेव तोमव
ध्यमिति वा वा कार्यस्य मेवामहेश्वरेणं रूपेणाधिकारिणा हि लौकस्यासेकोनौ न्तृतीयकस्यायामेव ।
भाविकोऽदयति नानामपि पुरुषार्थं संपत्तिसमकालकलितस्वरूपानुप्रवेशेन स्वात्मीकृतामभिमन्य
मानेन तनएव वितत वितत संविन्मदर्पणामर्शपूर्णो नाभिमान इति लेभादस्य स्वत्वेनैवं रूपत्वेनैवाधि
कारिता नाटस्य प्राणोतितदासत्वामवोत रमेतद्वीत्याह नैवेति सूचितमेतत् एतेन श्लोकेनेश्वरसोमु
खिविनेयानां प्रयोजनमाख्यातमित्यादनेवक्रियते इति । एवं तं भावसंभारभासमेतेऽस्थितेपरे उपोद्घातायते ।
पसन्तेऽन्तमः सर्वदा शिवे ॥ नन्वीश्वरस्यासिद्धिरेव कर्तव्या केयं सिद्धिः न तावदुत्पत्तिर्निमित्त्वात् नापीश्वर
सिद्धिकारणप्रयत्नस्यास्मर्ज्ञिविदधते सन्ति शक्तिसिद्धिरिति चेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्य प्रमाणव्यापारापोद्य
प्रकाशात्मकसिद्ध्यनुपयोगात् एव नन्वनवच्छिन्नस्तदीयः प्रकाश इति कथमेतत् घटसुखादिप्रकाशो हि
तत्प्रकाशः कृतस्तदप्रकाशेऽपि समस्पूर्त्तौ होनतरो स्वप्रकाशोऽपि ईश्वरप्रमातृणां किं हतेयन तेषां प्रमाण
व्यापारानुपयोगादस्यादाशङ्क्याह । कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा
विदधीत कः ॥ इह कर्तरीश्वरे कोऽहं शोकोऽहं शान प्रमाणानां स्ती तिज्ञानलक्षणो सिद्धिर्नास्तीति ज्ञानल । ५

तर्गो ग्रान्निषेधं कुर्यात् प्रमाणेनेति चेत् स एव को देहादिर्जडस्ततो ऽन्यो वा कश्चिदात्मादिशब्दवा
च्यः सोपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्जड इति चेत्स एव स्वात्मन्यसिद्धः परत्र कां सिद्धिं कुर्या
त् आत्मापि स्वप्रकाशो जड एव तत्तुल्ययोगक्षेमः स्वप्रकाशस्वभाव इति चेत् कीदृशेन स्वेन रूपे
ण भाति यदि परिनिष्ठितसंविन्मात्ररूपेण तदा संविदो भेदस्य भेदिनां तासां नरत्वं यथा नाभेदेन
स्यात् तेन स्वेन च प्रकाशात्मतया नानात्वमाभासेत न यथा [illegible] समानश्च कीदृशी सीसंखन्माघपेन्निषेधे
कर्तृत्वात्स्वभावमिति चेन् न तु प्रमाणेनैव तथाभूतत्वं निकाम्यः सः ननु सर्वकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं च प्र
मातृत्वं नावलं सर्वेषां ह्यर्थानां कर्तृत्वयोः स्वरूपभिन्नत्वभेददर्शनेपीश्वरत्वान्न विकीर्णात्य
त्वादन्तिमस्य विषयेण करणभूतेन नानार्थ्यानिशयत्वात् प्रकाशमानत्वान्न यतनमेव विषयत्वमि
ति चेत् स प्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनवच्छिन्नामिति ब्रूमः प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयस्यापि स
र्वात्मना प्रकाश एव तिमज्ञ इति प्रकाशः प्रकाशनत्वेन नानात्वमात्रपरमार्थत्वेकः सर्वज्ञः सर्वज्ञत्ववि
भागः प्रमाणमप्येवं सिद्धा सिद्धा न योग्यतापर्यन्तत्वयोजन एवं सिद्धिरपि नस्मादिषया [illegible] शरीर
तया गृहीतानानावत्त्रिभीसमानश्चात्मैव प्रकाशते विच्छेदश्चान्यः स्वप्रमप्यपि प्रतिप्रकाशते तथा
स्वस्वयोगात् प्रकाशस्यानित्यत्वादिविच्छेदहेतोरभावेनात्मप्रमात्रपेक्षया च प्रकाशमानत्वात् ।
स्वपरप्रमातृविभागस्य न तत्त्वरूपस्य मायीयत्वेन वस्तुमात्रात्वात् स चायं स्वतन्त्रः स्वात्मैव वा स्यादभेदे ।

ई. प्र. वि. भेदनं भेदितैवांतस्तु मेयानां नाभेदनमिति बहुप्रकारं वक्ष्यामः तदेवास्य पारमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यमानंद
मयं रूपमिति एवं प्रमातैकर्तरीति तदेव तत्स्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं ज्ञातरीति पश्चान्निर्दिष्टं ज्ञानपक्ष
वस्वभावे वहि क्रियेति वक्ष्यतेनेन सर्वक्रियास्वतन्त्रः सर्वशक्तिक इति यावत् इदमेव भेदनावदेव कर्तरि
ज्ञातरीति इयमेव चास्य सा मे विमर्शभावना मे विदिते प्रच्यमाना विकल्पात्वेन प्रमेयताः स्पृशन्ती स्पृष्ट्वात्र
परमार्थमेव विदितं वक्ष्यामः कर्तृज्ञातृत्वमेव महेश्वरस्य इत्यभिधाने पि समपवप्रकारं प्रापतेदिति यथायथा
6 प्रमेयभूमिकापादनमन्यकारकलंकपरिहारः शक्यते तथा तथा यावद्वक्ष्यति यति तत्र्यमिति भूतविभक्त्या
निर्देशः कृतः उपदेशावेरि हि सर्वात्मनानावलम्ब्य प्रमेयतां परिहृतं मशक्यमस्य स्वात्मनीति तस्मिन्नव पा
यिन्हेपस्वभावे इत्यनेन वैशेषिकाद्यभिमतजडात्मवादनिरासः आदिसिद्ध इत्यनवच्छिन्नप्रकाशरू
पत्वं महेश्वर इति एतदेव माहेश्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्तृत्वयोगो पारोहः अजडात्म
नियस्यन वैशेषिकादेर्जडस्यात्मनः सिद्धिं करोतीत्यत्र विषयाः स्पष्टा सांख्यादिकृत्रिमबुद्धिविष पि
याव भासनरूपं ज्ञानं बुद्धिप्रसिद्धं मात्मानं वक्तो जडमेवाप्रेति नवजडात्मा स्वात्मन्यपि दुर्लभ
प्रकाशस्वातन्त्र्यलेशः किंचित्मात्रयं तेति हेतुवाप्रभाविसः प्राणशरीरे च जडात्मना येन ब्रवितं
तथा हि सत्वात्मनि सिद्धिमिस्म कर्यात यदस्य भासमानत्वेन भासमानः स्वत्वे न भासेत न भासते चे
जडत्वेन निषेधवेशयाविद्यात यदि सत्प्रकाशेन तथा च जडः न वजडस्ये तयुक्तमिति युक्तेनाप्यजड । ९

एतस्मात्संवित्प्रकाशएवघटादिप्रकाशः नत्वसौस्वतंत्रः कश्चिद्वास्तवः प्रकाशएवचात्मा ततश्च
कारकव्यापारवत्प्रमाणव्यापारोपिनित्यत्वमस्यप्रकाशात्मस्याविनश्वरभावात् १ ननुकारकव्यापा
रः प्रमाणव्यापारश्चयदीश्वरेनसंभवतितर्हिप्रत्यभिज्ञापयामीतियोव्यापारउक्तः सकतमोव्यापारइ
त्याशंक्याह किंतुमोहवशादस्मिन्दृष्टेप्यनुपलक्षिते शक्त्याविष्करणेनेयंप्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते। सर्वेश्व
रस्वभावस्यात्मनःप्रकाशनेतावन्नशास्त्रस्यान्तर्व्यापृतिःनकेनचिद्गुणानप्रकाशनेनत्वाप्रकाशात्मनापि
प्रकाशनेप्रकाशात्मनापिनत्रापिप्रकाशात्मनिसर्वथाप्रकाशात्मनाप्रकाशोभागशोवाभागश
प्रकाशनेसर्वस्यव्यतिरेकेणाव्यतिरेकेणवोक्तप्रकारपूर्णत्वयावानतद्भीममप्रकाशः तत्रप्रथमः
प्रकारोजडेशोद्भासः अन्यः परमशिवात्मा मध्यमाजीवाभासः सैषभगवतोमायाविमोहिनीनाम
शक्तिः तद्वशात्प्रकाशात्मतयासततमवभासमानेप्यात्मनिभागेनाप्रकाशनवशादनुपलक्षिते
सर्वथाहृदयंगमीभावमप्राप्तेतएवपूर्णताव भासनात्मकाविमानविशेषसिद्धयेप्रत्यभिज्ञाख्यो
नपूर्वोपदर्श्यते कथंशक्तेरीश्वरनिष्ठत्वेनप्रसिद्धायाःज्ञानक्रियात्मिकायाःआविष्करणेनप्रदर्शनेनाभि
मानमात्मार्थक्रियाणांतदभिमानसिद्धाविनाभिसिद्धेः तथाचदृष्टान्तंदर्शयति नैतेनपुष्पयायितेरि
नियतमिद्भवतिनकारकव्यापारोभगवतिनापिज्ञापकव्यापारोयेनत्रापितस्मात्प्रमाणमात्रमेत
त् व्यवहारसाधनानांप्रमाणानांनावमेवविश्रान्तेः घटोयमयमगःप्रपत्तमादिन्येनेनहिनघटोज्ञाप्य

ई. प्र. ७

तेषामपे तेषां विषयप्रकाशमानत्वात् अन्यथा पदे हि न सिद्धे केवलं मोहमात्रमपसार्यते यथाद्ये मोह-
त्लदपसारणे विच्छेदकमयमपि भगवानेव विद्याभासमात्रेण तत्प्रयोजकं किंचिद्दत्तमेव स्पते च २ तत्र
परिदृश्यमाने भावराशौ क्रियाशक्तिराविष्क्रियते केवलमिति जडानां नावन्नत्तानामिकाश-
क्तिरस्ति क्रियात्मिकापि स्यात् प्रश्नानानां तत्र व्यपगमादस्य भावनाभूमिरेव तथा चास्यो गच्छतीत्या-
दावुपचारे केवलं प्रतिपत्तानवक्तव्यतिप्रसाधनस्य वितं प्रत्याज्जडजीवजनतापि कारणभयम-
पि तर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर इति हृदयं विकर्षितामन्यथा नदेतद्राशं कान्निरूपयति। तथाहि जड-
भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतं तथाहीति शक्तमुपक्रमं योत्यय-
ति दृश्यते किल स्पर्धः तेष्वन्येन तमाद्यं स्फुचाते हि नावहेतवित्यस्य प्रकृते साध्ये हेतुमिद्धायतमुप-
क्रम्य तस्यार्थः तेनेति बुद्धिवर्तिना तत्पदस्यार्थमाणेन ग्रन्थेन वर्णायिष्यमाणेन प्रकारेणायस्मात्सर्व-
मेन युक्तमिति तथाहि शब्दस्यार्थः इहेदं ज्ञानं गाथाविमृश्यते तथास्ति अस्तित्वस्य प्रकाशश-
रणीकरणतः प्रकाशशरणं तदेशीयं विमर्शमात्रितत्समन्वयात् अविसंहं हि यदिव स्तुतदत्र नीलेन
पीतेन सन्नामदिति कृतः पर्यन्त योगो किं पुनरस्य स्यात् तेन यद्यप्याद्यावदाद्यापि तत्विमृश्यते तेन तथाभाव-
हस्तितन एव देशकालाकारवितता त्मानोपि स्वक्रियासंबंधादयः एकत्वेन परमार्थसंत इति वस्तु-
तः क्रियासंबंधाद्दिना ततश्च विमतमपीदं विश्वं तदेव विमर्शदशायो हे जडं जीवन्वैषावनाद्य ७

रूपेणास्तितन्त्रजगत्प्रथाविमृश्यमानानां स्वतन्त्राभवेति विमृश्यमानता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः
कोपि यमो जडतान्भावप्रसंगात् ममनीलंभाति मया नीलं ज्ञायते इति तेषां जडभूतानां चिन्मयत्वे
पि मायाख्येयस्वरशक्त्याजाड्यमापितानां जीवे तेष्प्रमातारस्मात्स्वित्वप्रतिष्ठानेन प्रमातारमितुरवेनाव
स्थानेन तेनो जडतानाम न पृथक् तिष्ठन्ति यथोक्तं ग्रंथकृतैव एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी
जडा इति स एव हि स्वात्मना मन्नवबोध्यस्वात्मानुपाहितेनैव रूपेण चकास्ति न च भावरूपानुपाहितेन जड
नाम किंचित् तेन जगता शक्त्या विकल्पयते नत्रयं प्रतिष्ठेन तावच्छिन्नजडत्वमेव यत्नः तेन जडभा
जीवन इति नाम प्रसिद्धा तेषामपि शरीरप्राणपुर्यष्टकशून्याकाशमात्रावजडा एवेति तेषामपि कि
मुच्यते एवं च शरीरप्राणादावनवच्छेदभावरूपं यत्स्वरूपं भाति तदेव जीवरूपभूतेषु तत्स्वापापावस्थ
यापि बहुत्वे भाति तथापि तज्जगदात्मकं वेद्य शरीरादिरूपाधेः तत्तदहंप्रमातृकमत्यो न्यायाश्रयाज्जी
विनां भेदाद्भेदभागिनो जडाश्च जीवभेदात् एतद्देहाद्यमतद्देह्याद्यमिति भेदस्वरूपेण नीलपीतादि
भेदस्तु प्रमातृसंकल्पनया भेद्भूमिमेव परमार्थतः स्पृशति किं तेन न द्वयं जीवानामभेद एव संपन्न
इति जीवत्वमात्रेणेति मातृजीवेन चनीवन कर्तृत्वेन ज्ञानक्रियात्मकं यो हि जानाति च करोति
च स जीवनीयव्यामेनंद्वयं प्रमाता ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्तव्यः पुराणागमादि
प्रसिद्धीश्वरवत् न द्वयसिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमैश्वर्यं तन्मात्रावलंबि

ई॰ प्र॰ ८

त्वादेवसिद्धंतदपिवक्तव्यमितीश्वरराजादीनयथान्यभिग्रहणात् योयावतिज्ञाताकर्ताचसतावतीश्व
रोराजेव अनीश्वरस्यज्ञातृत्वकर्तृत्वस्वभावविरहेयत आत्मैवविश्वज्ञाताकर्ताचेतिसिद्धाप्रत्य॰
भिज्ञाज्ञानक्रियाशक्तीएवबहिःसर्वभावेभ्योऽप्रसन्नत्वभेदोन्मेषसदाशिवेश्वरौ भेदस्यसामान्यतःप्र॰
रोहेविद्याकले विशेषतःप्ररोहेबुद्धिकर्मेन्द्रियगणाइतिसविषयाति जडाइतिजीवत्वेऽप्यजीवतः॰
मायानेनाबह्वानित्वस्वेविहायानेभाति जीवतामितिमेयमायोपाधावसीडस्यानिर्दिष्टाः २ ननुज्ञान
क्रियएवकथंसिद्धेयतएवसर्वव्यवहारःप्रमाद्यैतेतिशंकाशमयितुमाह तत्रज्ञानंस्वतःसिद्धं॰
क्रियाकायाश्रितासती परैरप्युपलक्ष्येततयान्यज्ञानमूह्यते॥ अहंज्ञानाभिमयाज्ञातेज्ञास्यतेव॰
त्येवंप्रकाशरूपपरामर्शघटितनिष्ठितमेवदेज्ञानंनाम किंतत्रान्यद्विचार्यते तदप्रकाशोहिविश्वमेयत
मसेस्यात्तदपिवानस्यात् बालोपिहिप्रकाशविश्रान्तिमेवमेवेदयते तदुक्तं विज्ञातारमरेकेनवि
जानीयादिति तन्निरूपकःप्रश्नःकिमुत्तरंचस्यादिति तत्रज्ञानानामीदृग्रूपंसंवेद्यमानमपिभाति ये
तत्तुष्णादेर्गुणादस्यतत्तज्ज्ञानानामीतिवस्तुस्थित्यभावतामतिमव्यवस्थाभावविमर्शः क्रियाशक्ति॰
र्याते यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः घटादिग्रहकालेपिघटंजानातिसाक्रियेति तेनान
रोक्रियाशक्तिर्ज्ञानवदेवस्वतःसिद्धास्वप्रकाशा सैवतत्स्वशक्त्याप्राणपुर्यष्टकक्रमेणशरीरमपि॰
स्पंदयमानास्पंदनरूपासतीव्यापारव्याहारात्मिका मायापदेपिप्रमाणास्यप्रत्यक्षादेर्विषयःसाव ८

8

परमशरीरादिसाहित्येनावगतात्स्वभावेज्ञानात्मकं गमयति नचज्ञानमिदंतथाभातीदेत्माद
ज्ञानान्तेनयाप्यदृश्येनग्रहणाभानेभानेभवेत् तज्ज्ञानेभात्येवपरंभातिचयत्तुदेवाहमित्यस्यवपुरिति
परज्ञानमपिस्वात्मैवपरत्वेकेवलमुपादेदेहादेः सवापिविचारितोयावज्ज्ञान्यइतिविमृः प्रमात्व
गः परमार्थतएकः प्रमातासएववास्ति यदुक्तं प्रकाशएवास्तिस्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति ततस्स
भगवान्सदाशिवोजानातीत्यतः प्रकृतिकिमिरपिजानातीत्यतमेक एवप्रमातेतिफलतः सर्वज्ञ
त्वेप्रमातुः एवंकर्तृत्वेपिवाच्यं यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ घटोमदात्मनावेत्ति वेद्म्यहं च
घटात्मना सदाशिवात्मनावेद्मिसवावेत्तिमदात्मनेत्यादि अनेनैवाभिन्नेनज्ञानस्यप्रमेयत्वेननिर्व
हतिरनिदर्शयति प्रत्ययान्तरमनुमीयतइतिश्रुयात् नदेवंयेषांतार्किकप्रवादपांसुपातधूसरी
भावोनहृन्नोस्मिन्संवेदनपथे तथ्यैतेवात्मतमीश्वरविद्वांसोघटशरीरप्राणसुखनदभावा
त्तेत्रेवतिमज्जयतईश्वरसमाविष्टएवभवति ततोयमुपोद्घातः उपरस्यात्मनः समीपेदृश्
रीश्वराभित्यानलक्षणनत्कर्यीहत्यतेविश्राम्यतेयेन एतावदेववाक्यार्थ्यस्यतात्पर्यमिति ततो
ण्ययमुपोद्घातः उपोद्धृतवितनेत्वा उदितिशास्त्रस्यार्थएवहन्यतेप्रमाथेनप्रमेयविषयोधा
मोहोनेनेतिगत्यर्थत्वाद्धाहन्तेर्ज्ञानमर्थः ज्ञायतेप्रमेयविषयोयेनेति केचित्तुगतिंस्थियगच्छ
तीत्येतविषयमेवहन्त्यर्थमाहुः एवंश्लोकचतुष्टयार्थभावनादार्ढ्यादेवलभ्यतेपरमशिवइति

ई. प्र. ५

शिवे ॥ इति श्रीमहाचार्योत्पलदेवशिष्यश्रीमल्लक्ष्मणगुप्ताचार्यचरणोपदेशश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामुपोद्घातविवृतिः प्रथममाह्निकम् १ ॥
पूर्वपक्षतया येन विश्वमाभासभेदतः । अभेदो मरयते तेन नो यत्नेन स्तुमः शिवम् ॥ इह यत्परमार्थ-
रूपं तदाशोकमानप्रतिपक्षप्रतिक्षेपेण निरूपयिष्यमाणमस्य एतन्मा स्पष्टीकृतं भवति यदाह भट्ट-
नारायणः नमस्ते भवसंभ्रान्तभ्रान्तिमुद्भाव्य भिन्दते ज्ञानानन्दं च निर्द्वन्द्वं देवाय त्वामिहेत्वे ते । तत्र-
ह्यानात्मानीश्वरवादिनो भ्रान्तिभेदनपूर्वकं परमार्थविवरीषया तदभावनेन तावदेकादशभिः श्लोकैः :
करोति ननु स्वलक्षणाभासमित्यादिभिस्तेन कवीपिकल्पितत्वं तेः तत्र श्लोकद्वयेनात्मनोऽभावस्य
दृश्यानुपलब्ध्याभावकः प्रमाणानात्मवादिनः प्रति तत्र श्लोकत्रयेण स्मृत्यनुसंधाने संस्कारात्सिद्ध-
मित्यनुष्यासिद्धानाद्यात्मानुमानाय नपर्याप्तमिति प्रोक्तमनेनैवात्मवादिनः प्रति तत्र श्लोकेन ज्ञा-
नादिगुणो गुणिनि प्रतिपत्तिरित्यनुमानं निरस्तं एवमात्मानं निराकृत्य ततो ज्ञानक्रियात्मकश-
क्तिसंबन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्य स्वरूपमेव नास्तीति केवाचनस्पृते सांख्यमतेनावा युज्यमानमा-
नमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन तत एकेन क्रियानाम न काचिदक्षिविद्यमानास्तीति कथितं तत्र साधकं
च प्रतीतेरप्यबाधकं वापन्यस्येति ततः संबन्धस्य श्लोकेन नास्तित्वं प्रतिपादितं प्रमाणाभावं वदता ५
श्लोकेनैव तत्र बाधके प्रमाणमुक्तानात्मापि नापि तानत्वकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यमिति स्वपक्ष-

9

पमेहन इति पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः अथ ग्रन्थार्थो व्याख्यायते ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पु
नः साभिलापविकल्पादिबहुरूपानाभासि न हृदये निश्चयस्वरूपस्य विदुष्टस्यात्रानवभासतः ग्रहे
प्रतीतिरेष्याशरीराध्यवसायिनी ॥ नन्विन्मा तेषे इहात्मा संवित्स्वभावः स्थिर इति तावदुष्टं स्थिर
स्य स्वप्रकाशस्याप्रकाशनात् तथाहि घटप्रकाशो घटविकल्पो घटप्रत्यभिज्ञा घटस्मृतिश्चेत्येते
नादिरूपेण ज्ञानान्येव प्रकाशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि भिन्नाकाराणि च न तु नीलप्रकाशः
स्वलक्षणाभासं ज्ञानं स्वसमयानन्तु भाति स्वरूपसंकोचभागि लक्षणं देशकालाकाररूपं यस्य तस्या
भासः प्रकाशनमेतदुक्तं यस्मिन् बहिर्मुखीन स्वरूपधारिणि ज्ञाने न दृष्टविकल्पकविषयभेदेऽप्येकज्ञा
नीयस्वरूपत इह विषयाकाराभावात् विकल्पे हि विषयाकाराणामभिलापः स चात्र नास्ति न ह्यभिला
पोऽभिलप्यमानेव वस्तुग्राह्यः ततो भाषाभासः स्मर्तव्यः अप्रबुद्धे च संस्कारे न स्मृतिः न त्वबोधस्वभावत्व
दर्शनाम्यत इति वस्तुदर्शनसमयेऽभिलापस्मृतिर्नास्ति ततः परं विकल्पकज्ञानं सर्वस्याविकल्पका
तान्यारस्यैर्येण वा निर्विकल्पकमूलत्वात् परमिति वा स्वरूपं सामान्यलक्षणं तस्य विषयः स्वल
क्षणं तु निःसंकोचि निर्विकल्पविनतविकल्पसाध्यस्य दृश्यव्यवहारिकस्योपदेशिकस्य वा संकेतस्य
कर्तुमशक्यत्वात् कृतस्यापि व्यवधानेन तेनाननुपायिनानप्रवृत्तेर्व्यवहारः न च वस्तुभेदे यतः सद
भिलापेन संजल्पात्मना शब्दरूपेण सह वर्तते शाब्दे नैवेदमिति निश्चीयते न विदमिति भवेदिदमिति ॥

ई. प्र. १० इदंवेदं वेत्स्यादिवक्ष्यमाणविषये तत्र न विषयपदे वर्तते अपि तु तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विविच्यते अ
वेद्यमिति भाति इति विकल्पो बहुभेदः एवमनुभवविकल्पपरस्पराणामपि तत्प्रकाशत्वेन भाति स्मा
देनन यत्तु ग्राह्यो अपरस्यां दशायां भातीति तत्र यतो ह्ययमेव तद्विकल्पेन तत्स्वरूपेणान्यस्य कस्यचि
देतदिति किमप्युद्ग्रहणं तु भविष्यति सोऽपि दृश्यस्य न भवतु बाह्यार्थवादे अत्रेदं तु यत्र तस्य दृश्यत
एव सविकल्पभावतापगमात् स्वप्रकाशत्वायोगपत्त्यादौ प्रत्योपलब्धिलक्षणप्राप्तेः अत्रैतदुक्तं यदि
मध्ये नास्त्यवभासः तत्स्यैवाभासस्य व्यापिष्ठा दर्शनानुपलब्धिः यथाहमिदं वेद्मि निश्चिनोमि स्मरा
मीदमिति चिदादिप्रकाशार्थस्य ज्ञानस्यात्मादेः इदमिति च कर्मरूपादिविषयादेरिति किमेवाहमि
त्यनुयायि निष्प्रकाशानुयायिरूपं भाति कथमाप भातीति भाने ह्यविकल्पने अत्र ह्यमिति शब्दानुवि
द्धाविकल्पप्रत्ययः न तु तथापि किमनेन विकल्प्यते शरीरं स्तनालो वा कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययात्
स्तनसंतानो वा सुख्यहमित्यादिप्रतीतेः मत्वर्थीयप्रसंतानमेव स्पृशति नातिरिक्तं तदेतदुक्तं
अहंप्रतीतिरपीति शरीरमादिग्रहणाज्ज्ञानमवसानसिन्नाननरूपतया विकल्पयत्यवश्यं स्पष्टदेशपरा
परभावभेदग्रहणसामर्थ्यवासनाविष्टत्वादिति एषेति नाममाभिर्निरूढता माभिलापे विकल्पात्म
मित्यनेन संगृहीतत्वात् एतदुक्तं भवति अहंप्रतीतिरेव नाम न्यात्मा तस्यां अपि विकल्परूपत्वाद
स्थैर्यांश एतन्नीतिप्रत्यैयापि नासत्त्वतः शरीरादेर्भवन्तपि वा व्यपदिश्यतेति तः स्यादिति तथापि सं १०

द्वि.

विसंवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धिरित्यनद्यपि शाहेन योतिंम एवं नास्त्यात्मा संविसंवेद्यव्यतिरे
कोदृशस्यानुपलब्धेरिति २ अत्रात्मवाद्यनुमानमुत्थापयितुमाह ॥ अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्त
दनुरोधिनी कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यद्यनुभावकः । ३ इह स्मृतिकाले सः स्मर्षितार्थो भवतु ध्वंस
नो वेति किमनेन अनुभवस्तावद्ध्वस्त इत्यत्र सर्वेषामविवादः न मेव चानुतस्यानास्मृतिर्जायते तथा हि
स्मृतेनार्थस्य प्रकाशो नाध्यवसायः नाप्यनुभवस्यार्थस्य चानुलिङ्गयवत् नाप्यनुभवविशिष्टस्यार्थ
स्य दंडिवत् सर्वत्रायमिति प्रत्ययप्रसंगात् किंत्वनुभवप्रकाशपवस्मृतेः प्रधानमनुभवस्यार्थप्रका
शनात्मकत्वादनुभवप्रकाशनान्तरीयकोर्थावभास इति सर्वथा यद्यनुभवो ध्वस्तस्तदा प्रकाशानुप
कथं स्मृतिस्तद्द्वारेणार्थविषया स्यान्न चायं व्यवहारः क्रियमाणो दृष्टः इत्यसौ स्वरूपेणानपह्नवनीयाम
नुभवस्य नाशे किंचिदविनष्टमावेदयतीति देव चानुभवकर्तृ अनुभवितृरूपमात्मानुभवको नित्य
श्चैष यदेवात्मसिद्धौ जीवितं तेन नापि कमपि हेवोन्मीलितमार्येण अवक्षव्यशोषविवस्यापूर्व पतमानाव
त्समापदिस्याशयेन कथं भवेदित्यर्थेनावनस्यात्म किंचित्करोनुभवस्य ध्वस्त इति न केनचित्प्रकारेण स्मृ
तिः स्यात्तदभावे च सर्वकेन शाह स्त्मायन अनुपिसंगतः सैवं विकल्पानिर्विकल्पं वा यन्नूकर्थयिरप्रा
यमितिहेतनिराकृतं दमवमोदेहिस्यमिति ३ इहकार्यव्यतिरेकेणानादृकृस्यनीयं यत्कार्यसिद्धये पर्य

ई. भाति नैवमात्मार्थो हि तावत्स्मर्यते सवानुभवप्रकाशत्वेन अनुभवश्च स्वतः स्वके यथात्मा
प्र. कश्चिदस्ति किं तेन एतदपि वक्तव्यमाकाशमप्यस्तीति अथोच्यते न केवलेनात्मनैतत्सिद्ध्यमपि
११ त्वनुभवसंस्कारोप्यत्रोपयोगीति तर्हि स एवास्तु किमात्मना एतद्दर्शयति सत्यप्यात्मनि दृष्टाशा
न्तराद्दृष्टवस्तुनः स्मृतिः केन दृष्टवस्तुभूते पूर्वस्तत्र पुनः स्मृतिस्तस्यामनुभवो हि गात्मादावमर्थोऽशस
र्श एव स सत्यप्यात्मनि तेनैषोऽनुभवः नश्यन्नाशे दृष्टमित्येष एवानुदितः प्रकाश इति का स्मृतिः नदनु
भविता किं स्मृतेः कुर्यादिति ॥ अथ यद्येवानुभवस्तस्यैव सा ॥ यद्येवविषयत्वेनानुभवस्तदेव तस्याः
स्मृतेः परे स्मर्यमाणेन भेदनिबन्धनो हि सेति स्मृतिः २ ननु तान्तरस्यापि विशेषेण कथं तस्या विष
यत्वाभिमानः इत्याशंक्याह यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात्स्मृतिसंभवः ॥ अनुभवेन हि संस्कारो
जन्यते सोचितः संस्कारस्य स्वशामनुरूपां स्थितिं स्थापयतीति आकृष्टशास्त्रादेस्त्रीर्येसंवर्तिनस्तथावि
धमानस्य पूर्णत्वेः तेनात्रापि संस्कारस्तां स्मृतिं पूर्वानुभवानुकारिणीं करोतीति न हि वयपूर्वस्मृते
र्विषयः ॥ यद्येवमेतर्गडुनाकोर्थः स्यात्स्याविनात्मना ॥ एवं तर्हि न गतगडुर्व्याख्यामपरे नहृदा
त्मा स्थिरः कल्पनायामनमात्रफलत्वर्शति किं तेन संस्कारोऽपि संस्कारेणाजरोद्वेहारकृत्ववकैकतानकरावल
बमिति ४ ननु नैषेवसंस्कारस्याश्रयेणवमत्व्यः संस्कारान्तराश्रयमपेक्षतेनाश्रयाश्रयः स आत्मा ११

स्यादित्याशंक्याह ततोभिन्नेष्वर्थेषु तत्स्वरूपाविशेषतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धेः स्यात्स्मर्तात्रैव
कल्पितः इह संस्कारेणात्मनो यथात्मनो विशेषः सततं व्यतिरिक्त इति न नित्य आत्मा स्यात् अथ
न कश्चिदस्य विशेषः तेन तर्हि किमस्य संस्कार एवास्य विशेषस्तर्हि न व्यतिरिक्तो भावित्ति पुनरप्य।
नित्यज्ञाने संस्कारस्याधानादनुभवाद्विशिष्टे विशिष्टस्य स्यात्कार्यकारित्वानेपरस्परया जायनेऽ
नीयानेव संस्कारार्थः अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषस्तस्य तर्हि किमसौ संबंधस्य व्यतिरिक्तो
निराकरिष्यते एवं ज्ञानमात्रः विज्ञानमयत्वधर्मायमात्मापि विकल्पनीयाः एतदाह ननु इति ।
आत्मनो भिन्नेष्वर्थेषु गीक्रियमाणेषु मनस्त्वव्यापकात्मनः स्वरूपविशेषाभावात्मनात्वदात्मा स्मर्तो
न व्याप्रियेत अस्मर्तृत्वापि संस्कृतस्वरूपाविशेषात्स्वरूपान्यथायादिति संस्कारादेव स्मर्तेः सिद्धिरिति अहं
स्मरामीति यः स्मर्ता सोपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानस्याध्यवसीयते यथादृष्टा एवं तु केअहंप्रत्ययनी
तिरयोषा शरीरा एव स्मायिनीति ९ एवमात्मनि साधकं प्रमाणोपन्यस्तमनुमानं तु पराकृतं बाधकं।
केवलं स्थितं धर्मयोगोनिमत्वाहानिरव्यथा किं तेन नतदुक्तं वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः
फलं चर्मोपमश्चेन्नासोनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः इति स्थमात्मानं निराकृत्य नैरात्म्यमपि निरा
कर्तुं ज्ञानशक्तिमेवप्रतीत्याह ज्ञानं तु चिन्त्यरूपं चेन्न दा नित्यं किमात्मवित् अव्यापित्वमेत
स्मात् कथमर्थप्रकाशता । एतदभ्युपगमे न प्रमाणाभावादनभिनन्दनं स्ववृत्तपक्षवादी करोति प्रमाणविपर्यय

ई. प्रं. १२

यत्ताभोमेभविष्यतीति नचात्मवादोनित्यत्वमात्मनइत्यंयुक्तं इहकालेनामइदंभावविशिष्ट
स्यविशेषणतामवतेवमानस्यविशिष्टोऽवेलत्वकालस्यैकोवादानित्यसंपादयति आत्मनश्च
विनत्वभाववादाहिशमितिप्रथनाभावेनविशेष्यत्वेनास्तिविशेषणविशेष्यभावोविषयीजनकाय
नोनचस्वप्रकाशोयोजकोनतरमास्तिमइत्यनुवाणः पर्यंतप्रत्येतज्ञानमपिनहिस्वप्रकाशमिति
नज्ञाप्यैवानेनितदपिकस्मान्नतिरंनवदपन्नित्ययोःकश्चित्संबंधःकार्यकारणभावएवत्वसो
नान्यःननस्यात्मनोज्ञानेशक्तिरिमवसममदः प्रथनस्वप्रकाशज्ञानेनतदपरस्मायदानप्रकाश
स्वप्रकाशरूपावेशानत्वमेपरस्याविदधद्दीपःप्रकाशोभवतिपरस्यापि ननःस्वपरप्रकाशता
भूत्वानामावर्थस्यप्रकाशःस्याद्वावानवत ७ नदेशमावित्यमर्थस्यप्रकाशोभवतीतिमोऽव
मतमाशंकते ॥ अर्थार्थस्ययथारूपयतेबुद्धिस्तथात्मनः चेतन्यम् इहतावदर्थज्ञानामीत्यादि
व्यवहारः नत्वार्थस्यप्रकाशइत्यनावयस्मार्थःनत्वार्थस्यस्वरूपसर्वप्रतितथात्वप्रसंगात नकिंचि
त्यनिवतिसर्वस्त्रमत्तसमगत्स्यात नाप्यर्थस्यतएतद्रूपनिपतितमेषएवहिदोषःस्यात नन्नूत
मत्यैवेवार्यमस्तज्ञानेतेनज्ञापिकथमर्थस्यप्रकाशःस्यादिति नूनंतत्रज्ञानेऽसोर्थःप्रतिबिंब
नेपसंक्रामतितनज्ञानेऽसत्त्वप्रथानतात्मातिबिंबापन्नएवयोगेनमसस्वच्छादितज्ञानमकलप्रतिबिंब
तेवाप्यावर्तितं भागेसवेनतमसोपसारणात्किंचिदेवप्रतिबिंबकेरूद्धातितदेवबुद्धितमपस्यते प्र १२

12

थे प्रतिबिंबोपग्रहस्य तानमस्य हि निरूपे सर्वव्यपदेशनिरोधायक दृष्टान्तादिपरिणामविलक्षणप-
रिणामि विशेषात्मकं एवमर्थस्य तावद्रूपेण द्विधा वस्यति इयदृष्ट सत्त्वादीनां सुखदुःखमोहरूपतया
भोग्यत्वाज्जडमिति दर्पणवदप्रकाशत्वं भोग्यस्याप्रकाशस्य तद्विलक्षणो भोक्तृतारूपप्रकाशात्मक
स्वभावसंभवो गुणत्रयातीतो नित्यविलक्षणो न भोक्ताभवितव्यस्तत्वप्रकाश इत्येतावन्मात्रभावः स्वभावा
नरस्वप्रकाशरूपं भोग्यवस्तुभोक्तृः स्वभावतयासंभाव्यत सचप्रकाशमात्रस्वभावत्वे नैव यदि वि
म्बस्यप्रकाशत्वं हि विम्बग्राहकस्वप्रकाशत्वे तटप्रकाशोपि घटप्रकाशः स्यादिति विम्बसंकीर्य-
त सत्वार्थो दर्पप्रतिबिंबानतायाः स्वबुद्धितत्त्वादन्यः कथमर्थस्य प्रकाशः स्यादसंबंधात् तस्माद्बुद्धि
देवस्वस्वच्छत्वात्प्रकाशप्रतिबिंबमपि परिगृह्णाति ततः प्रकाशप्रतिबिंबपरिग्रहमहिमोपनतप्रकाश
वेशाद्बुद्धितत्त्वावेशितप्रतिबिंबकनीलाद्यर्थपर्यन्तसंक्रान्तप्रकाशावेशात्स्यार्थः प्रकाशत इति सिद्धा
व्यवहारः न हि केवलात् जडबुद्धितत्त्वात्तिरस्कारं इमापि चित्सति बिंबयोगाद्विषयस्य प्रकाश इत्येत
देवतावदस्तु चितं यत्प्रकाशात्मा पुमान् बुद्धौ प्रतिबिंबमर्पयति समानगुणो बिंबकापेक्षया विमले प्र
तिबिंबसंक्रान्तिदर्शनात् एवमादर्शे घटरूपप्रतिबिंबवत् आत्मबुद्ध्योरत्र निर्मलत्वात् एवमात्मापेक्ष
यचनबुद्धिर्विमलान इवत्वेनावेदनाद्दिर्यथशाद्देन सूचयति किं नप्रतिबिंबवादेनापि न किं चित्सति सम-
माहितं भवेदिति दर्शयति "अजडमेवं तेन अर्थप्रकाशता॥ चैतन्यप्रतिबिंबकमपि स्वात्मप्रकाशत्व

ई. प्र. एवमेव न भवति तेनापि न किंचित्क्षतं स्यात् न हि प्रतिबिंबेन वच्छिन्नं जयादर्शोदरान्तरे इत ग्रथयतु
(स्वप्रकाशरूपमेव न भाति विविक्तेन न हि विच्छेदव्यतिरिक्तमिति निरुक्तस्वप्रकाशरूपैव बुद्धिर्जातेति यतो
२२ विकल्परूपमाभ्यामाख्यरूपमिति न कालान्तरे सम्पद्यमानजीवन्मानं नित्य मोजोजम्भयति ननु स्मार्तबुद्धि
वक्ति न्ययो स्यात् किं पुरुषेण एवमर्थप्रतिबिंबकद्वारेणार्थमनुपीन्यप्यायातोऽर्थविज्ञानवादः कुतन
वास्यात्स्वरूपत्वमिति निपूर्वकारणपरस्परानन्द्रमनोभावात् एवमेवैवं चित्रूपः शाश्वत्त्वित्यनात्मसर्गः
नैव चिद्रूपस्यापि नियतानन्तहीनान्नान्तनिरसः कश्चिद्दृष्टिरयस्य तानन्नामशक्तिः स्यादिति ज्ञानमात्रमे
वास्ति योऽर्थप्रकाशरूपो बोधो यस्य विकल्पस्मृत्यादिरूपः तावतार्थव्यवहारसिद्धेरिति प्रसंगात्विप
र्ययस्तमिज्ञाने च विकल्परूपेऽवेत्यादेः श्लोकद्वयस्य तात्पर्यं ८॥ एवं ज्ञानं परीक्ष्य क्रियां परीक्षते ॥
क्रियाप्यर्थस्य कायादेर्देशान्तरदेशात्मिताततनाभासभेदः॥ स्वरूपमिस्यदरूपता बङ्कुच्छति चलतीत्यव
तिष्ठत्यादियन्मतिभासगोचरः तत्र ग्रहदेशागतो देवदत्तस्वरूपादन्यत्वाद्धदेशवर्तिदेवदत्तस्वरूपमि
त्येतावद्रूपलभ्यते न तत्त्वतन्त्वरूपातिरिक्ता काचिदन्या क्रिया प्रतीमः देवदत्तोऽदिनेतिष्ठती मध्ये प्रभा
तकालावच्छिन्नदेवदत्तस्वरूपेन ततः प्रहरकालावच्छिन्नतत्स्वरूपमिच्छादिभाति क्रुद्धं पयिरातमत्रं स्मत्र आंशेष्वपतेः
मध्यवर्तत्वरूपमन्यत्वस्वरूपं स्वरूपं कठिनरूपमित्यादि एवं देशान्तरतत्कालान्तरयान्तदाकारतया
भावएव भाति साहस्पष्टत्वं तत्र प्रयमिताभिन्नैपिकायकेशान्तरोदावेव देशाकारान्यत्वकालान्त २२

13

त्वमवश्यंभावि देशकालान्यत्वेपि स्वरूपस्यैव देशान्वात्कालभेदेव स्वरूपभेदाद्देशकालाकारा।
आकारएववस्तुपिपर्यवस्यतिनचापिस्थूलदृष्टाःक्षणभेदइतितेहिभेदेनबोद्धेतशक्तेतश्मादिपदस्य
नान्यर्थम् एवंश्रन्यत्वेनात्दृश्यते क्वचित्क्रियातदभावाश्चनन्वेकेनानुमानेनचकार्येणग्रामस्थाम्ना।
ग्रुनरतणाद्रूपनदेशवस्त्वरूपादेशतिकार्याणामयानुपपन्नापिनसाकल्ला ॥ एवंप्रत्यन्तानुमानाभ्यान
स्याश्रदृष्टिरितिसाधकप्रमाणाभावेक्रोवाधकमप्याह ॥ क्रमाप्येकाक्रमिकैकस्यचोविना। नत्र
पूर्वापररूपताक्षणानोविकल्पद्वयानुसंधानाश्रनवस्थात्मनिकिंचित्संश्चमपरोवावस्तुमात्रेहितत् श्र
नेविकल्पश्यानितेपूर्वापरीभूतत्वक्रमरूपताक्रियायालक्षणेनवस्तुकिंचित्स्पृशन्तितेहिक्षणानामे
कस्वरूपाविष्टाश्चनिकथमेकाक्रिया क्रमाद्धिभेदेनयामोश्रभिमेनतदभावाद्देदस्याविरुद्धमेकामिति
कथंक्रमिकाप्येकावस्यात् अथेकत्राश्रयेवस्यानादेकान्तत्रापिनक्षणानतिरिक्तोनकश्चिदाश्रयोनु
भूयतेक्षणएवहिप्रबंधवृत्तयाभाति किंचतस्याभूतेर्भिन्नदेशकालाकारैःक्रियाक्षणाविष्टश्रा
श्रयःकथमेकस्यात् श्रतएवदेवदत्तोयमसएवग्राम्यशामश्चतिमादृशाङ्कवेतीश्रत्यभिज्ञानेक्यावास्त
वेगमयितुमलम् ९ एवंज्ञानक्रियापरीक्षयासिद्धमतितेसंबंधेसर्वज्ञतासर्वकर्तृत्वरूपेश्वर्यप्रमा
णनायप्रभवनत्संधमयितुंनहिद्विषयंप्रमाणाभावेनावदाह ॥ नचनवस्थितेतत्सद्भावतोप्यवदृश्यते
नान्यत्राप्यतिसंबंधःकार्यकारणभावतः ॥ भूमिदेशमतिस्थपकःतत्रमतिभिविकोयावद्दृश्ये

ई. वेभावाः लक्षणएवोपलभ्यंतेनाधिकं किं विमृश्यते लक्षणावभासेनेनानुमानेनेति क्रियायामिवा
प्र. प्ये सर्वत्राधाराधेयभावादावयमेव पंथाः एष्यसूक्ष्मलक्षणउत्थस्य लक्षणावेनरविनिरंतरात्मकविशिष्ट
१५ क्षणउत्थितस्य इत्ययमेव च भावाभावौ नैरात्म्यमहदित्यनपूर्वीपरतयाविकल्पेन च व्यवह्रियमाणा :
कार्यकारणभावश्चात्मनः सत्कार्यत्वभावात् ज्ञानस्य च सामग्रीकार्यत्वात् क्रियायाश्चाभावादिति
ज्ञानक्रियासंबंधोयतो ज्ञानात्मा कर्तृत्वेन स्यात् ॥ १० एवं प्रमाणपराकृतस्य संबंधसाधकसामान्य।
विशेषप्रश्नेननिरूपयति ॥ विशेषानेकरूपत्वात् सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् पारतंत्र्याद्ययोगाच्च
तेन कर्तापि कल्पितः । संबंधस्तावत्परस्पराश्रितरूपो द्वयोः प्रतियोगिनोरेक इष्टतीति सामान्यलक्षणे
न च कश्च न कश्चिदविश्रमितात्पर्यशरीरसापेक्षत्वविश्रमितत्वमलंरूपभेदप्रसंगात् एतेन संयोगस
मवायादिरन्यसंबंधोपि संबंधाभावविधुरो भ्रमस्थानापितामनस्याः यापि तेन तेन कल्पनया।
व्यवहारे तु आत्मा संबंधोयं व्यवह्रियते तत्रापि सिद्धस्यानपेक्षत्वे प्रसिद्धत्वादेव प्रसिद्धस्यातिरेकाति:
स्वरूपस्य च अयोगात् एवमेव संयोगस्य अपि वाच्यं द्वेचरूपे कथं श्लिष्यतः द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः ए
कत्वे वा कः श्लेषः तस्माज्ज्ञानसंबंधात् ज्ञातेति यथा विकल्पितोर्थेन वस्तु न तथा क्रियासंबंधात् कर्तेति
विकल्पनामात्रमिति शर्वपतः ११ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां।
एवं पत्तविसृष्टनिर्दिष्टे द्वितीयमाह्निकम् २ ॥ विनापेन न किं चित्स्यात्सत्ताप्यपि रूपः ग्रंथसमितस १५

बोधस्वरूपेणेत्यमः शिवम् ॥ एतस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति तद्दू
षयितुं सत्यमित्याहि ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्येतत्श्लोके समनन्तरक्रियायां सेवयैव दूषणोद्धर
णं द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यतीत्यत्र परेणाद्युक्तिरिति ज्ञानकरणादस्मात्को दिदृक्षो निराकृतेन न
इभिमतमेव ग्रन्थकृतस्तेन दूषणेनैव न च श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतयानुभवस्य
स्मृतावप्रकाशत्वं दर्शितं संस्काराजत्वेऽपि न च श्लोकद्वयेन स्मृतेर्थोतित्वशोकाएवं केपराकृतेन त
नस्तन्नीयेन प्रसङ्गात्स्वीयानमायानामपि ज्ञानिनां शोकाशमिता ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुप
पत्तौ व्यवहारोच्छेदः इति श्लोकेनोक्तः स्वपक्षे तदुपपत्तिरिति श्लोकेनोक्तमिति तात्पर्यं [सप्तश्लोके] ग्रन्थार्थस्तु
निरूप्यते ॥ सत्यं किं तु स्मृतिज्ञानेष्वंशानुभवसंस्कृतेः ज्ञानमपि स्वात्मनिष्ठं तत्रायातानुभववेदकम्
एवं पक्षमध्याद्ययातावदहं कोकं तज्ञामिति सत्यमित्यनेन दर्शितं यत्तनाकोकं तज्ञामिति तदू
ष्यमस्यैतदुक्तं किं तु स्वेनैव विशेषाभिधायिना इदमस्मिन् विषयमात्रस्य प्रकाशेन समर्थनीयो
वर्तते यः संस्कारादेव सिद्ध्येत् किं त्वनुभवप्रकाशेन विना न हि द्वयेवरूपा कथं स्मृतिः स्यात् कथं च
वतया विनाभिलाषेण व्यवहारः स्यात् अनुभवेन ह्यस्य स्वभावसाधनता निश्चिता नत उपादान
न तत्पूर्वानुभवजनितात्संस्कारादेतावज्ज्ञाने यद्यपि न ज्ञानेन विषयेण जनितं तथापि न हि ष
यमिति नैवेनावनाकिं चिदात्मनिष्ठ स्वप्रकाशज्ञानेन विषयस्येवानुभवस्य प्राच्यस्याप्रकाशनात्

ई॰
प्र॰
१५

१ ननुसंस्काराणान्तावदेवंग्राह्यमनुभवमपि विषयीकुर्वतोस्मृतिरित्याशंक्याह दृक्त्वाभासैवता
मेनवेद्याहम्परस्पैवक्तुं संस्काराणान्तेनतन्नतुल्यत्वेनतत्स्मृतिः ॥ इत्थंतत्स्वात्मनउद्धिभिषयतेन
प्रकाशैकरूपत्वात्मनउद्धिप्रकाशात्स्वस्थभूतोव्यक्तः तेनदृक्त्वाभासाग्राभासः प्रकाशमान ।
मानतां स्वास्वरूपमवाभिवाधिपस्याः स्वस्वाभासनरूपस्याः सत्यपिविद्यातेतत्त्वीरसंस्कोतनप्र
काशनेत्वाज्ञानस्यरूपंभवितुमर्हति प्रकाशनात्मकत्वेरूपप्रकाशनमेवहिस्वपरप्रकाशनत्वेता ।
नस्पभण्यते ननुस्वाभासमेवमत्तदनुभवत्वात्स्मरणाभासिष्यते नेत्याह नात्मनवेद्यापाद्य ।
हिरस्ताभासेतर्हिनस्मास्वाभासाद्दमेवहिस्वप्रकाशात्तेनतदापरोणामहात्मबंधात्मबंधग्राणकेयपर
वेतिसमसीसेगाक्ष्वतां तथावद्रूपत्वात्तेनतद्गृह्यमविषयत्वात्तेन्नवेद्यते एवंहिवक्त्वेषवरसः फल
तोगृहीतएवस्यात् ननुयदिवाभातिस्मरणेऽनुभवः किंतर्हिसंस्कारेणकृतंस्यात् रूपत्वात्तेनतर
सत्वात्तत्वात्संस्कारजातेनतत्कुशमपप्रसंगः तस्मात्संस्कारएवभवतस्भावितदोषभमायत्प्रभवे ।
ननैवतत् यतोद्युतसंस्कारसंस्कृतात्ममनेनर्श्रयपाइक्तिनःस्मृतिबोधः तेननतत्दृशाभवतु
शाखादिसन्निवेशःएवंसन्निवेशात्तल्यः ननुपायत्संस्कारात्ज्ञातःसत्तत्स्ववेदनस्वभावोभवती
तिप्रक्रे सदृशानस्यापिनात्रिरवगामः कथं नतदनुभवत्वात्तेनसदृशोगामयतिनापिस्मृतित्वात्तेनपारस्पर
संवेदनेहृयतिष्ठसादृश्यापायवस्मायायोगात् अन्यस्यचतदनुभवसंवेदनरूपस्याभावादिति संस्काराम १५

रेविषयतामात्रेस्मृतेः सिद्धं ननु अनुभवविषयत्वेनाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति
निश्चयपक्षः २ ननु यदि स्मृतिज्ञाने अनुभवस्य सत्यतः प्रकाशः स्यात्तन्मुखेनानुवर्तत तद्विषयस्य तदा
भवेदवश्यमेव प्रकाशः यावता स्मृतिर्विकल्परूपत्वात्केवलमप्रकाशमानमेवानुभवं तद्विषयं
चाध्यवस्यतीति तद्विषये भ्रान्तिस्वभावा तेन कोयं निर्विषयस्तदेन दूषयति शेकामानत्वेन ॥ अथान्तद्विष
यत्वेपि स्मृतेस्तदवसायतः । दृष्टान्तं नत्वा भ्रान्ता । ननु दृष्टेनापि न तद्विषयः तथापि स्थिरमयमध्य
वसीयते ध्रुवरूपतया स्मृतेः एतन्निराकरोति नैतदसमञ्जसं ३ अत्र कारिकयोपपत्तिमाह ॥
स्मृतिरेव कथं तावद्ज्ञानं स्यादर्थस्थितिः केव पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमितीष्यते ॥ अनुभू
तस्यानुभवप्रकाशितस्य विषयस्याप्रमोषो परामर्शस्तथैव अप्रकाशनाभावे विच्छेदेन तन्मा किंव अ
नावसदात्माकारोत्पश्याति न तु नयार्थः स्वीक्रियते तस्याप्रकाशनात् इति न यायी नवस्या अन
वप्रकाशनात्माहि अवस्यापना ननु अस्मरणादेभिलाप्यज्ञाने कथमर्थो विषयो व्यवहारः नवन्द
प्रकाशने से स्मरजेन नकिंचित्कृत्य तद्विनाहरूपलक्षुन्वलख्याने न चानुभवेन विषयस्य प्रका
शात्मना स्मृत्यभिधाना यायोनेः किंचिदपि साहरूपमस्ति सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः २ । ननु योनु
भवो यत्र तद्विषयः स यतस्तयाध्यवसीयते ननैतद्गात्माहरूपमनुभवेन स्मृतेः न तदियेय च संस्का
रपरिग्रहोध्यवसीयते इति किमुच्यते प्रकाश्यत इति चेन्न भ्रान्तित्वेन प्रकाश्यत इति चेत्तदपि विष

ई॰ प्र॰ १९

16

योनस्फुरणंवानेयतिसाहरूपमितिशाहगाइमात्रमितितेदन्तरंशीघ्रमितिमात्र भ्रांतितेचावभासय-
स्यानन्तशाद्विषयस्थितिः ॥ २८ ॥ स्फेरिणस्यवाधांतिबोधस्यत्वमेवेदन्तोपोपकाशमात्रेन धांति
तानद्वैवैपरीत्यभावात् यत्तनेयाप्रवसीयते स्वीकारः सोविपरीततनयासाकारनेनार्थतवेति
नद्ग्रांशेभ्रांतिता सचोशाशोथिलतणः न स्फुरणात्याबाधानामस्फुरणे नयासोऽसौकाचिति बलात्
कतयाशेमउलमस्याप्रयाने चेदत्रानुसेवबद्धे नवनेऽनविषयस्यकिंचित्कृत्यतत्तत्रवाध्यविषयो-
यवहारोविलुप्येत ॥ ततो जाग्रत्स्थितिनामविवेनिरूपणार्थमित्येतत् ॥ अथ तत्तत्स्वसामरूपस्य संवेद-
नोशसाकारस्यावेलव्यातउत्सस्याः एवमपितोसतितेनैवमेवेनप्रवेलतत्साकारइत्येयत्सेषाषपरे
तिष्ठितास्मृतिविषयस्यतामापिग्रहीतमशत्कवतः ततःस्फुरत्यदिवसायामाकर्योविषयस्यवावुध्या
पनेव्यवहारयत्वसपादनसामर्थ्यं ५। संस्कारस्मृत्यपिस्फुरतिनेकथंचवनघटनेतततघपरस्परसंगा-
तिहीनानिसकलानितानानीतियइमेस्याकपक्केननदिदानीप्रकृतयाजयति ज्ञानानामनुसं-
धानजन्मानश्पेज्ञनस्थितिः ॥ जनस्यलोकस्यगाकाचनव्यवहारस्थितिः सा सर्वेज्ञानानांपरस्परसं-
धानमेकविषयभावोपपत्रस्फुरतिनाधामिरूपमत्राय्यस्यता तथाहि स्मरणानिवंधनः सर्वोव्यवहा-
रःस्वयमपिहि भ्यनतनानमहमितिपूर्वोपरानुसंधानेनस्मरणानुभावितानेनविनानघटतेप्र-
मातविश्रांत्यभावात्प्रत्यक्षस्मृत्यश्लेषात् एवेमुलादेमनव्यवहारानादानभेदगताभ्युपगमादयस्त ९

व्यवहाराः स्मरणमप्येवमेवं ज्ञानानां परस्परानुसंधाने तो जायमानाज्जनस्थितिरेवमिति परामृश्य
मेमतिनरूपयन्नवस्पष्टीतिसंभाव्येन कृत इति चेत् विशेषणद्वारेणात्रैवमाह अथेत्यात्मनावच्छिन्नानि
ज्ञानानि अन्यत्तु भवत्तानि अस्मादिदानीन्तनत्वानि विकल्पाभिमतमन्यत्स्मरणं संमतं तत्तानं तदेता
निस्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडानेन ल्प्सूक कल्पानि न वान्योन्यस्य प्रकाशरूपाणि
एवं न स्वरूपमात्रेन नैकीभावरूपमनुसंधानमस्ति अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति न च तदर्थेन ता
नेय निवेधनमनुसंधानादारोपि सम्भाव्यते इति धिसं व्यवहाराः नवधं सेनामिति भवदभीष्टशा
पमाशानेधं स्तेन प्रकाशने यन्ननन्नन्दापयने एतद्वस्समर्थयितुमुपयेनत्र्यामिति नश्यास्मदभि
मतप्रकारेणाविनापि येन्यथा शक्यसमर्थनमिति दर्शयति ७ न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो महेश्व
रः स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥ संविन्मात्रस्य प्रकाशनेनेति तत्र केचिदपह्नुवते
सान्तःसंविद्घटितस्वात्ममात्रविश्रान्तार्थाभासाकारप्रकाशत्वादेव पर्यवसितमिति ग्राहिताग्रा
ह्यग्राहकभावः अनोर्थप्रकाशरूपा संविदमिच्छतां बलादेवार्थो निरूपोनगौन एवागीकर्तव्यः
संवार्थप्रकाशो यद्यन्यस्मात्रास्वतन्त्रस्मरणाद्युपपत्तिमिति अतएक एवासाविवेकत्वात्स्वबोधव
राशिस्तेन नाशीकृतः स्येन तद्यानिष्किंचित्तौभीकार्ये एवमपि सततमेवान्यम्प्रेनिमग्नेनवापि
स्यात्मनाप्रकाशेन न तथा स्वभावत्वात् नैवमनः स्वरूपान्तर्भूतमर्थराशिमपरमपिमिन्नाका

ई॰ प्र॰ २

17

स्मात्मानि यद्विमृशत्तं किंचिदेवार्थस्वरूपाउन्मग्नमाभासयतीत्यापतितं तेषां ज्ञानशक्तिः उन्मग्ना।
भासं सम्भिन्नं वर्तितं तेषां स्मरणात् चिन्मयरूपं बहिर्मुखत्वात् मज्जायामनुगमात्मत्वं न वेत्ता न स्मर्ता एवम
पि नवनवाभासाः इति तत्र शुद्धयव्यवभासे इति सैव व्यवहारान्निवहहानिः तेन कश्चिदाभासेषु
हीन एवैषामात्मवेदनेन बहिर्मुखत्वमभूत् स्यात् यदेतत् स्वसंविच्चित्स्वरूपत्वेन तत्कालीनतेषांवस्था स्वसंवित्म
गतेन तद्विषयविशेषबहिर्मुखत्वेन परामृशतीत्येषा स्मृतिशक्तिः यथैतत्र्ववेभासयति स्म इति वा
तद्वस्तुतः संविदा विश्वमसंख्यातावानस्म्यहमिति विश्वमये स्वप्राणे मूर्त्ये वेति न वेत्ति न किंचिदाभासि तेषां
मेवास्यादितोदमपि स्ववाह्यपतितं मूर्तीकार्यं यत्किल तदाभास्यते न तस्य विदो विच्छिद्यते विच्छेत
तः संविन्न संविदेन यात सैवंघं च स्वेवं घोतनात् न च विच्छेदनेवस्तुतः संभवतीति विच्छेदनस्या
वभासमात्रमुच्यते तेन च नत्रियत्स्यपारमार्थिके निर्मीयमाणस्य सर्वस्यायमेव परमार्थो यत प
रस्परपरिच्छेदनात् परिच्छेद उक्तेन तद्वभासनसामर्थ्यमपोहनशक्तिः अनेन शक्तित्रयेण
विश्वव्यवहारात् स्वभगवतस्यैव शक्तित्रयं यत्तथाभूतानुभवित्ता स्मर्ता विकल्पयिता स्वभावैवेत्र
मेवाद्यवभासते सएव हि तेन तेन वपुषा जानाति स्मरति विकल्पयति च यथोक्तमाचार्यपादैर
यग्यमर्थश्चित्तिनिःश्रण्णपुरुष्कनिर्णये ते जीवेन कदा तत्रापि परमात्मानिमात्वितेत्यादि एतासा
न्तानादिशक्तीनां समस्यानां प्रकाशैवविश्वविकल्प इति तस्मामर्थ्ये स्यात् तेषां स्वपराधीनेहर्णं महेदे। २

स्मर्यंते त्रिभिर्मितब्रह्मविस्मृतद्यायेस्मर्यापेत्तरोध्याने तेदेवंविष्टः प्रतिपेवेक्षणत्वात्स्यदाघातेविस्मृत्य
इतिततएवव्यवहारेनिष्ठितेकस्मृपजनभावेवैलक्षण्यपाज्ञानादिशक्तिनामात्स्मर्यस्तुपसंग्रामः
एतदनुपरामेनकिंचिदिदंभासेतेतिप्रसंगः भासेतेवतस्मादेतदवसराः कर्तव्यामितिप्रसंगावि
पर्ययानशेपेजनास्थितिः यद्येवंनस्यादितिशक्तेनश्लोकेनसर्वसंबंधःप्रसंगःवेदितव्येनतदि
पर्ययःसूचितः ७ आदितः २३ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
सूत्रविमर्शिन्यांप्रदर्शनादुपपत्तिस्तृतीयमाह्निकम् ३ ॥ पदार्थरत्ननिकरैर्निजहृत्संपुटि
ते स्पृश्यतेस्मृतिमज्ज्ञानैः सेनमेहेतुमःशिवः ॥ एवंज्ञानस्मृतिकास्फुरितस्तत्रभयानुग्राहिणयोरु
नशक्तिरितिनावहदस्तुमेभवक्रमेणप्रदर्शितेउपक्रमानुसारेणस्मृतिरेवमूचितप्रसंगाद्विपर्य
समर्थेनदृशाविवेच्या समर्थ्यातिक्रमस्मृतिज्ञानमित्युपक्रांते तत्रमेस्कारमात्राद्भूतासोपमादिस्मृ
तिः इदंतवक्तव्यो तथाभूतमभगवन्स्वभावोपिकथमेनानुभवादितिशंकोशमयितुंस्मृतितत्वनिरू
पणाय महिसूर्वानुभूतार्थोपलब्ध्यादिप्रत्यभिज्ञानःप्रमातरीत्येतच्छ्लोकाष्टकं तत्रश्लोकेनाद्येन
स्मृतिरूपप्रमेतिकथ्यते द्वितीयेनस्मृतेःपूर्वानुभवविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसामर्थ्यमु
क्तं तृतीयेनानुभवेननाद्विषयेणैवेकीभावपर्यन्तआवेशःस्मरणस्योक्तः तुर्येणानुभवस्यनवि
षयत्वाभासस्यप्रकाशनमितिनिरूपितं पंचमेनयोगिज्ञानमप्यनुभवस्यस्वयंविषयीकरोति

ई. प्र. १८

18

तिवदन्तान्तर्यस्त्राकार्थमेवोपोद्बलितः षष्ठेनाशंकामाने स्मृत्यानुभवस्य दृष्टयाविषयीकरणेका
लकृमिव्यवाल्पवीकृत समभेन स्मृतिश्च गाहिकलेपिपूर्वानुभावैनेकात्मावेशोदर्शितः
ग्रहणेन स्मृतेश्चाव्यस्तः समन्तेषु कविमन्नविश्रान्तिरकाप्रसंगाच्च दर्शपरसृष्टेनसादृष्टान्तिता
र्थार्थः अथक्रमेणास्त्राकार्थउच्यते ॥ सहिपूर्वानुभूतार्थोपलब्धापरनोपिसम्व विमृशेत्स्मृ
तिरेवीस्मृतीनाम्परिक्षिपते ॥ एवमनुभूतस्याप्युपलब्ध्याश्रेतर्गतो वाचः समाविदयापिपरतः
स्मरणकालेपश्यत्वम्भेविभाजस्वरूपस्यकालकृतसंकोचरूपविशेषात्मकविच्छेदायोगात्
अनुभवस्यचानर्थोपादृष्ट्याभावेनावस्थितश्चेतद्यतन्मिदमिदंतविंमेश्रकालकलितम
वेदनेतदन्तर्वृत्तिनिर्विषयत्वभावजातेयदिनावस्थितमयतापरामर्शस्तदहमित्येतावतेवपूर्णो
विमर्शेनभावो अपेदेनयोग्यम्भावाभासनेनत्याप्यतच्छेदयगतिः अहमित्येशेयदिविश्रा
न्तोदिताअहमिदमितिसदाशिवदशायामाथ अथानेहतिनिदमित्येवाभासनेनभवित
व्यअवृत्तताभासनात्वेतदनुभवनमेवस्यात्स्मरणमित्याशंक्याह सेवीति स्वसात्मीयत्नपकरणा
भीरयतिकतैवेषुवरपनश्चोलक्ष्य स्वचात्मानमीरयतिनपुनः स्वकर्तृत्वेश्वरकमपेतत्वेनेतिस्व
रीलितवः तेनस्वतन्त्रतात्मास्पेवविमृशति सइतिविमर्शनस्यैवरूपयतस्वयाकालकलित
स्वरूपपरामर्शेनमेव अपितयोभावः एवमनुभवकालेनदेशकालप्रमातृतमाचिवानदृष्ट १८

कृतोनवाहेनायामेविलीनीकृतः समाहृतिं वतमसेवाक्ताघावस्थापितः संस्कारशब्दवाच्यस
म्पतमाक्तादकमपह्नयति नत्रापह्नितेसह्रवेवनस्यकृतस्यावभाति नह्यवेदनयावभासित
एवंवृदेव नैव नदानींमनावभासनएयकृतशरीरादिसेयमनवछेयवहितप्रकाशः मत
श्चेदानींतनावभासनकालपरामर्शापिनानिमीलतीत्यतन्यरामर्शोभिन्निशाधान्येनपूर्वकालप
रामर्शइतिविनष्टपूर्वापरयरामर्शस्वभावएवसम्प्रतिपरामर्शउच्यते एवंचसंपरमेश्वरःस्मरत्येत
देवाहितसामान्यायपर्यवप्रकाररयरामर्शीविनकालकलादिसद्यंसहिस्वमायाप्रमातृभावपरिग्र
हइति मायाविद्याहृयामर्यतनएवमकलशिहितितरं[illegible]चनत्रविनामणिपत्नमायामिकाःस्म
रणमेवमेवादिशाणितमन्यतेध्यानादिभावेस्वनिरेवलब्धोविंतामणिरपिहिमवेधानकोन्यले
नावदनेनत्रनसमासेन एवतोनुभवस्मार्थमुविनकालस्पर्शामर्शविश्रान्ततेनाद्वयारपिप्रमातरि
निर्ऋतिभेदाभेदाभ्यादर्शयतिह्नमाविकार्थाभावानस्यभेदाभेदमयत्वमितिवक्ष्यामः १ एतद
वस्थातितनसमुपपादयितंश्लोकानराणि नत्रयदिक्षिद्भुयात इहस्थातिविकल्पानवानेनार्थैःप्र
काश्यते अर्थासंस्पर्शिनोहिविकल्पाः अनुभवेनचयेनासोर्थःप्रकाशितोनोनःस्मरदानीकोसिमा
त्रम्मृतिमानोनवसोपिस्वल्पाप्रकाश्यतेतानस्वज्ञानानदेशामेवेयत्वादसमाव्येत्यर्थस्यप्रकाश
नाभावादिदंस्मरामीतिज्ञानेभ्रान्तिमात्रमेवेतिपुनरप्यापतितमितितदानेप्रत्युच्यते ॥ भासयच्चस्व

ई. प्र. १९

19

कालेर्थोस्फुटोभातितमास्मृतौ स्वलक्षणं घटाभासमात्रेण यथाखिलात्मना ॥ इदस्मृतिकाले ·
तावदर्थो व्यवसीयते यथा ह्यसमृद्धितकल्पनापैः एवं च यावदध्यवसायोर्थस्य तावदर्थादिति
सामर्थ्याद्विद्यदभ्युपगतेव्य यत्नोर्थः प्रकाशते प्रकाशमानेध्यवसातव्ये दिवसायोपप्रायः स्या
त् प्रकाशनेव तत्तदानीतनकालस्यानुयोगनापि स्वीकारेणादृष्टिमिवावभासनप्रसंगात् तस्माद
तीतानुभवकालः पूर्वानुभवस्वलक्षणापेक्षणीयः वेद्यभागे प्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशि
तया स्मर्त्रेदं स्थाणुभवभासकालश्चावलम्बनीयः वेदकभागे विमर्शांशाभिनिवेशत्वेन स्वाभास
मात्रे हि भावस्य स्वरूपं प्रत्याभासं प्रमाणोस्य व्यापारात् ते दृष्ट्वाभासान्तरव्यामिश्रणाद्दीपसदृशप्रभा
से संमूर्छनवत्स्फुटीभवति स्वाभासान्तरव्यामिश्रणाभावेपि तत्कालाभाससंभेदेनेव स्वालक्षण्यं तस्या
भासस्य करोति कालशमो स्वभेदकत्वादिति विवक्ष्यते एवं तावत्स्वलक्षणीभावः पाकनदेहासमावि·
ष्यदितकालाभासयोजनया घटाभासस्येति तावत्येवावास्मृतिराभासान्तरेणापि व्यामिश्राणि स्फुट
त्वं तत्स्फुटीभावेपि तदानीतनकालतानुत्पत्यसमानाधारणत्वेनावभासनात् तथावभासितयोगिन
स्त्रिदंशानामेव ग्रस्तभाषितादौ तनवेमवावभासनमिति न च त्वागमादिमानोनरात्रभूतग्रस्तादिस्वरूप
स्मरणापरस्मरणस्पायोभासयेदिति विपिरूपणानि योगेन नियमेलक्ष्यते न भासयतीत्येतत्त्रापितभास
यन्नेव स्वकाले इति स्मरणाकाले आत्मस्थानि तिवेदकभागाभिनिवेशी वर्तमानकालउक्तः पूर्वावभासितस्वल १९

तामिति निवेशयोशस्यैशी भूतकालोचितावभासस्यापि केवलस्यालक्षणापत्तिहेतुर्दर्शितः इयदे-
वस्मृतेरघाभिवाञ्छितः अर्थिनातिशयात्मानस्फुटत्वमित्यस्य शाह्याघोतयति नेदेवाह्याखिलात्म-
नेति सर्वाभासमिश्रणावपुषेत्यर्थः २ नन्वेवंलक्षणस्यप्रकाशनेभेदेनबहिरस्यदवभासनपतद
वहिर्बहिरवभासनयत्नलक्षणप्रकाशनमितिसंकाशमनायतिनूपयति ॥ ननुग्रन्थस्यतेभेदेस
प्रमाणस्याभासनम् नेनेकाभिमकालानामविदावेदितेषमः ॥ स्मरत्ताकाङ्क्षितत्वेनबहीरूपतया
परिस्थितेषांभासेनस्मर्यमाणस्यपञ्चासनेनदेवनस्यात् अनुभूयमानमेवनद्भवेदितियावत् ननुवे
वेकस्यलक्षणस्यप्रकाशनशक्तमेतन्न वेदानीपकाशनमपितत्पूर्वकालएवतदावाभासोबहिरव
भासनएव ननुवेदानीतर्हिकिंविमर्शनमितिचेमः ननुप्रकाशनविमर्शनयोर्भिन्नकालत्वमाप
तितेततः किंउभयमपिनकिंचित्स्यादत्रोच्यतेजीवितात्स्य मेव यस्यहिसंवेदनान्येवाभिन्नानितेना
स्यदमशंतिममायेयमेवयस्मद्दर्शनेनभिन्नकालाअपिप्रतिदस्तकालायोगेनैकताभासनेनस्व
नेत्रः प्रमातायावेदनक्षुण्णेनयानावेशयशाविमृशतिनावस्प्रकाशस्यतान्कालिकबहिर्भावावभासो
विमर्शनस्येदानीतनत्वान्नक्षुण्णोपलक्षितिरिति एवं एतदेवंवेदनाधिकवैरिरत्नेवेदनेषुसंयोजनविया-
ननयोर्यथाविकरणेस्यानेकएकदेनैवतद्भवते घटमफमसनभूवमितिसचदरीतिवापकामनुसं-
यातत्वभिन्नमितिदर्शयितुंयदेवैकामपवेवरिनेति मामानाधिकरण्येनदर्शितं पथमसइत्याकारितस्य

ई. प्र. २०

वश्मात्तत्र स्वस्फुरणावभासनेन कृतमिदंमिति विस्मयगर्भे यो ऽर्थस्तस्याभिज्ञानमेव स्मृतिरिति यदाहग्रन्थ
कार एव १ थ्यं स्वसंवित्तिमपह्नुवानेर्यत्तद्हृद्धिः कलुषीकृतेयत् अस्मात्तत्तत्संस्कारस्फुरणात्मिकाम्बिका
त्रिधायप्रकटीकृतेनतदिति १ नचवाच्यमेवानुभवोपाधिस्मर्यमाणस्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशात्म
हीयद्यप्यतोसौनुभवः इदानीं स्मरणेन विषयीक्रियत इत्येकेननन्वलौकिकेन कार्यमिति व्यामोहं विहन्त
माह ॥ नैवस्तनुभवोभातिस्मृतौ पूर्वोनुभवस्तद्वत् यागयद्भवमहमित्यात्मारोहेणाभासनात् ॥ पूर्व
मौसनायमोभ्याहस्यतः शाणिनुभवकाले यथासपूर्वो घटादिरर्थः इयमिमिदंतयाभिनि समनेवस
रणास्मृतिकाले स्मर्तिज्ञानान्तरयुक्तो नेदं पूर्वमनुभवनमिति भाति यथा च स्मृतिकालेन स्मृत्यास्मृति
ज्ञानार्थोर्थः शाणितिपूर्वस्वभावोनभेदेनाभाति स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात् एवं तत एव हेतो
पूर्वोप्यनुभवोनभेदेनाभाति कथं तर्ह्यनुभवं भाति अयमनुभवमित्येवमेतत्किमुच्यतेत्युक्तिवेत् अहमि
त्येवस्वभावोयद्यात्मासपूर्वोपरमोविदूतत्सुखस्वभावस्तत्रयदारोहणंविश्रान्तिमात्रेनहेतुना एवं संवि
द्रूपतायाः स्वप्रकाशायाभासमानाजीवनस्याविद्धस्वप्रकाशदेशीयत्वेनावभासता आत्मनि
वारोहणंविश्रामणानुभावस्यार्थस्वप्रकृतिप्रत्ययोभवपायेमहद्भूनइत्यनुभायात् सोध्यातिम
नहि विकल्पभूतेस्मर्तव्येप्रत्ययोर्थेनुभवोप्युदितः तद्द्वारेणार्थोपिप्रवनन्नस्वात्मनेप्रणामोतद्दर्थमेव
कमनतिरिक्तंहि घटादिः पुनरनुभवकालेनास्मरदर्थमारोहति इयमात्मेवभाति पूर्वोनुभवः इय ||२०

20

गणावोध्यादेतोः तस्मात्संविद्रूपमिति सर्वेषामेव बंधः अज्ञातभूतकालस्य योतितत्वात्साक्षिति
भिमक्रमः उत्तमपुरुषेणास्मद्यस्यादमित्यपि ग्राहिणामिति तथादिरपिपाणिजेनोपि ५ ननु कथं
महाप्रभकः प्रत्यक्षं भातीति घटावभासो भातीति चेत् किं न तस्य स्वरूपेणापि हेनानुभवभर्गभातीति किं न भा
ति स्वभावेन भातीति उभयत्रापि समाने तथा हि अतीतानागतसूक्ष्मादिरूपयोः पूर्वापरयोः सप्तत्वेन विषयीभ
वतो भ्युपगतेन तथापरदृष्टिमपि प्रत्ययस्य परविमर्शहेतोः अन्यथा प्रत्ययस्य स्वयमविषयीकार्य
त्वेकस्य स्वेन माल्लवनयोगसाकथं शोकेन न तु स्वमालवनेमिति तस्मात्परकीयमपि भवन्निर्वलितं
मपि विषयीक्रियतामिति आशंक्यां दृष्टांतपरतामित्युररीकृत्य भातीत्येतेनाभ्युपगमेन तावति हृत्वेपि प्रकृते
थेविषमं शनिबशोत्पादयति ॥ योगिनामपि भासने तदृशांतदृशां नोत्तर स्वसंविदेकमानात्मा
भातिमेयपदेपिवा ॥ योगिनायदेतदृशानां तरभावनानुरूपः परचित्तविषयं ज्ञानं विशेषः नदृ
शः स्वरूपलक्ष्यो न भाति तथा हि सौगतानां ज्ञानाकारतत्प्रकाशैकरूपत्वानामसंवेद्यज्ञानान्तराणामवेद्यत्वाद्धि
रूपातिरेकवत्स्वरूपत्वेन तत्प्रकाशने नाम तत्प्रकाशनं स्यात् सांख्यानामपि पुरुषस्य चेतनत्वेऽपि
त्रिः पुरुषस्यापि वेद्यपर्वतिकथं वेद्यत्वं स्यात् वैशेषिकानामप्यात्मस्वभेदन समवायिस्वेद्यं देवपर
गतमनसा कथं गृहीतं तत्सुखादिरूपतां न तस्य शरीरान्तरानुप्रवेशान्तत्सवेद्यमिति शरीरीकरणा
दहंतावभासिना दात्मनो भेदो विगलेत् नित्यातमेयत्वं नात्मनः उपपद्यते सानस्य च ज्ञानानां तदैव

पत्रदेहं

ई. नेः न च स्याद्युक्तेन तस्माद्योगिनः परचित्तवेदनावसरे ऽस्याप्यकार्यों सहचारी घटसुखादिप्रकाश इति·
प्र. तत्र घटसुखादि देन यथाभाति न कृतस्त्व प्रकाशोऽहमित्येव स्वप्रकाशनतया प्रकाशते प्रमाणीकृतप·
२१ रदेहप्राणादिप्रमातृभावे स्वात्मनि तत्रिद्दृष्टामिदंताप्रकाशाभागेऽपि प्रत्यमानं देपरतान्तिमित्यभि·
मन्यते अविगलितस्वपरविभागो योगी सामप्रकर्षं तत्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्नवस्तद्धमेव स्वपरविभा
21 गं पश्यतीति ज्ञानस्य न योगि ज्ञानेन प्रकाश्यतामवतवान्तथापि प्रकृतेनेतत्समेतथा स्यय मनुभ
वनीति परनिष्ठपत्वाभावतुभवे योगिनः प्रकाशेन तत्र हमनुभवाभोऽन्यान्यारोहेण इदन्त्वस्य भूव मि
तद्दृष्टाय विश्रान्तिरनालोऽपि दृष्टभावेवानुभवस्यातिशय स्त्रुकूपसादनुभवः एवं स्फुरभातितसा·
देकाभिन्नकालानां स्वविदावेदितेति ५ यद्ददृभावविश्रान्तिवशादनुभवः स्फुतोऽपि घटभातीत्य
चाऽनेन दीपरामर्शीनसमात्तादेवेदनयानुभवपरामर्शात् यदिदेवंभावो भिन्नस्तदादिविश्रान्ततामनु
नुभवस्य पश्यप्रदुपपद्यमितिमदनुभावेण्णापि किलेवस्तद्दूयते इति परामर्शायत्वप्रतिक्षिपति ॥ स्वयं·
मेयत्वं वासीनै भेदमित्यपि भेदतः तद्याकरणमेवास्या मयारदृष्टमिति स्मृतेः ॥ लोकस्य तावद्देवेनस
वेदनेस्ति दृष्टयाभृतां दृशा काचिन्मयतेनाद्धे द्वासी दिद्येव श्रुपिनत्यत्समर्थतेऽपर्यभूतस पियास्मरणा
कस्यचिद्विवेचकंमन्यस्य तत्स्मरतेन वाकरणो परस्येव प्रकृतिप्रसायाधेनि द्वपणाकल्पनिके विभज्या·
करणापरत्र प्रतिपादनमात्रे सोऽपि यदि स्मृतलये नेतिविशतिपूर्विकः स्मरणानदानुभवस्य पश्यत्वेनवेर २१

पनएनमग्राहोऽविरइतिविकल्पितेभेदमप्यते अमयाएमवदृइतिवन्मादृगीतयत्रापिप्राक्तनेदृगोत
रमपीतरणीयस्मात् तदिदमनेनहि चेद्दृस्यवादृशोवापूर्वानुभवविषयायपिनिस्फुरते अमयादृगित्व
वस्मात् ननमहदृस्ययादृगोनरेणान्भूतमप्यायनेन नचापितथानुवृत्तस्या ननुसम्नेमालिकेकिर
पउच्यते मयादृष्टमिति नत्वत्रदृष्यतावदनमलिनाधिविश्रान्तदृशानमुक्तेन त्वान्मत्व्यककर्मेतिति
होऽयमेः सएषस्ववाचमेवनचेतयति कर्तुः क्रियायाश्चाप्यकर्मेति दृशिक्रियायाः कर्तृतिष्ठतेव न
याचकर्तृस्यामेवदृशिक्रियामाहुः दर्शयतेऽन्यासाजाऽइत्यादौ जैमिनेर्यत्यपिज्ञानरूपादृशिभीवना
त्मिकाश्रमात्रविश्रान्तैवोक्ता केवलेप्रकटताविषयधर्मो दृष्टतानामान्यामेवविद्यास्वतेऽन्यत्रदृतत्
प्रमाद्विश्रान्तमेवकथयितुमयेत्वकेनैवानुभूतमिदमहेमयानुभूतमितिशाब्दैवविश्रमात्रमिदं
नत्वर्थभेदः अनेनानुभिन्नकमनेनतयोजयति दृष्टा सौख्यामेइत्येवं मयादृष्टमितिवयस्मरणे नयोक
रणामस्वाऽयमनेनतेकान्त्वभूवमिन्नचितपरामर्शायाः स्मृतेरिति अपिशब्दार्थः ९ ननुदृष्टमपिनिर्वि
कल्पेनयावदपरामृष्टंविमर्शविशेषविश्रान्त्याववमर्पयते मार्गेदृष्टमिवतृणपर्णादिविशेषरूपेण
तदिदमेवविचारणीयंममनेतरभाविविकल्पकालेनदर्शनमिदंतयावभातपूर्वंवानवेतितद्दाश
क्याह यावप्रष्णास्यदृष्टमिदंवचटायमितिविसा मन्यतेऽममवेतेसाम्यवसानविदर्शनम् ॥ दृग्दर्शनेया
दृशस्तिमनवष्टाभ्नाद्दृशोनैवतेनभातव्यमसर्वदा नश्चस्वकालेनन्यप्रकाशामहसमिप्तेतावनारूपेणा

ई. प्र. २२

22

वितप्रकाशांतद्धिकल्पांशाविचारस्तावन्नकश्चिदिदंभवतुवाकिंनुविमर्शोप्येवंभूतस्यापिशब्देनसूच्य
ति नचसमनंतरभाविनाविकल्पेनवस्तुपरामृश्यमानमनुभवपरामर्शस्थत्वेनवापरामृश्यते इममिम
पश्यामीतिवर्तमानतया इदमित्यनेनचप्रमत्तव्यापारत्वंश्रूयमाणत्वेनदर्शितंएवमेववाप
रामृश्यतेचेदंदृष्टमिति अत्रापिशब्देनश्रूयमाणत्वमुक्तंतेनांशेविकल्पदर्शनस्पृष्टस्तत्परामर्शएव
नास्तीतिकोनेत्रदेनाशंकाननुपारिशेष्यादेवन्यायानस्याज्ञातिपरामर्शःतदभावेविकल्पस्यतेमी
लितावेपिभावात्स्वयमर्थोप्यर्थस्फुटतमविमर्शपर्यवसितःकथमध्यवसायात्मवेत् आद्यदर्शने
परामृष्टमपश्यमदृष्टोनिर्भूतस्मृतिमंस्मराभावास्पदमवसातारिश्चमानादिविश्रांतेस्वप्रकाशमेवपरामृष्टमि
ति विकल्पोपिनवापोनरवोध्यनावाधयतिबोधस्यप्रवसायोवसायमवेदनमित्यन्यस्वभावमाहत्र
वसानशीतिस्वतंत्रैवतत्त्वज्ञवे यात्मत्र्यहंतास्पदेर्थःदर्शनमितिनिर्विकल्पकमनुभवने उपलक्ष
णंचैतत् विकल्पस्यप्रमादेरपिज्ञानस्यज्ञातातरेणपरामर्शोयमेवन्यायः विकल्पयामीरमरामीद
विकल्पितंमयास्मृतंमयेत्यस्यापिह्यात्मनोविकल्पादेवभासनात् अतएवात्मनोमीविकल्पायाःशक्ति
विशेषास्तद्विश्रांतुशरीरत्वादितिदर्शितंज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानितिमत्र ७ एवमियतःप्रमेयस्याप
म्फलेनउपसंहरन्नेवमाह ॥ तत्तथाहृदयपूतेहृद्गोप्यमस्मात्प्रशस्तापि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ
भातःप्रमातरि ॥ यदितिनस्मादर्थादृष्टोक्तप्रमेयस्यहेतुभावेनोपजीवनमिहसूच्य ॥ १ २२

तियत एवमुक्तमनुभवस्यार्थेऽप्येवस्मरणाभेदेनावभासः स्मृतिशक्तिस्वरूपमेवस्येवं तननं
दमवर्णितं निष्ठितं तत्र मितिरिह स्मृतिरनुभवे क्रोडीकरोतीत्युक्तं अनुभवस्य द्विधा परामर्शभेदात्
कदाचित्स्वात्मपरामर्शेनैवेकमनुभावयामामृशतियत्रास्याभिसंधिप्रधानतामयाहं दृष्टवन्ते इति क-
दाचित्स्वात्मपरामर्शेनैवेकमनुभवयामाहं दृष्टवन्ते इति यत्रास्याभिसंधिप्रधानतामयाहं दृष्टवन्ते इति व)
ह्नुभवनीयमेवप्रधानतयापरामृशति यत्राभिसंधेरेवमहत्सावस्थापतिपानोर्थक्रियांप्रत्याग्रहति
शेषोवाश्रयमिति तत्रापिप्रकाशपरामर्शोस्यवात्मथाप्रकाशयोगात् एवमुभयथानुभवे
प्रत्येकं स्मृतिरपिद्वयपरामर्शोमयीउदेति चत्वारः स्मरणाभेदाद्वौ अनुभवभेदौ अनुसंधानरूपप्रत्य
भिज्ञानमप्येतदुभयमेलनात्मकमेवेति तत्र भूतेनैव तदेराद्दृष्टाप्रत्यपरविश्रान्तिकृतान्यप्येक
द्वैधाभेदात्षोडशधा तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः तेषु च ग्राह्यतावत्प्रकाशात्बहिर्भूतमन्य-
थाप्रकाशनायोगात् बहिर्भूतेवतदन्यथान्याभावात् नचतत एवतदेवदृष्टमभूतं वा दृष्टमभूत
वभवतीति तन्मन्यः कल्पितप्रकाशात्माकृत्रिदर्थोस्तियतोयमर्शराशिः दृष्टमभवत् त्यान्यम-
पिदृष्टकामाभिराकृदन्यथाप्रकाशाभिमानापरस्परमपिकथंकारदृष्टमाभावोभवत् सोयंवेद्यक
देशपर्वविछिन्नएवानुत्तितवेद्यभावएवाहमितिविछेदस्मृत्योविततेषुपरामर्शेनपरामृष्टमा-
नोमायाप्रमातेतिवरते देहेतृद्राविमध्य भवग्राहकरसच्योन एवंसममेवस्वात्मनिविमलम-

ई. प्र. २२

ऽस्यानीयेषु गलके स्वात्मात्प्रकाशरूपादव्यतिरिक्तमेव भासयति परमेश्वरः तदेवैतज्जगदव
भासनकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वे शक्तिः स्मरणशक्तिरुपपद्यते इति तात्पर्यार्थः अत्रार्थेत्त्वमयाहृत्य
नेऽस्ति प्रमाता प्रकाशरूपो योऽनानुभवतीत्युच्यते ततश्चामर्शनादेतत्स्मृते ग्राहकरूपेण ग्राहकरूप
णयोर्निजोचिताद्देहादिकभावावर्थावैद्यौ प्रमातरि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रकाशेऽपवेत्यर्थः इति स इति
वयमस्यामर्शनात् प्रकाशरूपः प्रमाता यतोऽसौ स्मरतीति व्यपदेश्यस्ततोऽप्यतद्देवलक्ष्यते अत्रभवद्रूपाप
त्रोवितत्वं पूर्वोक्तं स्फुटयितुमप्रसंगाद्वक्तानन्तरं शक्तेरुन्मीलनकृतेऽलक्षणोपशास्त्रादेशः अपि शब्देषा
र्थे ग्रथितशब्दो विच्छिन्नमेवेयवादी ग्राहकोऽमायीयः कल्पितः प्रमाता शुद्धप्रकाशस्वभावः ८ आदितः १८
इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं च
तुर्थमाह्निकम् ४ ॥ महागृहीतात्मन्मग्नभावज्ञानप्रकाशकः ज्ञानशक्तिप्रदीपेन यः सदा तं न
मः शिवे ॥ एवं तावत्स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितमधुना तदुपजीवनीयज्ञानशक्तिपरामर्शिनि
रूपयितुमवतरणिकावभासनाभिप्रायायामक्रमं प्रतिभासन इत्येतया श्लोकैकविंशत्या निरूपयति ॥
तत्राद्येन श्लोकेन वस्तुनि प्रतिज्ञां करोति एवंभूता ज्ञानशक्तिरिति ततः श्लोकेन द्वयेन प्रकाश एवा
र्थानां स्वरूपमित्याह ततो द्वयेन प्रकाशबाह्यानामर्थानां भावविज्ञानवादोपपादनवासनारूपेणान
दृष्टान्तमाशोकान्त्यीयेन तदनुपपत्तिभावान्न किंचिदुपहन्यत इति दर्शयति अथ श्लोके २२

23

नस्वदर्शनेथ्येनतत्वमुपदर्शयन्बाह्यार्थसंभावेप्रत्यस्तंनिराकरोतिप्रमाणत्वेन ततोद्वयेनात्रमे·
यत्तामपिवाह्यस्यनिरस्यति अनंतरश्लोकेनचिदात्मन्यर्थानामवस्थानसंभावः परामर्शात्मनेतिप्र
कटयति ततोपिप्रकाशस्यप्रमातृरूपस्यप्रत्यवमर्शएवजीवितमितिश्लोकचतुष्टयेनात्रभवा·
गमस्यायस्वरूपनिरूपणाभिप्रायेण अनंतरश्लोकेज्ञानपरामर्शएवतेषुशुद्धप्रमातृरूपताम्भिव्यनक्तिं तु व्य
थयति इतितेष्वेवप्रधानत्वेनान्यश्लोकद्वयेनाह प्रकाशैकरूपत्वेऽपिज्ञानेज्ञानादिभिन्नमितिश्लोके
णाह ततोज्ञानस्यैवविशुद्धज्ञानेऽप्यविकल्पकमविकल्पकरूपविमर्शएवपर्यवसितमितिश्लोकद्वये·
नाह ततोज्ञातृज्ञानस्वरूपेऽपिसेहैषितेयद्विमत्वेनतदुपसंहारादिश्लोकेनसमर्थयन्इतिनामर्थ
मात्रिकस्य श्लोकार्थस्तुनिरूप्यते ननुस्मरणविकल्पादीनामनुभवाजीवितेतत्र यदिभेदेनाभास
येनेर्थाः तेन्वेष्टुपितथैवावभासमुचितः नोचेत्तथानतदनुभवएवनावज्ञानशक्तिरूपोविचारणी
यइत्याशयेनाह॥ वर्तमानावभासानांभावानामवभासने। अंतःस्थितवतामेवघटतेवहिरात्म·
ना॥ वर्तमानत्वेनस्फुटतयावभासनामिदमित्येवमाकारंयेषांतेषांयदेतद्बहिरात्मनाकल्पितमा
यीयमूर्त्यादिशरीरांतप्रमातृपृथग्भावेनेहतुनाभिन्नानांततोमायाप्रमातृविच्छिन्नानामवभास
नेतत्परमार्थप्रमातरिशुद्धचिन्मयेंतःस्थितवतांतेनसहैकात्म्यमनुभवतामेवघटते प्रमाणेनो
पपद्यते तेनात्रस्फिततंविदभेदस्यभावस्यकल्पितप्रमात्रपेक्षयाभेदेनप्रकाशनेभगवतोज्ञान·

ई॰ प्र॰ २५

२५

शक्तिविशिष्टत्वं भवति १ प्रमाणेनोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रमाणं दर्शयति शक्तिवार्थो प्रकाशः स्यात्प्रका
शात्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥ अर्थो नीलादिस्तस्य नीलादिरूपत्वे
व यदि प्रकाशमानता न प्रवृत्तस्य पराकाविदर्थशरीरे नीलादिप्रकाशात्मतानहि यथा सर्वो व्यतिनीलमिदं
वनत्संभावनया भणयेतेन केचिदाशङ्कते वस्तुतो वा स्वात्मैव तन्नीलपरस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः स्वा·
त्मनि वा तन्नीलेन नीले प्रकाशानुग्रहणाविनाप्यवस्थानयोगात् तथा प्रकाशमानतापस्य सर्वात्म·
ति न केचिदाशङ्कते अपितु स्वात्मस्यैव स्वात्मस्यापि वा न स्यादित्ययत्नाजगतः अर्थेन्द्रियालोकनादित एव
गीतप्रकाशरूपो सो नीलत्वेनाविशिष्य एव ज्ञातः एवमपि समपञ्चप्रसंगः प्रकटतावादोष्यपरमेवदोष :
सर्वेषामर्थशरीरविशेषातेषां प्रकाशो समभावमासते इतिप्रसक्तत्वं तथा प्रकाशस्थितिरीरूपपादप्रमाणादि
तदानीमिदं प्रत्यादिमयोरर्थरूपस्य प्रकाशस्य काश्याभेदो जनिवाङ्करस्य नवाङ्कुरो बीजापेक्षोज्ञानात·
नो यदि न प्रकाशात्मा समभेदस्यापि वक्तानोदयात्वं पदासौ प्रकाशस्तदाज्ञानोदयेपि स्यात् ननु ज्ञानम
र्थप्रकाशमेव तत्कथं ज्ञानस्योदयात्तदयोरर्थस्य तत्त्वता स्यात् स्यादेतद्यद्युपपद्येत यावता र्था ह्यर्थज्ञा
नेप्रकाशरूपेण दर्शस्य संबद्धपितया कथं स्यात् यदि भावस्यैषः प्रकाशानन्न्येव भूते ज्ञानस्य स्वरूपेण तदर्थज्ञानुर्थयोरभे
दप्रत्यायनात् अर्थस्य भावस्य ज्ञानत्वेनार्थत्वात् अर्थस्य भावस्य प्रकाशस्यार्थात्मतायामङ्के दूषणं अर्थावेषप्रकाश
यतीति ज्ञानस्य स्वरूपेण हि प्रकाशमानमर्थं करोति ज्ञानमित्यायातिते पुनरपि समएवदोषः इत्यप्रज्ञानस्य प्रकाश्यं २५

१ स्यार्थ····· एप्रर्थविवेकोमयेवम०

देवादविचारणेइतिनतएवात्वेष्यः तस्माद्भिन्नःप्रकाशोर्थस्यसंवेदीभवतीतिसंभावनैवनाःस्ति
भ्रतएवेदमुपपन्नमभ्यानमर्थस्यस्वरूपप्रकाशमानत्वेप्रकाशाभिन्नत्वमितिप्रकाशस्यथैद्देषेस्य
पदेन्यस्तस्यानुसंधानस्याद्योगोहद्वयोः प्रकाशयोःस्वात्मसमात्रपर्यवसानादितिविनतोपपादितमन्य
ज्ञनास्थितिरित्यत्र तस्मादेकएवप्रकाशः एतेनैवाहृत्यादर्शितेनतवप्रकोभिन्नःस्यादिति २ व्यतिरिक्त
स्यतानस्यार्थप्रकाशरूपतामभ्युपगम्यापिबाधकांतरमाह ॥ भिन्नेप्रकाशेचाभिन्नेसंकुरोविषय
स्यतत प्रकाशात्माप्रकाशोर्थोनाप्रकाशस्यात्सिध्यति ॥ यद्यर्थादयएवतावत्प्रकाशोतएवभि
न्नोर्थतः तर्हिस्वात्मनितस्यप्रकाशमात्ररूपत्वादभेदएव तथाहिनीलस्यप्रकाशःपीतस्यप्रकाश
इतियोयंनीलाशःपीतांशश्चसतावज्ज्ञानस्यतत्स्वरूपभेदवादद्याप्रतेः अथविषयस्तदेवेदंविचा
र्यतेइहप्रकाशवलीत्नीलपीतयोर्भेदोभ्युपगम्यतेनैवप्रकाशेनपीतःपीतइतिकथंसंग
च्छतां नीलेनजनितःपीतेनजनितःतेनवामैकसामग्रीकरमादित्युक्तेनसिद्धेनीलपीतयो
र्भेदस्यात् सएवविचार्यः अथनीलाकारोसौनघटप्रतिबिंबवलात्नहितोयबिंबानभासादपूर्व
मिति अथाभेदस्ताहित्यक्तोभेदवादः तथाकारणादिवादेशोवस्थानानबहुतरनीलादिजत्वमे
कत्रएकहृत्यत्रसंदमितिकथंभेदःप्रकाशशरीरस्याभेदात् तथाभूतेचान्यतरदर्शनेनोदापितेपिसंका
रेबलादेवाशेषस्मरणप्रसंगइतिभूयानाकरः स्यादेतत् अर्थएवास्तुकिमनेनदोषोपपादकेनप्रका

ई. शेनेति प्रकाशात्मा प्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनि किं नीले यदि पीते किं विज्ञानं किं तु घात अनप-
प्र. वर्ग्ययहैनैवान्यशेषे एवमात्मन्यसंकल्पाः प्रकाशस्यैव संत्यमी जडाः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरा
२५ त्माभिदिति नयदि प्रकाशस्तदा भवन्त्यर्थाः प्रकाशत्वाभावात्कथं यदि प्रकाशास्तेन वचचटस्य वपुः सेव घटस्यापि
विश्ववपुः प्रकाशः सिद्धः २ एकस्यैव प्रकाशस्यैवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादिविचित्रवैस्वरूप
25 प्रदर्शनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमित्येतावत्पर्यवसायि तत्त्वं न त्वेवं पर्यवस्यति यदि प्रकाशस्य विचित्रभा
वे हेतुत्वेन स्वमपाकृतेनन प्रकाशस्याविच्छिन्नस्य क्रमेण विचित्रताकारणं प्रतिबिम्बात्मके नश्यति बिम्बसमानी
ये यत्नेदे च नीलादिरूपबाह्ये तस्य यद्यपि नुमनेन तथापीदं नीलमिति शब्दलेशमात्रमवसायाद्यवसायस्य
गीतत्वाच्च प्रमाणस्यैतेः प्रत्यक्षत्वादेशंप्रभविष्यति बाह्यार्थरूपमार्गकमानत्वेन दर्शयति॥ ननदाक
स्मिकाभासेनानीवेदत्वमायये तन न तभिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुता। न चावभासना प्रबोधे च विवि
चोहेतुता मिद्धा नस्यापि तत्त्वबोधस्यैव वैचित्र्यं किं निबंधनं॥ इह बोधात्तावदभिन्नः प्रकाशमात्रमेव
तस्य परमार्थः प्रकाशात्मिकं यदि नीलस्य रूपं तर्हि तदप्रकाशरूपं न प्रकाशेत शून्यत्वात् प्रकाशरूपत्व
मेवास्य रूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् अथापि क्रमिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेव तस्य रूपं नीलाद्यभा
सत्वात् भित्तिप्रकाशः स्वापाधवस्यामनस्यात् तस्मात्प्रकाशः प्रकाश एव अनुमात्रमपि न रूपात
रसस्यास्तीत्यभिन्नो बोधः तस्य चाभिन्नस्य कदाचिन्नीलभासनता कदाचित्पीताभासनेति यो विचित्राभा- २५

माः तत्र कारणत्वेन हि यस्माद्बोधपरम्परैव हेतुनाभिन्ने कार्यभेदस्यासंभवात्‌ तस्मात्समविचित्रनीलपीतादि
रूपस्याकस्मिकोत्तानश्रमन्तसिद्धहेतुकः सर्वथात्व चित्तानां प्रतिबिम्बात्मकस्वस्वभावसंपादसमो
विश्ववशान्निजरूपसदृशाकमोपनिपरूपवकृतभेदात्मकस्तानानात्मवेद्याएग्राह्यभूतमनुसाधयन्ती
तिसंभावयते बाह्यार्थवादी नचेदसंभावनामात्रमपि तु तिस्रवपर्यवसाय्येव भवति तथा हि चित्ता
नवादिना योहेतुर्वैचित्र्यवासनाख्यबोधलक्षणोऽङ्कः सतोपघाते स्मृतिजनकः संस्कारो वासनेनिता
वेत्यभिहितहेतुरनुभववैचित्र्यहेतुः पर्येषणीयो वर्तते यस्त्ववानीलाद्याभासे पादबोधस्तु प्रबोधः त
तो वा येषामाभासे वैचित्र्यमिति तत्रापि ब्रूमः यद्यप्याभासानां ज्ञानानां तर्वैतिमासमपारमार्थिकमेवविचि
त्रत्वमुच्यते नापि यदेषां कारणान्तरं नसंदत्वाङ्गीकार्यप्रवर्तनः सर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्यका
र्यसंपादनशक्तिरसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः एवं स्थितेयापत्तावासनाख्याभासकारणत्वेन
नेन सम्बोधाद्यभिभिन्नरूपमस्तु परमार्थसतन्दयस्याद्वैतप्रकल्पितबाह्यार्थवादप्रकार एव ग्रन्थसह
तिसत्त्वहिज्ञानमात्रेणस्याभिन्नमितिनीलाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः एवंवासनानामविचि
त्रत्वेनस्यो बोधविचित्रत्वेनिकायप्रत्याशाभवत्ववासनानाविभिन्नात्तथापि तद्बोधमात्रातिरिक्तस्यादेशका
लभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात्स्वबोधवैचित्र्यमेकएव प्रबोध इति सम
मेव नीलादिवैचित्र्याभासेनत्र प्रथम समानवर्तीनिवोधानराणि विचित्राणि प्रबोधकारणानीति तदस

दी. न स्यात् इह तु नीलपीतादिरूपतया यदि देशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे विज्ञानस्य च प्रकाशमात्ररू
प्र. पमार्थतायां स्वरूपभेदासंभवे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृरूपे बोधान्तरे सन्तानान्तराशङ्कावा
२९ बोधोऽपि न स्यादेवं लक्षणप्रकारः तत्रापि परकीयाभिमतस्य स्थूलादेः कायस्य श्वासप्रश्वासादे ॥
26 र्गाणस्य स्यात् इह रवादेर्वीगुणस्यानमानुमानाभिमतमेव विज्ञानमात्ररूपादेर्भेदे परत्वे कस्येति विमर्शः बोध
स्य न त्विह स्येति वेद्योऽपि प्रमाणेन यदि न सिद्धस्तदसमेव सिद्धोऽपि प्रमेयतया चेत् तदेव एवं तथापि का
यादिभेदस्तावन्मानस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे परस्य सिद्धिः नन्वाहारादिक्रियातस्तन्नोत्क
ष्टाहारे यमित्येवंरूपया हेतुभावेन व्याहारे हेतुत्वेन कार्यापि तथा तदेकैककार्याभावात् न च मन्ततिपत्ते
नास्ममीहास्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितं तत्तु परसमीहास्विति तदेवं सन्तानान्तरमिति प्रत्यक्षेऽ ।
हाद्यनुमानं व्याहाराभासे हि व्याहारादिग्रहणकाले विच्छेदप्राणादेर्व्याहाराभासेऽयं रूपः अनुमा
नानसेव व्याहरत्ययमिति विच्छेदजीवितस्य समस्य व्याप्तिर्गृहीता नान्यस्याभासः कथमिदानीं हेतुः
स्यात् व्याहरतीत्याभासस्य च हेतुत्वं विदितपूर्वेति कथं तेनो हेतोः समीहानुमीयते किंच व्याहरत्यय
मिति यः प्रमातृतेनैव तु मानसस्य नेति विच्छिन्नरूपावभासः सोऽनुमीयमानसमनान्याः परसमीहयाः कथं ।
कार्यः स्यात् तथा हि व्याहाराभासो मीत्याभासः कार्यो योऽसावविच्छेदजीवितः न चाविच्छेदमपश्यन् विच्छेद
मयः कार्यमिति पृच्छे न यावद्भूतकार्यकारणभावग्रहणोपायाभावात् न हि स्वात्मनि योऽयमविच्छिन्न २९

भासः सपक्षविपक्षयोर्व्याहारसपक्षमित्येवं रूपमाभासं जनयति इति केन चिन्प्रमाणेन सिद्धं परस्मि वि
पूर्वं कृत्वाद स्यार्थस्य परप्रमातृसिद्धस्य एवं भूतार्थसिद्धये तत्त्वेनेतरेतराश्रयात् नचावश्यमवि
क्षिताद्विपक्षेणैव भाव्यमिति नियमोऽस्ति व्यभिचारात् नच विपक्षेऽप्याभासऽन्यथत्वामिति या समी
हात या सहपक्षेऽनन्यसाविपक्षाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणमेव परासिद्धेनयुक्तमिति वा
भेरेवासिद्धिः प्रमात्रेतराणि च यदि भिन्नानि तदा तत्सिद्धावनुमेव भासानां भेदप्रवृत्तानाद्यानतिरिके
वेति न्यायात् ततश्चैकाभासनिष्ठत्वाभावादेकाभासविश्रान्तिः संभूय प्रमातृणां व्यवहारो न स्यादि
त्यमेमातृपरत्वे भूतस्य सत्वप्रकृतिरूपस्य जगतः पश्येत प्रतीयमानमपि बोधान्तरमनुमातृसमस्तानां
यायदि भिन्नं तदलिनावन्नभवः यत्ममेयं वा व्याहृतमस्तीति सहोपलम्भनियमादेरनैकान्तिक
त्वान्नीलपीतादिना प्रमेयराशिना किमपह्नुतं येनास्य स्वरूपविश्रान्तिर्नेस्यात् तेन स्वात्ममात्रतरा।
णामप्यसिद्धिरेव सिद्धो वा सर्वप्रमातृतरागतान्याभासापेक्षकत्वपराभासैवविश्यहंतद्भूतेवास
नोद्धावेव विश्वजनतेयप्रनियमे हेत्वन्तराभावादिति तथापि नीलादिवैविध्यासिद्धिः एवं वासनानात
इदन्तेदं नूनं वविविज्ञाणामनुपपत्तिरेव ततश्च स्थितमेतदभिन्नो बोधलक्षणाकस्मिकाभासभेद
हेतुत्वानुपपत्तेः बाह्योर्थोनुमेयः संभाव्य इति यद्बाह्यार्थवादिनोक्तं तदिति श्लोकत्रयार्थः वेद्य
तुः श्लोकद्वयवाक्यार्थशंकाघातकः ५ एवमाशंक्यमानत्वेन परसंभावनाद्दश्यादर्शितमा प्रधुना

ई. प्र. त्वेनासंभावनोपाधित्वमित्येतन्नावदातं स्यादेतत् तद्वभासेषु तेष्ववावसितेसति व्यवहारो किमन्येन·
प्र. बाधेनानुपपत्तिना॥ स्यादेतन्नदितिपूर्वोक्तसंभावनाभ्युपगमे यदाख्याख्यापनेन तदा किंचिति बाक
२२ शेषेणानैकान्त्यविषयेसंभावनानंतरेण पञ्चश्लोकेन दर्शयत इति व्याख्येयं यदि त्वयाहार्यानसहाते
नदा स्यादेतदिति इदमपि संभावनानन्तरं स्यात् वदेनं श्लोकेनोच्यत इत्येकवाक्यतया योज्यं न पा·
27 पिकस्यकल्पनयाबाधाभानर्थो साधयतां भवतां तेनैकिंविकल्पते यथाभासैरवते भवद्भ्युपगतेष्व·
वहारसिद्धेर्नैहितिस्यादुमेयेनकश्चिद्व्यवहार इति किंबाधेन यत्साधकं नास्ति प्रमाणं बाधकं च प्रका
शाङ्गं तुमेयत्वयापि प्रकाशनमभाव इति नावन्मात्वं प्रभृत्युपबाधकाभावविनोऽपन्नमनुपपत्तिः स
म्वायासिद्धिः कंपाकंपावरणानावरणरक्तारक्तादिभावादिविरुद्धधर्मयोगाः प्राणसंवेषबाल·
वाटोपि सेचयस्यास्याभावेतानवयवेन चयदि सेषुप्रत्यंतेनिरंतरत्वतया तद्वत्यदिग्भागभेदः देवताते
षस्त्राद्विधेवाप्रमाणेषु षस्त्राणेषु मध्यमस्य परमाणोर्यथैवयानैकालंतर्गतैवविषयपरत्वेव·
षेपभागभेदापत्तिरिति भागयवयवपरमार्थसंरक्षस्यापेक्षेववसंयोगिनितिहितिनकिंविद्वंशिष्यते बाधेत
त्वतः नैवेतदाच्यमत्तोनामकदेशत्वायोगान्नसंयोगाभिमदेशत्वाख्याप्रमेत्वमिदं द्व्यणुकेनामकार्य·
द्व्यणुपरिमाणेनभ्यासिभ्यामहत्कार्यमिति प्रवयविवादोपाधेयमत्रदूषणं मैवापवाधितः यत्राख्या
यावृत्तित्वेसेयाग्यसाधनेनतत्त्विरशाकेकथमेवगच्छतां स्वाश्रये हि गुणं योसम्ब ·· निकिमन्यदस्यावशे २२

हेयत्वमव्याप्युपादेयत्वमुक्त्वाथ बाधकं चेदमिति नात्रास्माभिर्भरः कृतः विस्तरेणाव प्रत्यालोके दर्शितमे
तदाचार्यशङ्करनन्दनेन ८ ननु बाधकं नाम प्रमाणमिह वस्तुनि न किंचिदुक्तं समर्थनेन वृद्धेन प्र
माणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्य प्रमाणत्वमपास्मात् दर्शितं चेह साधके प्रमाणे कार्यहेतुस्त-
मदाकस्मिकाभासइतिकारिकेयमाशंकाह ॥ चिरान्मेव हि दृष्टैनः स्थितमित्याह दृशाहहिः योगाव
निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् । इह तावत्त्वमस्मरणमनोराज्यसंकल्पाद्युत्तीलायामात्मैव वि-
ग्रहात्मसमर्पकहेतुव्यतिरेकेणैव निर्भासमानः इति यद्यप्युक्तिसंभवस्तथापि तथाभासवैचित्र्यं प्रत्यये
सर्वप्रमातृसाधारणात् पूर्वानुभवसंस्कारजत्वसंभावनादवस्थितिशेषे च तत् यत्तु नरेंद्रयोगिनामिच्छाम
त्रेण पुरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टं तदुपादानप्रसिद्धस्तत्काहेतुरूपशक्तीनां वैचित्र्यमयसंभवत्येव
नेत्येवं वक्ष्यमाणक्रमाः सर्वगतान परमाणवो योगीच्छया संघटिताः कार्यमारभन्ते इति यत्तु यतन लोकप्रसि
द्धकारणाभावान्नातिक्रमसिद्धये इति तूच्यते नैव तत्त्वसिद्धपरमाणुभ्य एव स्थूलघटादिर्जायत इति किं
न्तु कपालादिव्यवधानेन तत्रापि नियतसहकारिसमवलेबलेकारणादिव्यापारो विशिष्टदेशकाला
पेक्षोपि योगिनः शिलाभ्यामप्यकुंभ इत्यौयतिवाश्रीयमाणे योगीच्छैव निर्मिमाणाः कुंभकारप्रसिद्ध
ससहलमाप्ततोसमर्नेनपुरसदैवघटघटयतु कुंभकारएवस्यात् तस्मात्प्रसिद्धकारणात्तेवनेतकिमस्य च
त्रमाणपरमाण्वाद्युपादानकारणानवचिन्तयति स च योगिसंविदेव मानाह शीघ्रशक्तिर्यदाभासवै॰

ई. प्र. २८ विश्वरूपमर्थज्ञाने प्रकाशयतीति नत्वस्ति संभवो यत्संविदेवाभ्युपगाने स्वाने आश्रतीवानलक्षणादि-
क्वापि विशेषवशात्संविदो नाधिकात्मना याश्रनुपपादनस्थितमेव संभावज्ञानमिदमिन्मेवंशाणाद्बुद्धि
देहादेर्वितीर्णा किंयन्मात्रं संविद्रूपाद्याभासेनावभासयतीति तदिहाविश्वरूपाभासवैचित्र्यं चिदात्मन
एवस्वातन्त्र्यात्किं नाभ्युपगम्यते स्वसंवेदनसिद्धं किमिति हेत्वन्तरपर्येषणाप्रयासेनाभिधत्ते एवंकारे
28 णेदमाह सर्वेणानावद्वादिना विषयव्यवस्थापने संविद्रूपमनपह्नवनीयमाद्धि सिद्धं हि नीदृक्केन स्व
स्वातंत्र्यमेवेदंवशाद्भूतिरिति संविद्रूपत्वमिति किमपरकारणान्वेषणाव्यसनिनया हि यस्मादेवं प्रकाश-
यति देवइति संभाव्यते तस्मात्किं बोधिनानुपपत्तिरितिएवं णामेवेथः १ नेत्ववमुभयथापि संभावना-
नुमानश्रुतिमिषति तत्रकिमजरूपतिबिंबितघटादिदृष्टान्तेन स्वान्तःशक्ति विभिन्नताभासवैचित्र्यविज्ञानद
र्पणानि किंतत एवबाह्याभिमतेहेतुकल्पयमकिंवायोगिदृष्टान्तेन संवित्स्वातन्त्र्यमेवहेतुर्भाविकत्व-
यामतदिदंसाशपि केवलेनइत्याशंक्य बाह्यार्थानुमानसंभावनामपहस्तयितुमाह ॥ अनुमानमनाभातपू-
र्वेणैवेष्टमिन्द्रियं आभासमेव बीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः । आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्यासीत्कथं वन
अर्थस्यनैवतेनास्य सिद्धिर्नाप्यवसानतः ॥ नकेवलमनंतरश्लोकनिर्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रत्यक्षेण बाह्या
र्थानाभासेन इयदेवहि शक्यतेवक्तुं लभामीति स्वप्रकाशसंविन्मात्रेनाधिकं किंचिदिति यावदनुमाने-
नापिनास्यबाह्यस्य सिद्धिरित्यपिशब्दः यत्रानुमानमत्रैवेव प्रवर्तितव्युत्पत्त्याद्रष्टेनप्रत्यक्षमपि नप्रकृतसिद्ध २८

मास्थाद्विरूपेनेन दर्शयति तत्रानुमाने विकल्पः सर्वत्रायं विकल्पोऽनुभवमूलः इति प्रसिद्धं तेन यत्सर्वथान
भातमेवं मन् अनुभूतं च तेन नानुमानम् अत्र मितिव्यापारो विकल्पात्मा नैव केनचिद्दाहितेनेष्यते नन्वप्रत्यक्ष
तो भवतु दृष्टेऽनुमाने संकेतग्रहणसामान्यं तेन दृष्टेन किं वक्तव्यमिति यथार्थोपलब्ध्या इंद्रियानुमानेनापि तेन ज्ञापि
किं विकल्पेन यथा सोऽर्थः स्वरूपेण तेन तथानुमेय इति स्थितिः विकल्पश्च नेन्द्रियादिकमर्थं केनचित्सन्निवे
शात्मना स्पृशति अपि तु किंचिदुपलब्धेः कारणमित्यमुना स्वभावेन स्वस्वभावः कारणालम्बनः प्र
त्यक्षगृहीत एव तथा च बीजादंकुरस्योत्पत्तेः यदस्माद्दो कार्यकारणभावः प्रत्यक्षानुपलम्भबलेन तावन्नि
श्चयः तत्र च प्रत्यक्षं प्रत्याभासप्रमाणं प्रजनेत विमर्शलक्षणस्य प्रमितिव्यापारस्यैकैकशः शब्दवाच्योऽर्थो
विश्रान्तेन न दृष्टानुमाने वा स्वप्रमाणस्येति निवृत्ते एकाभिधानविषयमिति वस्तु न बाधितेनेति प्रत्याभासमा
नेच सामान्यमिति निर्णीयते अनुपलम्भोऽप्यन्योपलम्भरूपः प्रत्याभासमात्रविश्रान्त एवेति कारणाभासा
विशेषस्य स्मृत्यः परिगृहीत एव बीजादंकुर इति प्रतीतो यद्यस्य नियमविषयत्वेनाभिनिविष्टं तत्तस्य कार्यमि
ति प्रतीत्यवसेयसिकादिरूपस्य हेतुतद्भावस्याभासात् प्रत्याभासबलात् उत्तरोत्तराभासरूपः सर्वाभासतः
ति विश्रान्तिर्विश्रान्त्याभाने च नास्ति विकल्परूपस्यानुमानस्य व्यापारः यामत्र हो देव यद्वाहोतदर्थमादि
ष्टेनोच्यते प्रत्येकं वा जन्मरूपं जगत् तत्स्वादेवाच्चित्तत्वप्रसंगादपि तनन्तस्तन्निकृष्टतस्मात् ग्रामवाव्य मा
भासमवाव्यमिति शक्यमसामान्यमात्रमेतन्न वस्तुसामान्यं ये वयं विकल्पे वस्तुनाभावीति मन्यन्ते तेषामपि ता

ई. प्र. २९ वर्तमानविकल्पो न वा तेऽवपन्नः अस्माभिरुपपादितमध्यवसायस्याप्याभासमानविषयत्वे श्रोति
नेत्रावभासस्येति सत्त्वेतेनानुविकल्पेनेति प्रकाशेन यद्यनाविष्टो नीलादिरर्थः न मानुमितएव स्यात् अथा
विष्टएव न हि शब्दगिवार्थोऽप्रकाश इति न्यायेन प्रकाशमात्रस्वभावएव न बाह्यः तेन बाह्यस्याध्येयत्वं किं विम
मार्गमानो यतेन्नदवाह्यतामेव प्रत्युत साधयतीति विरुद्धमेव अत एव कथंचनेत्किनापि प्रकारेणान
29 वभासमानानुमानात्मना वा भासनमाभासवाह्यस्याभासस्य न कदाचिद्भूदिति तस्मात्सिद्धं प्रमातृ
तैवहिरिवेत्यस्ति ४ न त्वंतःस्थितं बहिः प्रकाशयेदित्यक्तेन तदंतःस्थितत्वमुपपादयितुमिमामाशंकामाह ॥
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनं अस्त्येव न विना तस्माद्विच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ वहीरूपतया आ
भासमानं रूपतान—ऽस्ति अमौकृतान्प्रमातर्यमितिविदस्तेन तत्र सदैव प्रकाशस्य प्रमातृत्वात् तदानिम
न या च विनाप्रकाशमानस्यावस्तुत्वात् किं नत ग्राहमित्युचितपरामर्शोयोयमिदंतापरामर्शः सैव वा
ह्यता न चेहांतःस्थितत्वमहमित्येतावता विमृश्यते नैव वपुषा परामर्शने न चेह नीलादीनामस्य च
न त्वनास्तीति यदि हि नु स्यात् कं भक्तं नोचेदेकरवाणीति यउ नरज्ञियापेतत्वे प्याशाह्यवाय्यः परामर्शोप
पणीयात्मनामपरामृष्टेन नानियंत्रतत्र यंतः पेच्छापि स्यान्न कस्मादिति मकोर्यमन्यवहारः अथ त
दापि वेधपणीयस्तदानीमेव निर्मितः सत्स्याज्जातः नहि तन्निर्माणेऽपि चिदात्मानि विनेच्छया नोपपन्नमिति
तिष्ठासोरेवमित्येवं दृहतान्नेपर्यन्तवर्गापिपीते न तत्र स्वेच्छातो नरमापि विषयात्तियंत्रतेनेवेति विकल्पेन वस्था ॥ २९

तस्मात्सर्वोयं भावराशिश्चिदात्मन्यहमित्येवं वपुषा समन्तादवभासरवश्ये स्वरूपात्स्वातन्त्र्यलक्षणा
स्वामिभावाद्विविद्वेण वपुषा क्रमाक्रमादिना भेदेन बहिष्करोति प्रमातृनेकीकरोति तिरोविनी
लयश्च एवमेतत्कान् तावति हि तेषामाभासेषु एकः शरीरप्राणबुद्धिमुखो घाभासोंशस्तु न भेदस्यावि
गलनात्सर्वव्यक्तं अत एव स्वरूपगणप्रमातृभेदापादनतावियोजनतावैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वं स्फीत
संहारादिना प्रपञ्चयति तदुक्तमाचार्येण ॥ सदाशृष्टिविनोदाय सदास्थितिसुखासिने सदात्रिभु
वनाहारतृप्ताय स्वामिने नम । इत्यादि भट्टनारायणेनापि मुहुर्मुहुः विश्रान्तेऽत्र लोकं कल्पनाश
तैः कल्पयन्नपि कोप्यकोऽनिर्विकल्पो जयत्यज इति तस्मात्स्थितमेतत् स्थितेभावजाते तेन विनातदे
ष यस्य परामर्शस्यायोगादिति ९ ननु परामर्शो नाम विकल्पः स चाविकल्पशुद्धसंविद्रूपे भग
वति कथं स्यादित्याशंक्याह ॥ स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपि स्फटिका
दिजडोपमः ॥ इहावभासस्य प्रकाशस्य च घटादेः परस्परपरिहारेणाद्वयोः स्वात्मनि चेद्व्यवस्थानं तदुदय
स्यैविदमजडमिदं जडमिति तत्स्वभावादेव लक्षणं अथावभासोऽयमर्थस्य संबन्धात्तेन जडः तर्हि सं
बन्धमात्रेणापि घटस्यापि जडतायात् अथ तत्संबन्धमात्रमपि त्ववभासोऽर्थस्य प्रकाशत्वे हेतुर्या
त्मना स प्रकाश इति समापत्तिं तेन चात्मात्मना स्वस्य प्रकाशरूपत्वं अथात्मस्वभावोपि घटोवभास
स्य कारणं तर्हि अवभासोपि घटस्य कारणमिति घटोप्यजडः स्यात् अथान्येनापि सता घटेन यतोवभास

ई॰ स्य प्रतिबिंबरूपत्वाद्यथा दर्पणे नानाभासोपि विश्वं दृष्टं तेन तस्य जडः। नहि स्फटिकसलिल
प्र॰ मुकुरादिरपि एवंभूत एवेत्य जड एव स्यात्। अथ तेन याभूतमस्यात्मा नेनेव यदादिक स्फटिकादिरूपा
३॰ त्मैकसमर्थ इति जडः। तथा परामर्शनमेवाजडसंजीवितं स्तत्वं हि स्फुरणात्मा तेष्य स्वरूपत्वाभाविक
मवभासस्य स्वात्मविश्रांतिलक्षणमनन्यसापेक्षत्वं नाम स्वरूपमेव प्रकाशात्मा प्रकाश इति हि
30 विमर्शोदयस्य संविदेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणादिचरितार्थमभिमन्यते न तत्त्वतिरिक्तः कोऽपि स्फु
टिकादिगृहीतप्रतिबिंबमपि न यथाभावेन सिद्धो प्रमातेत्यमपेक्षतरत्वाति विमर्शात्मा जडं सर्वं तं
वस्ततो विमर्शात्मकप्रमातृस्वभावतादात्म्याद्धपरामर्शविश्रांते स्वजडमेव पूर्वापरकोट्यर्थं जडमेर
दमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थतापि स्वस्वरूपे विश्रांतिविमर्शः सोऽहमित्यमिति मुख्याव
स्थे वहिरिदंताविमृश्यमानपूर्वापरकोटिविमृक्तानामप्यापद्येस्मा इति विमर्श एव प्रधानं भगव
त इति स्थितम्॥ ११ न केवलं संविन्मात्रस्य स्वाभिरेव विमर्शप्राधान्यमुक्तं यावदागमानैरपि निद
र्शयति॥ आत्मा तत एव चैतन्यं चित्क्रियाचितिकर्तृता तात्पर्येणोदितस्तेन जडात्स हि विलक्षणः॥
यतो विमर्श एव प्रधानमात्मनो रूपमस्येव हेतुप्रयोजनं रूपमुद्दिश्यात्मा यः मिथ्याभावोऽप्रभृतो
पि चैतन्यमिति धर्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यमाश्रित्योदितः कथितः भगवता शिवसूत्रेषु
चैतन्यमात्मेति पठितं चैतन्यमिति हि धर्मवाचको भावलक्षण चितिशक्तिरपरिणामिनी न द्रष्टोः के ३॰

वत्वे इदंतारूपपरिमात्रसत्त्वादावपि हि स्वधर्मेशाहितेन सामानाधिकरण्यमात्मनो दर्शितं गुरुणानेनेन
इत्थं हि नतु ज्ञानेयद्विश्रान्तः पदार्थवर्गः सर्वो भाति चार्थक्रियां च न यद्विश्रान्तः रूपं तत्तत्सकलो यं तत्त्व
भूतभावभुवनसंभारः संविदि विश्रान्तत्वात् संभवतीति स एव गुणकर्मादिधर्माश्रयभूतपदार्थो
नरत्नभावः तामेव शुद्धस्वरूपामाश्रयतेऽर्थनिर्भेदस्येनेदं नैतद्धर्मेण शिविश्रमभूतायां स्तरां स
एवं धर्मस्थत्तन्मय इति कर्तृत्वं स्वेन तदुदयेन भावग्रहणेन संवेद्याभिधायिनापि श्रोयात्मकं दर्शितः तं
थाहि संवेद्यस्य संवेद्यपि विश्रान्तस्य प्रतीतेः स्वारूपस्य संवेद्यपिनः प्रकृत्यार्थत्वाच्चितिक्रियारूपधर्मे
संवेद्यमवगामयन्ती ज्ञानि कृत्य पदार्थाः प्रत्यापितो भवति चितिक्रियाविशेषो कर्तृत्वं तदस्यानंत्रसं
योजनवियोजनानुसंधानरूपमात्मसमाजन्मायामेव जडवद्विश्रान्तत्वमपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वम
नन्यमात्वेऽपि चित्त्वमिति तदेवानात्मरूपाजडात्संयोजनवियोजनस्वातंत्र्यविकल्पादिलक्षणादा
यीति तदेव परत्वेन प्रधानतयाभिसंधायात्मा चेतन इति वक्ष्यमाणपरीकरणाय चात्माचि
त्क्रियाचितिकर्तृता नानाचर्यैणेति समासः अर्थशुद्धादविश्रान्ति चितिर्हि कार्यसमवायेन शास्त्रे यदि
वा चित्क्रियाश्रात्मा इति चितिकर्तृत्वं चेति पृथग्योगवपवेनमुक्तिं विस्पष्टितं १२ ननु यथा प्रकाशोऽप्र
काशाश्चैतन्यमयमपि स्यात् तत्तत्प्रकाशावस्थासु जडात्ववलक्षण्यमुदितं स्यात् नहि मर्शोऽपि च
स्यात्मनीति तेनाधिकं लक्षणं जडाज्जडयोरित्याशंक्याह ॥ चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्व

ई॰
प्र॰
३१

31

रसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥ चैतन्यमात्मेत्यत्र या चितिः स्थितिक्रियात्मा तस्याः प्रत्यव
मर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्मा स्वभावः तथा हि वेद्येन स्वात्मनि विमलीक्रियते स्वात्मा न परामृ
श्यते न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते नापि विच्छिन्नतया भास्यते तेन तेनो न वेद्यतः सम्बध्यते वेद्येन तु स्वात्मन्य
हमिति संरंभोद्योगोल्लासविभूतियोगात् विमलीक्रियते स्वात्मा परामृश्यते स्वात्मन्येव प्रकाश्यत इदमि
तियः परिच्छेदरूपतावद्रूपतात्विलक्षणीभावेन नीलपीतसुखादिः खलु न्यतया घटावभासयो
गेनाभास्यते न तु वेद्येनावेद्यतः सम्बध्यते एवं च विमर्शः स्वात्मनो विमर्शोपि स्वात्मन्यास्वमनन
विमर्शो हि सर्वंसहः परमप्यात्मीकरोत्यात्मानं च परीकरोत्युभयमेकीकरोत्येकीकृतं द्वयमपि
न्यग्भावयतीत्येव स्वभावः प्रत्यवमर्शश्चान्तरभिलापात्मकशब्दनस्वभावः तच्च शब्दनं संकेतनिरपे
क्षमेवाविच्छिन्नचमत्कारात्मकमन्तर्मुखशिरोनिर्देशप्रख्यमकारादिमायीयसांकेतिकशब्दजी
वितभूतं नीलमिदं चैत्रोहमित्यादिप्रत्यवमर्शान्तराभिनिभूतत्वात् तीर्णतामापन्नात् विश्वमभि
लपति प्रत्यवमर्शेनेति च वाक् प्रतिपत्या स्वरसेन चिद्रूपतया स्वात्मविश्रान्तिवशोदिता सततम
मनस्तमितानित्याहमित्येव परं देवपरमात्मनो मुख्यं स्वातंत्र्यमैश्वर्यमीशानत्वं मननात्परंविवित्वमु
च्यते यथा परं विदं भावरूपस्य प्रत्यवमर्शस्याख्यातिरूपत्वाद्दोषमात्रेयं इदंभाव एव विश्रान्तेः श्री
सदाशिवभूमौ पश्यन्तीदशायां अपरं विदंभावस्यैव निरूढमायापिहितानामेव विश्वविदित्वेन ३१

दीनांतत्तेषां परमेश्वरप्रसादजमेवेत्यनिरपेक्षतैव परमार्थ्यं तथा तेद्देवस्वयं स्यात्तेष्वेव तस्येव·
तस्माद्युक्तमुक्तं तेन जडात्मादिविलक्षणा इति ॥ १३ ॥ अथ तानामाभिमुख्येन तत्स्वदर्शनमेवेति निरूप्य
ति ॥ स्वस्फुरत्तामप्रकाशमानां देशकालाविशेषिणीं सेषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ॥ १४ ॥ इह च
दः कस्मादीप्तिर्वृत्त्या कस्माद्भासमानोस्मि केवकाशो भवति घटो हि स्फुरति समनन्तरं इति तदेतत्स्फुट
त्वमेव यदि स्फुरत्त्वं स्फुरणमेव यत्तत्स्वं स्वस्फुरत्त्वे कस्य विद्यात् तस्मान्न मम न स्फुरतीति कोऽर्थः सर्वेषं
स्फुरणं स्पन्दनमाविष्ट इति स्पन्दनेन च किंचिच्चलनं एष एव चाकिंचिद्रूपता यच्चलत्वमपि चलमाभासमान
इति प्रकाशस्वरूपं विमृशनापि नातिरिच्यते प्रतिरिच्यत इत्येव स्वत्वमेव भासमभेदेनाक्रममिव च भाती
ति तत्र ऊर्ध्वमेव सर्वभावेषु स्फुरत्ताविर्हृता विद्भुः प्रतिकृत्यैकाश्वसः यस्माद्वै क्रियः सैव इति ·
प्रतिकृत्वः अहं प्रेक्षे वा किं करोमीति वा स्पृशा यावल्लायत पादे गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठित इति स्पन्द
तत्त्वविविक्तये इति श्रुणादि स्पन्दनिष्पद इति च लोकेपि विविधैर्विषयैर्योगेपि स्वरूपादचलेन
नोगाभोरः स्पन्दवानिष्यते समाचभवनकर्त्ता सर्वक्रियालसत्वात्तं प्रसारयावपुष्पादिकमपि ·
व्याप्नोतीति महत्तो देशकालैर्नीलादिविशेषैर्वस्तुं नति इति तनाप्यविशेषणीयान्न भवति यत्किल य
नतत्त्वकत्वतया भाति तत्तस्याविशेषणं कट इवैवेयस्य न च देशकालैर्विमर्शानन्तत्वकत्वे भात :
नयो विच्छिन्नयात्तस्य वाहनया प्रकाशोऽनन्यकत्वात्त्वनुपपत्तेः एवं देशकालस्पर्शोपि तन्निर्माणाया·

दी. गोरित्तिनतोव्यापकत्वनिरूप्यते तदुक्तं महासत्तामहादेवीविश्वजीवनमुच्यते इति सारमिति
यदनुत्तरहृदयमेव विमर्शशक्तिः ग्राह्यग्राहकतया प्रकाशात्मकं रूपं तस्यापि प्रकाशावेलन्त
प्र. रूपावेपिकेयमेवेति श्रीमत्सारशास्त्रेपि निरूपितं यत्सारं समस्तजगतः सा शक्तिर्मालिनीपरेति से
३२ यमिति शक्तिप्रत्यभिज्ञानदर्शितं हृदयं नाम प्रतिष्ठास्थानमुच्यते तत्रैवोक्तमीश्वरजडे न विना चेतनेन
स्यापि प्रकाशात्मत्वं तस्यापि विमर्शशक्तिरिति विश्वस्य परमे पदे तिष्ठतो विश्रान्तस्येदमेव हृदये
विमर्शरूपं परमेश्वरात्मकतत्त्वं तत्राभिधीयते सर्वस्यास्य मेरुरूपवद्धृदयमेतत्त्वविमर्शनात्मा विमर्शि
नेच परवाक्शक्तिमयं तत्र पवोक्तं नैते विना भवेच्छ हेतानार्थानापि विनेशोति विति तत्रत्तावत्समा
पत्रामातृकाभावमित्यादि वेत्यादि वेमागमेषु तत्र भवद्भर्तृहरिणापि न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः श
ब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति सैषा समस्तं सा वहिरन्तर्यत्तते युक्तोक्ती
विमर्शोयं हृदयत्वेनोक्तः सर्वदित्यादिव तदेतेनन्विद्धरित्यनाविर्भाविहितै वाहृदयस्य वमायपदेश
कार्यास्य प्रमाणपवदाहित्यपगतशयपत्वायमर्थोभिलापात्मकत्वादयावमायपत्येति १४ तत्र
संविच्छक्तिश्रेणीशोभिनवपुषि परमशिवविमर्शशक्तिरेवेयमित्युक्ता समभिषिक्तानेकस्था
दिस्याशेवाह॥ स्वात्मत्वात्मकमात्मानं स्यात्मात्मना हृदयात्मनः प्रथुरीशादिसंकल्पनिर्मायव्यवहा ३२

32

रूपेण ॥ सर्वो ग्राहकः कर्तृत्वशक्तिरैश्वर्यात्मा समाविशति सा च विमर्शरूपेति प्रकृतस्यैव ग्राह्यत्वा
मिति तात्पर्येण तत्र प्रमेयरूपार्थस्य प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं तावदेकरूपत्वाद्वैतमपि स्वी
स्वीकरोतीति यत्सम्भाव्यते कारणान्तरस्यानुपपन्नत्वं दर्शितं तत्संभावनानुमानेन तत एव विशे
षशक्तिलक्षणात्मकत्वं तत्त्वाद्वैततो भवति यतो ह्ययमात्मा तं परामृशति ततो विश्वस्थितिः स्वात्मसंस्थानो ।
लादिरेव न च कालिर्नन्वेवं कृतः संभावनात्मा नैर्वेशीकरोतीत्याह पृथक्प्रकाशाद्बहिर्भूता स्थि
तिर्यस्मात् स्वेच्छयैव भवति तद्व्यापारेण तत्त्वोक्ता यत्प्रमेयः प्रत्यक्षप्रमुक्तिमप्याह यदि चेतीति
स्वान्तःस्थस्य रूपस्यात्मनो यदेतत्प्रत्यवमर्शोऽनुभवः स्वसंवेदनसिद्धेरूपेणैतत्स्य स्यात् तेनुमाति
रिक्तविषयोऽनुभवो नान्याधीनत्वेनाभासमानोऽवस्थितो भवेत् यावत्तत्स्थं तत्स्थानं तत्स्य विरुद्ध ॥
स्वात्ममेवमात्मनस्य मुक्तेरिति तल्लक्षणमात्मनः स्वरूपमिति ख्यातिरिक्तोऽनुभवः प्रमाणमात्मैव स्यात्
प्रमातात्मा च मरणेयं प्रतीतोऽनुभवो भवतीति प्रमेयाः तत्र प्रमाणतिपर्ययाद्विदमायातं प्रख्यातिरिक्तोऽनु
भवः स्वतः स्वात्मानमेव तत्स्वीकरोतीति न च केवलं नीलादिरूपमेव तत्स्य यावदप्रकर्तृस्वभावत्वा
त्तेनापि लक्षणमेवमस्य मात्मानमेवातिर्मोक्षव्यवहारे प्रमाणेऽपि सत्तायां नोपदेशादिना योजयतीति
यत्स्वभावतेनतत्पत्तयेवेति संबंधः तत्र स्वात्मप्रत्यक्षचानिर्मोक्षेनेतिविरुद्धमिदं तत्राह प्रत्यात्मन
स्वविदेकरूपस्य स्वात्मप्रत्यारोपितेन तथात्वेन शक्तिलक्षणपदेनिर्देशप्रतिभातिनत्सपादेनयदप्रति।

ई॰
प्र॰
३३

हेतोःस्वातंत्र्येण देव उक्तः स्वातंत्र्यशब्देन दर्शितं च प्रत्यवेक्षणेन तत् विमर्शशक्तिरूपमित्युक्तं श्रयच्चान
एव स्वातंत्र्यादिति सामानाधिकरण्येन श्लोकद्वयेन स्वेच्छयातो पेडुदाहरणमत्रार्थे दर्शयति नीलादि
निर्माणवदस्य स्वतंत्रनिर्माणस्याप्रसिद्धत्वात् ईश्वरो भगवानात्मा नित्यो विभुः स्वतंत्रश्चैव मोदादि
प्रमातः सृजत्यपि तुर्यान्तवोऽस्य भूतेन तत्स्वमेव पूर्वं यथेयं च भातीति तन्मात्रनिर्मितं नवानीश्वरस्य एवं हि
श्वरः स्वतोऽयश्यति मे कल्पयाना देतत्स्वतेस्यान्नैवेवफलभेदसाधयेतेति तस्मात्स्वातंत्र्यसूत्रतामा
मेनेन वयदिदसुभयेतेयमात्मरूपमेव परमेश्वरो भासयतीति तद्विमर्शशक्तिबलादेवेति सर्वप्रधानमि
ति १९ तत्र प्रकाशबलाद्भावस्वभावस्यासेव प्रकाशो विमर्शात्मा रश्मिति विमर्शाभेदेन देव तादित्वकेड
केरेश्वरस्यात्मस्यादि सेकल्पमुचतिर्मित सोऽद्दनयापरामर्शः स्वातंत्र्यं तदिह परामर्शरूपमितिनिर्मितस्य
तद्रूपत्वाभावे कथं स्यात् तत्र प्रकृतमितितेदनत्पादिद्वं समाह॥ नाहंतादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः
नः प्रहेमसूत्रतेयेवास्य सदैवेति शब्दवाचकमेव तत्। स्वस्वरूपेभावप्रत्ययः प्राप्तिग्रहणदानेभ्यः यादिपरा
मर्शः तिङ्ग्रहणेन प्रत्ययोपलक्षणं कर्मग्रहणं क्रियावाचिसदसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणं तदयम
र्थः अहमिति स्वरूपोचः परामर्शो यश्चेश्वरः प्रमातात्माशिवस्त्वादिरनंतप्रकारः परामर्शस्तस्य यद्यपि भे
देनात्मरूपता तथापि तद्भेदे वैतत्स्मात्मनोनिर्माणस्वरूपस्याहं परामर्शमयस्य योऽभेदः शाक्तः सतः
कः यतः ईश्वरस्यापि यः परामर्शः सर्वैशानशीलत्वात्स्वकर्तृत्वतत्त्वे विश्राम्यति तावत्स्मादिवत्तत्त्वादे ३३

33

स्थानेऽप्यमनन्यापेक्षित्वमविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः अविच्छेदस्य ज्ञानामिकरोमीत्यस्मदर्थविश्रां
तिरिति अप्रमेयस्वरूपात्मनः स्फुटः स्फुरमाणत्वाहंविमर्शनीयत्वमेव स्फुटत्वमिति बाह्येनापि च स्फुटस्य
स्वरूपस्य यत ईश्वरादिविकल्पेष्वप्यहंपरामर्शनया एष एव स्फुटः। अहंकृतः यथा क्रियाकारकसमुच्च
यविकल्पादिशालिना यथा स्वीति नीयादिवद्विषयोऽग्रावस्थपरामर्शः परमार्थः पाकः कृतः समुच्च
यो विकल्पसमादिशाद्रेतोऽभिधीयमानाः संसारावस्थापादिनाप्यपि प्रवृत्ति वैवृत्तयेव मूलपरा
मर्शविश्रान्त्यतिप्रत्ययोगताः प्रतीतानेवमवेद्यः तद्वस्थापि एतदुक्तं भवति परामर्शानाम विश्रान्ति
स्थानेन तत्त्वपर्यन्तिकमेव पारमार्थिकं तत्राहमिति संवेद्यमेव मध्यविश्रान्तिपदे तत्र यद्बहुत मूलस्थानी
यं ग्राम गामनेन तद्द्वयात्स्फुटत्वमुपगत इति कारिकार्थः। अनेन नीलादेरपीदं नीलमिति मध्यपरामर्श
पि मूलपरामर्शेऽहमिति एव विश्रान्ते रात्मस्वरूपपादितमेव नीलमहं वेद्मीदं प्रकाशत इति द्रष्टव्यं।
प्रत्यक्षमिदमित्येवमादि मुक्तत्वं नीलादिविमर्शादेवार्थक्रियादिपरितेषामिमानीनीलादेः स्वा
तन्त्र्यानिर्मुक्तिरुक्तम् आत्मात्मादौ तत्त्वमूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण प्रतीतिपरिहतमामिमर्थक्रिया
च मूलं पिनाभिमन्यत इति तत्स्वनिर्मितत्वावत्तिरिक्तत्वान्न प्रयुक्तं ॥ ७ ॥ नन्वेवं विश्वपरामर्शानामहमि
त्येव विश्रान्तेकपरामर्शविश्रान्तिरेवं तस्यैव नन्त्र्य कथमिदमुच्यते ज्ञानस्मृत्यादिकाऽप्रकाशकं यदि ज्ञान
स्मृतिनिर्णयसंशयादिभेदान्नीलादीनां वैचित्र्यमित्याशंकायां परिहारमाह ॥ मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्न

ई. संवेद्यगोचरः कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥ तत्र प्रथमम् अवभासनं मायेयत्वेन न तु भि-
प्र. न्नप्रकाशात्मत्वमवभासजाते मायया न च विना वैश्येव स्यात्तेः माया शक्तिः तया भिन्ने यत्संवेद्ये प्रमातृ-
३५ ज्ञानयोन्यतस्य मायाशक्त्या भिन्ने न प्रमातरन्योन्यत्वेन बाह्यान्तःकरणवेद्योणा यत्संवेद्यं स एव गोचरे विश्रा-
न्तिपदे यस्तात्तादृशीमेव प्रत्यवमर्शात्मा चितिः परावाग्रूपा ज्ञानमिति संकल्प इत्यध्यवसाय इति चो-
च्यते आदिग्रहणात् संशयः स्मृतिरित्यादि तथा हि यदिन्द्रियाणां स्फुटत्वाल्लिङ्गाबाह्येन विषयेण स्फुटेन च
नियमितं संवित्तत्त्वं तज्ज्ञानं मनसा च विषयेण चास्फुटत्वेन संकल्पः बुद्ध्या विषयेण च विषयत्वपर्यन्त-
भूताध्यवसायात्मिश्चयः विषयस्य च षडिन्द्रियत्वे बाह्यकरणानां च तत्प्रकाशाभेदादनुपपन्नेवित्तवेना-
भासत इति भेदयतो विश्रान्तिमतभेदस्याभेदे स्वसदाशिवादिवत्तेनो ज्ञानसंकल्पादयोऽभिन्नास्तस्याश-
धस्तस्वभावाभेदस्य संविन्मनस्यानुसंधानतः शक्त्यश्रुताः संशयादयश्चाभिमानी लादिवैचित्र्येवतिस
वेसर्वेष्टितम् १८ ननु प्रत्यवमर्शात्मकत्वं विनिश्चये संकल्पस्मरणादिशक्तिषु सविकल्पात्मिकास्व-
वगत्या न निर्विकल्परूपासाक्षात्कारलक्षणानुभवशक्तिस्तत्र कथं प्रत्यवमर्शो हि अभिलापभेदयोजना-
मयः अभिलापविशेषयोजना च संकल्पेन स्मरणमपेक्षते तच्च संस्कारप्रबोधं सोपि तादृशमि-
त्येवं प्रथमसमये कथमभिलापयोगः इति परस्याशंकामोहमपोहयितुमाह ॥ साक्षात्कारक्ष-
णेप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा धावनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितम् ॥ इहतावच्चे ३५

नयस्मान्नभूतोंगुलिनिर्देशादिशब्दोभिलापयोगः अत्र यथा बालस्य प्रथमे व्यवहारे दृश्यमानेषु
पनिर्वेनस्यात् निर्विकल्पकविज्ञानपरम्पराया हि तेन शब्दं शृणोति नमर्थेषु रः पश्यति पुनस्तद्धि-
विमेर्भूतेलपश्यतीति घटमानयनयोर्वितिव्यवहारात्कपमस्याप मर्थो हृदि स्फुरति घट इति इदमानये-
ति इदमिति योजनाशाणाद्द्ययमर्थः योजनायविकल्पव्यापारः अथ बालस्य शाजन्मातुभूतमेकेन
स्वतेरेव तथापि मङ्कृतकालमशाख्योविषयभूतेनेदमावनाशमवमरशयमानत्वाद्वेदान्वत्तुमानिर्भा-
समानोविज्ञानशारीरविश्रान्तोहृतो वाचक इति भवति नहि ज्ञानस्य स्वरूपवेद्यातिन तदभिलापम-
यमेवेति यथा विषयस्य स्वरूपत्वाभावेपि ज्ञाने स्वात्मके भाति तथा मा भूदभिलापात्मा रूपा-
दि विषयः तथापि विज्ञानेन तदात्मकमेव भासिष्यते अन्यदर्शने विषयस्यापि विमर्शमयत्वादभि-
लापमयत्वमेव वस्तुतः लोमिमाघवस्थापि यदि तत्परामर्शमयी न स्यात् विकल्पात्मकप्रमातृ-
व्यापारात्तुल्यमात्मभवः शपथपरमार्थ एव स्मरणाव न स्यात् रूपविषयाध्यवसायो हि यदि विक-
ल्पत्वे स्यात्किमन्यत्सर्वं चिन्तासहस्रेण नैतन्मिन्नाम स्यादिति न गाण्यस्यतः परामर्शः सकलेन च
शब्दग्रामेणाशब्दने हि संकेते वस्तु नितत्र च नियतशब्दयोजने क्रियते तथा बालस्य पुरतः पिंडमर-
नोयः परामर्शो हमित्यविच्छेदनइदमितिविच्छेदनवा तत्स्थ एव गोत्व इति गावित्ति वा शब्दप्रयोगोणप्ते
सापश्यामास्यमात्ममयो भवति तत्र स्व वाच्यः शुक्क इति बलीवर्द इत्येवमयादिति संकेतः तत्र तत्र ते तस्मात्

ई॰ प्र॰ ३५

35

क्लिसाक्षात्कारोप्यवमर्शः अपि शब्दस्यायमाशयः इह साक्षात्कारो वस्तुतः पश्यामीत्येवं भूतविक
ल्पनव्यापारपर्यन्त एव विकल्पो हि अपरस्तत्र व्यापार इति परोऽपि मन्यते न च व्यापारस्तद्वतो भिन्नो युक्तः त-
त्स्वरूपभूतो हि सः भवतु वा तन्मात्रस्वभावः साक्षात्कारः तथाप्यस्ति विमर्शः अवश्यं चैतत् अन्यथा
यदि न स्यात् तदेकाभिसंधानेन जवाद्गच्छतस्तृणपर्णाद्यवस्तुतेवमत्र उत्तरकालव्यवसायाभिमतमे
वगाद्यस्थावर्णपेक्षावायेद्या तथा दिनास्मिन्देशे तान्नमाविकल्पविषयक्रमणमाक्रान्ततात्तान्नेप्रयोजना
तराद्यनुसंधानेतितितादेशानरानुसंधिः तथाप्यविकल्पविषयत्वादिनामयोग्यनविषयोजनरूपेणापराम-
र्शो न विनाभिमतदेशावाप्तिः कथं भवेत् एवं तर्हि तेनाप्यमनवाचनादोमेतद्वा तत्र विशेषतः स्यात्क
रणाक्रमणादियोगात्स्वचव्यतः पश्चाद्विस्थूलविकल्पकल्पनानमेवेयतेततएवन्वरितत्वमिति
सूक्ष्मगणाप्रत्यवमर्शेन संवर्तितशब्दभावनामयेन भाव्यमेव संवर्तिता हि शब्दभावना प्रसारणेन विव
क्षमाना स्थूलो विकल्पः यथेदमित्यप्रसारणात् शुक्ल इति तस्यापि शुभ्रोद्याकारः शुक्लत्वजा-
ति शुक्ल गुणसमवायी स्यादित्यद्यागाति शुद्धाविति पाठाद्वा विस्तरितयातोस्व शक्तिवशाद्वर्तन इति
भावत्वे वस्तुतो विमर्शः प्रकाशयावेशी यत्र तत्स्थूलत्वेन विकल्परूपतास्फुटा न च शब्दाभीलादिव
देवदृश्यमानेनीलमिदमिति सकथं प्रकाशस्वरूपादृश्यमभूतः स्यात् शब्दात्मा च विमर्शः सर्वात्र
मायात्मके भेदपदेपि प्रकाशस्यान्यभूतो भवन्नहि हि स्वतन्त्रकं प्रतिपन्नव्यामित्याशंक्याह ॥ वदोय ३५

मित्यध्यवसानानामद्भुतानिरोधकारिणी परमेश्वरशक्तिरात्मैवभासतेनान्विदंतया ॥ केनैतदुक्तंचेदश्रुतिव
स्फलः शाङ्करोऽर्थवस्तुष्वप्यनुभूतस्वभाति तोनामस्वरूपलक्षणोशाङ्कर्यो विकल्परूपतयाभासोपमिवेदृपत्वेनप्रत्य
नप्रामर्शतद्यथ्यवसायशक्तिर्यासापरमेश्वरशक्तिविमर्शरूपात्मवेदवाहमित्यनवच्छिन्नत्वेनावभासेप
रप्रतिष्ठत्वान्नविमर्शानरोणभाव्यतश्चाप्यवभासनवस्तुत्वनीलस्यप्रकाशनमेवनस्यान्नपतिष्ठाला
भाभावात् तस्मात्सर्वएवविमर्शः प्रकाशादविच्छिन्नएवेति प्रत्यवमृशतिग्रन्थोपसंहारोऽस्याङ्कः स्थियो २०
नन्वेवं सर्वेष्वेवज्ञानकलापस्याहमित्येवप्रतिष्ठानेवेद्यभूमिस्पर्शोनास्तिवेद्यस्यविदेशकालयोग
नत्ववेद्यकाशेदेशकालयोगाभावेचयदिज्ञानानांस्वाशापेतयावभक्रमत्वलक्षणेनतत्कथंस्यात् क्र
माभावेचैकत्वमेवस्त्वेनाभवेत् ततश्चज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिन्नत्वात्परमेश्वरइतियदुक्तंतत्कथमितिवेद्
दिमाशंकाशमयन्सर्वोपक्रमुपसंहरति ॥ केवलंभिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसाया
दिसक्रमंप्रतिभासते ॥ ममामेवसक्रमेवंसंविन्नद्धोकिंतस्वशक्तिवशाद्भिन्नेनभासितानियानिवेद्या
नितेषांमूर्तिभेदकृतोयोदेशक्रमःवैतन्यावैतन्यादिर्देशः क्रियाभेदकृतश्चविरक्षोत्क्रमादिरूपः काल
स्तावनुरुध्यन्ध्यायामोऽशेनावलेव्यज्ञानस्मरणाध्यवसायानांतांशाइवभांतितिरेशानामपितद्रूपसंवेद्यता
शाक्तितश्चसक्रमत्वावभासः परस्परापेक्षयावयद्यपिकालक्रमएवस्फुटोविज्ञानेषुभातिनदेशक्र
मः तथापिविमृष्टस्पर्शेनसंवेदनेवितनतमेवववदासंवेदनेचमूर्त्तत्वमिवभातीतिदेशक्रमोपिदर्शितः

ई. तेनैव यमनंतक्रमस्वीकाराभासात्मकमनन्तमाभासमानमपि न पारमार्थिकमाभासमानस्य पारमार्थ्य-
प्र. त्वात् ततश्च शुद्धशुद्धेर्ज्ञानाद्वयोस्य भगवतः शाक्य इति मायाशक्त्या विभो इति श्लोकेन स्वरूपैवैचि-
२९ त्र्ये ज्ञानानां दर्शिते येनेनं तद्देशकालवैचित्र्यमिति विशेषयिवम् २ आह्निकं ५२ इति श्रीमद-
भिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ज्ञानशक्तिनिरूपणे पंचममाह्निकम् ५
36 स्वात्माभेदघनान्मावा तदपोहनटंकनः — स्वः स्वेच्छया विच्छेदरूपकृत्स्वमः शिवं ॥ एवं स्मृति-
शक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च निरूपिता अथ तदुभयानुग्राहिण्यपोहनशक्तिर्वितन्यते श्लोकैकादशकेनाहं प्र-
त्यवमर्शो यः प्रकाशात्मेत्यादिना सिद्धमर्थं स्मारयति इति तेन निर्णीयते तत्र श्लोकेन प्रत्यवमर्शो-
विकल्पो विशेष इति सूच्यते ततः श्लोकेन शुद्धेहं प्रत्यवमर्शोपोहनव्यापाराभाव उच्यते ततः स्वरूप-
भेदे तदुपपादितमिति श्लोकेन ततोपि द्वयेनाशुद्धस्याहमित्यवमर्शस्य विकल्परूपता ततः श्लोकेना-
नुसंधानस्यापि विकल्पता एवंभूतानुसंधानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्वस्वरूपमिति श्लोकेन ततः प्र-
कृते विद्यात्मना यथावभासमस्य सत्तापमेवेति श्लोके ततो द्वयेन तस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणा-
दिवैचित्र्यमुच्यते तदुक्तिः प्रकृत्यायामीश्वरस्वरूपस्यात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुक्तमिति श्लोकेनाह्निक-
स्य तात्पर्यार्थः अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते उक्तमिदं स्वभावमवभासस्य विमर्श इति तत्र विमर्शाभिला-
पात्मना तात्मना भेदेन योजित एव तयोजनना कृतेन विकल्परूपत्वं शुद्धेपि परमेश्वरे साम नैव तदिदंत २९

समे स्मरूपे स्मायात्मनुप्रपन्ने रित्याशंक्याह अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः नासौ वि-
कल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥ प्रकाशस्य शुद्धसंविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शरहितताविलीभूत-
स्य य आत्मा जीवितं आत्मा जीवितं भूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्यो नानास्थूपकल्पो न त्वमुत्वविश्रान्ति-
स्थानेन विश्रान्तिरूपोऽहमिति प्रत्यवमर्शो यो विकल्पो न भवति विकल्पत्वाशंकायां बीजं दर्शयति वा-
ग्वपुरिति विषयरूपाल्लोकग्राह्याद्दृष्टादन्य एवान्तरवभासमानः संविद्रूपावेशी शब्दनात्माभिला-
पो वागित्यनेनोक्तः वक्तव्याख्यानेनैव यथात्मन्यपि संवेदनेन यदि वाग्वपुः कस्मान्न विकल्प इत्याह न
ह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति तथा हि द्वितीयाकल्पनाद्वितीयत्वेन शंकितस्य कल्पो नाम व्यवच्छेदने वि-
कल्पः द्वितीयत्वेनैव वस्तुनः संभावनासमारोपनिरासेन भवत्स्वरूपवस्त्ववच्छिन्नरूपमाक्षिपति तेन
विकल्पो व्यपेतश्च निश्चयतयानन्यस्य न चाहितो भवति । तथा च भिन्नयोरवभासो हि स्यात् घटाघट-
योर्द्वयोः प्रकाशस्य चानन्यस्य भेदेन त्ववभासते ॥ घटो हि स्वरूपेण घटस्यानपवाद्दघटोऽपि योगपद्येनाभि-
मतस्यानावक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्वकारणोपनीतः संभाव्यते परादिस्वभावः अतो घटा-
घटयोर्द्वयोरवभासस्य संभावनात्मसमारोपः सावकाशो भवति अघटस्य समारोपनिषेधलक्षणोऽव-
च्छेदव्यापारः तेन तद्रूपाणि नाविकल्परूपता घटस्य सावकाशः स्यात् अयमस्यालंकः संभावनायां यत्त्वयं प्र-
काशो नाम तस्यानन्यस्यानेयः संभाव्यते तेन नावच्छेदप्रकाशरूपो न भवति तल्पकल्पस्य हि संभावनं भवति

ई. प्र. ३२

37

नच घटस्य प्रकाशेन कर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचिद्रूपम् संभावनारोपणादिबलादेव चास्य प्र-
काशरूपत्वं विघटेत अत एव प्रकाशान्तत्वस्यान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदेन तन्मन्यक स्यापोहना-
त्मकभेदनव्यापारा महिम्नोऽस्वभासनमेव नास्ति तदभावे कस्यापोहनम् अवभासस्य भवेऽपि प्रका-
शरूपत्वमेव नच प्रकाशस्य स्वरूपे देशकालभेदो येन द्वितीयः प्रकाशः एकस्मात्प्रकाशादपोह्येत
इति ह्येतन्निषेध्यादेवं तत्ता द्वयाभावादपोहासंभवे विकल्परूपताभावाच्चिन्मात्रपरामर्शात्मन्यहमि-
ति प्रत्यवमर्श एव न विकल्पः ॥ ननु घटपरिनिष्ठितरूपे दृष्टे तद्दर्शनमुपजीवता विकल्पेन क-
थमघटस्य निषेधनं क्रियते न ह्यघटस्य केनचिदाभासोऽपि गृहीतः घटावभासेनापि च घटे दृष्टे कथं का-
रणत्वयता सत्यमेव शाक्यैः पर्यनुयोज्यो न तु अस्माकं यतः ॥ तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रैवा-
तदपोहनम् । न निश्चयेन क्रियते कोऽपि हि विकल्पो घट इत्ययम् ॥ इह प्रमातानामप्रमा-
णादतिरिक्तः प्रमाता स्वतन्त्रः संयोजनवियोजनाद्याधारवशात्कर्तादर्शिनः तस्य च प्रमात्र-
न्तः सर्वार्थावभासस्थितिमात्रशरीरोऽपि तन्मात्रानाधिकरणपदं निरूपितदर्पणनगरन्यायेनास्ति-
सुखे एवं च तत्प्रतिभो घटाभासमतत्प्रतिभो चाघटाभासं प्रमाता भजते तमेवं तेन तावत् तदविलक्षणा-
यावित्वमात्मा सोऽघटस्थित्वं देवं विश्वशरीरः पूर्णो न च तेन केचिद्व्यवहाराः तन्मायाव्यापारमुल्लास-
यन्पूर्णमपि स्वरूपतिभावे तेनाघटस्यात्मनः परादेश्यापोहनेन क्रियते निषेधनरूपे तदेवम् ॥ ३२

पोहनमाक्षिप्यतस्यैव स्वानिश्चयनमुच्यते न चेह पूर्वेति एवार्थस्य संभाव्यमानापरवस्तुनिषेधरूप-
त्वात् एवमेवपरिच्छेदात् तत्त्वात्कल्पात्परिच्छेदः हीति यस्माद् एव तस्माद्द्वयाक्षेपी विकल्प
इति पूर्वोक्तश्लोकोक्तमेव स्वलक्षणे श्लोकद्वयेन हेतुक्रमेणोक्तं यस्मादेव विकल्पस्ततोऽहमिति शुद्धो
विमर्शः न विकल्प इति श्लोकद्वयेन महावाक्यार्थः शाक्तेष्वपि प्रमातरि वाच्यमायाति उक्तः एकप्रत्यवम
र्शात्मा इत्यत्र प्रयत्नेन निश्चयमिति वदद्भिः सम्बन्धितः कथमसमर्थ इत्याशङ्क्याह तत् २ नन्वेवमहमित्यपि प्र
त्यवमर्शेन देहरूपस्य घटादेः प्रतियोगिनोऽपोहनीयस्यापोहे विकल्परूपता कथं न स्यादित्याशङ्क्याह
विभिन्नमायया हित्वाभिन्नमेवावभाति यः देहेऽहं तावच्च प्राणे कल्पते न भवेत्तु वा ॥ प्रमातर्येव नाहमि
ति विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभासजः ॥ अहमित्यवमर्शो द्विधा शुद्धोऽमा
यीयश्च तत्र शुद्धे यः संविन्मात्रे विश्वाभिन्ने विश्वच्छायाकुलितेऽविद्यात्मनि वा अशुद्धस्तु देहरूपे शरी
रादौ तत्र शुद्धे हि प्रत्यवमर्शे प्रतियोगिनः कस्यचिदपोहितव्यस्य संभवति घटादेरपि प्रकाशमात्रत्वेनाप्रति
योगित्वेनानपोह्यत्वादित्यपोह्याभावे कथं न विकल्परूपता अशुद्धस्तु देहरूपे शरीरादौ तु अन्यस्मा
द्देहादेर्घटादेश्च व्यवच्छेदेन भवन्विकल्प एवेति वाक्यार्थः अत्र तात्पर्यं तु विभिन्ने प्रकाशमात्ररूपे हि नाम
दृष्ट्यपरहननतयाऽप्रथानीकृताभिन्ने देहादावहमेव देहादिनीलादौ प्रमेये प्रमातृत्वाभिमानेन योऽह-
मुल्लसमादिविमर्शः सविकल्प एव न तु शुद्धे प्रत्यवमर्शमात्रे अत्र देहत्वपरोहितो यो देहादिरवंश्यादिस्त्व प्र

ई. तियोगीतत्स्वकल्पेनान्योन्यपरिहारात्मविरुद्धत्वस्य योऽवभासः समारोपणाल्लक्षणः तस्माद्यतोऽसौ न
प्र. त्रिविधानुपपत्तिमोहमिन्यत्वप्रसंगो जातः अदेहस्यैव नेत्रस्य न च घटादिरिति शुद्धप्रकाशरूपस्यापह
२८ स्तनमेव देहादेर्मेदेहत्वः तद्रूपहस्तनेनैव परमेश्वरस्यात्मप्रकाशादेरेवत्वाद्रूपाभेदात्प्रकाशानन्दोऽति
रूपेश्वरस्य स्वातन्त्र्यरूपासामर्थ्यात्किं देहत्वः चिद्रूपस्यापहस्तनं देहादेरेवान्यस्य वेद्यभावस्य भिन्नस्यैवाप
38 पत्तिः शून्यत्वे पश्चात्मानं ताभिमानः तथा च देहाभिमानभूमिकायां स्थितानां चार्वाकानां येन तस्य विशि
ष्टः कायः पुरुष इति कायमेव प्रायोऽन्ये तावत् स्त्रीबालप्रभृतीनां तथाभिमानात् ततोऽपि विवेकवन्तः
पाकज्ञोऽन्यनिर्वाणमात्रादिबलादिन्द्रियस्थिरं शरीरं स्थितानां प्राणशक्तिसमाविष्टेनैव च विना विकाय
शरीरावेशे शरीरस्य पशुरूपत्वेऽपि तादृशप्रमातारो यागरूपप्राणमेवात्मानं केचन शून्यं तत्र विदो मस्यते
ततोऽपि समधिकविवेकभाजः प्राणस्यापि नियतत्वादनुमेयानवयात्मना मपशुरूपतो ज्ञानसुखादि धायि
प्रभृतो बुद्धिमेव कारणादप्रभृतयश्चात्मानमारूढः रूपेतेन तस्याप्यपि योगिदृष्टा यावेद्यभावादपर
त्वमयमानाप्रमेयं सर्वरूपं यत्र किंचिद्रूपसकलवेद्यराशिविनिर्मुक्तं शून्यत्वात्प्रमल्लत्वं न तत्स
भूताकाशस्वभावप्रमातारस्तत्र शून्यप्रमातारो वादिनो ह्यप्रभृतयश्चारूढः तस्मिन्नपि वेद्यशून्यान्तरे तत्रापि
शून्यान्तरे तत्रापि शून्यान्तरमिति यावदेतदस्य वकल्पनानन्तत्वमिति तदर्थमाह कल्पितश्च तिनवानवस ॥
परमार्थप्रकाशबलेन सर्वस्य यतः प्रकाशानन्ददेहादिवशात्तथा वाभिमानमात्रे देहादिप्रमातेति । २८

संकोचमात्ररूपं चित्तं तेषु स्वं भूतत्वमिति यथा घटाभावः संकोचो घटविषयं शक्त्यां कुप्यारितं तं वि
तत्वमेव बुद्धिप्राणदेहादीति भूमिप्रवचभूमिकाविशेषाद् उत्तरोत्तरमारोहता योगिनां जाग्रदादित
यापिंडस्थादितयावाग्रमेषुभज्यते अपहस्तनेचाग्याख्यास्यते कलोद्गलितमनत्वचित्तत्वकर्तृताम
ये अविद्रूपस्वरूपमात्रदर्शितं गुणत्वया स्थितमिति नत्वियतमशुद्धहृत्मिन्नवमर्शो विकल्प एव ५ द्वि
वितत्प्रमातृत्वप्रकाशे प्रमेयं तत्भाति तत्प्रकाशानत्तर्भूतं प्रकाशांशेन सोपि तत्प्रमातृप्रकाशे विने·
यनवस्थास्यादपितु विशुद्धप्रकाश एव विश्वस्य प्रकाश इति निरूपयन्नुक्तवान्सदेव स्पष्टादिशाङ्क
वियोगोपि भावना तदुक्तो भवतीति दर्शयति ॥ नैदं व्यवहारोपि प्रयुक्तेहादिभाविरा भातमेवांतर्यो
गोमिच्छयाभासयेद्बहिः॥ यत्सर्वेदर्शिनं देहे बुद्धाविन्यादितदेवमुपपद्यते कथं यदि व्यवहारेमायापदे
देहप्राणादिमपि प्रभुरेवप्रकाशपरमार्थत्वं चाभासापरा शक्तिरूपया विशन्देहप्राणादि प्रभाव्यमेतत्स्व·
रूपग्रहणीय तेन तः संविन्मात्रे भातमहमित्येवरूपमर्थाविमिश्र्व बहिरिदमिति भासयति तत एतदुप
पद्यते न्यथानवस्थास्यात् हेतोलिङ्ग प्रविशाद्दूपवशाद्धयभिन्नरूपा यदेतावदुक्तं तदितितस्मा·
देनो रवजातव्यस्वप्रमाणरूपं किंतत् यत्किलप्रभुः परमात्मव्यवहारस्कालेन क्रयविक्रयप्रेषणादिव्या·
ख्यादौ वेद्यमेत्रादिमेव पितो देहप्राणादीनेकतया तावन्त्याभासमत्राविशन्तं भातमेवानुचिंतितः
प्रकाशमेव संतं बहिरेकाभासतया भासयतीति संभावयेदन्यत्र ज्ञातम् तेनतेनप्रमात्रा सहैकोरस

ई. ण्यते ग्रतेन प्रमातैकं संह्रियते यदा देहमात्ररूपेण स्थितिः क्रियते पूर्णस्वरूपनिमीलनात् तिरोभाव ·
प्र. प्राधीयते तेनावभासैक्यावभासनपूर्णत्वविनाशनाद् अनुग्रहः क्रियते तेन न केवलं महासृष्टिषु
३५ महास्थितिषु महाप्रलयेषु महाप्रकाशकोपि तिरोधानेषु लीलानानानुग्रहेषु भगवतः कृत्यपंचकका
रितायावत्सततमेव व्यवहारेपि यदुक्तं महासृष्टिविनोदाय सदा स्थिति स्वात्मनि सदा त्रिभुवनाहारत
मायस्वात्मनि नेन मइति श्रुतितणामविश्रान्त इति प्रकाशमात्मानं निं यदा प्रकटीकरोषि चिन्मयीरितिव ।
ईहानवर्यावभासः स्थित एव तत्किं कारणान्तरं चिन्तयति प्रकृतं प्रमेयतत्सिद्धये उपपत्तिरुक्तानेन ·
विनेक्षारूपः प्रत्यवमर्शो न स्यादिति न तस्य सेगाज्ञत्य वमर्शा विकल्पादिस्वरूप उपपादितमिति शिष्य
एणोपि युसमाधानं प्रकृतं प्रमेयमनुपपादयत्नुपसंहरति ॥ एवं स्मृतौ विकल्पव्यापारोऽपोहनपरायणो ।
तानेवाप्यंतराभासः स्थित एवेति निश्चितं ॥ प्रकाशात्मा परमेश्वरः तत्तो देहादिप्रमातृताभिमानदशा
यामपि वस्तुतः प्रमातैव मित्यतो देहादिरेव प्रसिद्धं भवति स्मरणापोहनादिविनेव विकल्पेनुभवस्यानेवांत
राभासः प्रकाशविश्रान्तः स्थित एव नात्र संशयः कश्चित् यदि हि देहादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात् तच्छरी
रस्य प्राणस्य धियः शून्यस्य वातदृष्टादीति न किंचिदेतत् यदाहि धीरिहाधमावेदेहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्र
काशत्वमेवं सह इति तदंतर्विश्वमित्यनाया मसिद्धमेतत् ८ नत्वेवं तत्तदवभासवर्गस्य बहिराभासने यदि
सर्वज्ञात्मिकत्वर्हि स्मरणादावाभासभेदो न स्यात् यतो न संवेद्यते स्फुटास्फुटतादिः स्फुरत्स्यानपह्नवनीय ३५

39

त्वादित्याशंक्याह ॥ किं तु नैसर्गिको ज्ञाने बहिराभासनात्मनि । पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितः संस्मरणा
दिषु ॥ अनुभवस्तावदेष नीलमित्यन्तराभासं बहिराभासयतः सोऽनुभवाभासो नैसर्गिको निरपे·
क्षत्वात् आदरणीयो न तु स्मरणादेरिवान्यज्ञानकृतत्वा मननादिवत्त्वात् स्मरणाद्येतत्तावदनन्तरं दृष्टभा
विन्याध्यवसायेन यो नीलाद्यवभासो बाह्यतयावभासयितव्ये नासौ स्वात्मीयोऽपि तु पूर्वानुभवस
कारणोऽसौ न च स्मर्यकालीनानुभवस्य कालान्तरेऽनुवर्तमानता अतो नावनुवर्तमानानुभवोऽय·
ना यतो नीलाद्याभासस्य भिन्नत्वे न तत्तादात्म्यापत्तेः स्मरणाद्यपि तथा तिर्भासेत न तत एव स्मरणका
लासंभवी सद्याभासस्तत्त्वेनुभवपूर्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणादेर्निर्विषयत्वं गृहीतग्राहित्वं चो·
ह्यते यतेवास्फुटत्वमिति सिद्धोऽनुभवस्मरणादावाभासभेदः अन्तराभासवर्गस्य बहिराभास
नतमनाध्यवसायेन स्फुटतोऽध्यवसायेन तात्कालिकत्वाभावादस्फुटत्वेनेति ५ न च भवत्ता नादेर्द्वि यि·
कादेरप्यसर्वेज्ञानेऽध्यवसायेन बहिर्भासनरूपः शङ्कनीय इत्याशंक्य प्रविभागमाह ॥ स नैसर्गिक एवास्ति
विकल्पे स्वैरचारिणि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे ॥ यः प्रकृत्यवापारमनुपजीवन्त्याते
पसारणयामनोराज्यसंकल्पादिर्विकल्पः स्वैरसंकुलनात्स्वैरोऽणान परप्रेरणानैरपेक्ष्येणास्वातन्त्र्येणाचर·
त्येदति व्यायतेव न तु हि यो बहिरवभासो नीलादेरन्तराभासमयस्य नैसर्गिक एव न त्वापूर्वदृष्टरू·
पं स पि स्थिते दर्शनज्ञानकलितं करुणालये केदं तिन संतः प्रमाणस्य भूमौ स्थिते बहिरन्तःकरणभूमाव

ई.
प्र.
ष.

40

क्षपीदृर्पणात्मिकायां सविकल्पस्वात्कालिकमेवावभासयति ९ अस्मात्त्वेतराभाससंभवसम-
र्थनस्य संगागनादाभासभेदैर्वाराकाले इयस्य योजनेन सुखेन यामि संहितेस्वात्मनीश्वरप्रत्यभिज्ञान
रूपं तदधिकरणाभिज्ञानतीर्णालाघुपाममिद्धमिद्धमितिदृश्यति । अतएव यथाभीष्टसमुल्लासावभा-
सनात् ज्ञानक्रियस्वरूपएवसिद्धः सर्वस्य जीवतः ॥ यदिदं यथाभीष्टस्य बहिरवभासनादनवभूतस्यापिस-
मसुल्लासनमवभासनेच विकल्पस्य प्रसंगादर्शितमस्मादपि हेतोरिदमपि सिद्ध्यति यः कश्चित्कोट
वाप्यस्य वा जीवनक्रियाविष्टस्तस्यावभासनरूपा ज्ञानशक्तिः स्वातन्त्र्यरूपा क्रियाशक्तिर्नैसर्गिके तत
स्तस्मात्प्रमोष्यतीति किं यत्परोपकल्पितमपूर्वं सिद्धं स्वरूपं जीवनसंभावनापि नास्तीति स्वमेव स्वयं स्फुटं स
त्वभिन्नेयज्ज्ञानानि च करोति वेत्ति ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यलक्षणमेकत्वं च तेन सर्वस्य जीवतां ज्ञानस्ववस्तुतए-
केश्वररूपतां सूचयतीति शिवं ११ आह्निकः ९२ इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभि
ज्ञाविमर्शिन्यामपोहनशक्तिनिरूपणं षष्ठमाह्निकम् ६ ॥ अनन्तशक्तिरत्नानां यदेकाश्रयसंश्रयात्
विचित्रवैरङ्कोल्लासमेभासिद्धस्तस्मै नमः शिवे ॥ एवं ज्ञानादिशक्तीनां वितत्य स्वरूपमियता दर्शितं यत्र
प्रमात्राद्यपि स्वरूपमुन्मीलितं तत्रामेव शक्तित्वं समर्थयितुं नहि स्वतन्त्रशक्ति स्वरूपं भवितुमर्हतीति प्र
धुनातनानां शक्तीनामेकमाश्रयः स एव तत्त्वं शक्तिमत् योजनवियोजनादिरूपाच्छायोगान्महेश्वरो नत ज-
इ स्वरूप एव ह्यौव चाहकमपावकादिशक्त्याश्रयमात्रमिति पदं भयमुपक्षिप्त नचैतन्नः कृतानन्तविश्वरूप । ५.

हि

इत्यत्र सूत्रेण तद्धितत्वनिर्णीतं त्वं तत्रैकमाश्रयं निर्णीतं याचैषाप्रतिभेत्यादिव्यवहारोऽनुरूप्यत इत्येते
चत्वारोऽशाभिः श्लोकैराह्निकं समाप्यते तत्र श्लोकेनैकमाश्रयः स्वरूपतउपादिश्यते ततोपिद्वयेनव्य
वहारः सर्वः स्वैकस्मिन्नाश्रये युज्यते नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तिरुच्यते ततो व्यवहारस्वरू
पकार्यकारणभावतः स्मरणतः सत्यासत्यविभागश्चेति संहितपञ्चश्लोकेन श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च
प्रतिपाद्यते ततः श्लोकेन सर्वोऽर्थो निगम्यत इत्याह्निकार्थसंक्षेपः ॥ अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते यु
उक्तं सर्वं स्वसिद्धज्ञानक्रियेश्वरोऽवतरति तत्कथं यावत्तावज्ञानादिव्यतिरिक्तः कोऽसावस्मायस्यैतेष्वाना
कारणादिनाहिदूषितस्ताद्याश्रयः ततो भिन्नयुक्तेर्मैश्चित्यादिना तदेतदाशङ्क्य स्वदर्शनेऽदिश्यतेऽस्मके
स्वरूपतउपादिशति ॥ याचैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स
महेश्वरः ॥ प्रतिभाति यच्छति यद्यपि विषयोपश्लिष्टमेव प्रतिभानं भाति तथापि न तद्विषयस्व
केवलरूपितमेव तत्स्मृतमेव तथाऽकालिमाप्रतिभातीति प्रमातृत्वलक्षणत्वात् तथा चैवेदः ततः तत्रस्यो
भातिनि बद्धमारकेनैमातिषुनोभातिक्रतोऽयमाग्रः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं भा
तीति श्रुत्याविवतस्फुरणात्वकर्मप्रवचनीयेन तदीयत्वात् तेनोपकल्पितनिर्माणक्रियाजनितो वेद्य
वेदकभावरूपो लक्षणात्मा संबन्धो योऽयं तेन केवलेविषयोल्लेखेन बलाद्धतिक्रमावभासः समर्पि
तः स्वक्रमे यागमयादिविद्रूपो यः पदार्थो नीवस्तमात्मीयस्थत्वात्तेनाद्रूपदेशकालशक्त्युपकल्पित

ई. प्र. व.

41

क्रमो देशकालपरिपाटीमेव रूपिता प्रतिविकल्पनयोपकाशात्प्रतिभासका केवलं भिन्नसंवेद्य-
मात्रिता पश्यति सर्वे स्वप्रकाशरूपाः परमार्थतस्त्वान्तर्मुखत्वेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भेदा-
भावादक्रमा एव महेश्वरः अविद्यमानो ऽतः परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरूपतश्च यस्याखिलः संविद-
स्तद्रूपस्येति अत एव बहिर्मुखत्वप्रकाशात्मकविज्ञानस्वभावस्य प्रमाणवर्गस्य योऽतः प्रमाभ-
समिदमिदमित्यनेन न कल्पो विकल्पमयो विमर्शात्मा प्रमासमूहः न च संयोजनवियोजनविश्रम-
णाद्यनेकप्रकारस्वातन्त्र्यपूर्णः शुद्धाहमित्येव विमर्शमयः प्रमाता भण्यते अतश्च बहिर्वेद्यप्रकाशा-
यचटनरूपं न विकल्पः स्वीकृत एवंरूपः अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमितीयत्पूर्णं प्रकाश-
स्यास्य रूपं । एवैवोपपत्तिं दर्शयितुमनन्तरमेतावदाह ॥ तत्तद्भिन्नसंविन्निष्ठैवैकप्रमातरि प्र-
तितिष्ठत्सु भावेषु ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ संवित्तिशब्दो हि विषयव्यवस्थितय इति पठ्यते तेन तद्भिन्नरूप-
प्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्यासिद्धिरिति अपि तु नास्ति विभिन्ना संविदो निश्चयरूपाः प्रमात्मनोया-
स्तान्यव शुद्धानि हारा एवं पाया मार्गास्तेर्मुखत्वेनैव सेतनः स्थानीये ये ये इमे भावा नीलसुखादयस्तव
मातर्येकस्मिन्नहमिति प्रमातृरूपे महासंवित्स्वरूपे प्रतिष्ठयाविमुखत्वेन विश्रान्तिं भजन्ते तत एव पर-
स्परं समन्वयज्ञानं तदुपपन्नं घटनेनानीतो भावस्तत्स्वरूप इति तिमितेन परस्परं ज्ञातो गृहीतः कसंवा
यपाति नेमा हृदयानात्मकस्तानेन नत्वसमन्वयाभिप्रायेणाहृदर्शने न जातेनास्तन्तः समन्वयः कदाचित् इति प्रतिपा-
दयितुं ॥ व.

तथा चव्यतिरेकमुखेनैनमेवाह ॥ देशकालक्रमसत्वाभावमर्थानां स्वसमाप्तितो । सकृदाभासमासाद्यो
मावन्मयाकः समन्वयः ॥ अर्थानां जगतां तज्ज्ञानानां तद्विकल्पानां तन्निश्चयानां च देशक्रमकालक्र-
मेव तज्जन्ते स्वसमाप्तिनां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानां कः समन्वयो न कश्चिदित्यर्थः यतो ह्येषां समन्वयः स-
कृदाभासेन स्वात्मपरिच्छेदकानां ज्ञानानां हि एकस्य कारितो ग्रहीतान स्वतन्त्रत्वमात्रालक्षणोलपादयः समन्व-
यं केचिद्यतो नो नैककलेन देशादिभेदस्याशयेन सकृत्कृत्तन्मूलविषयतानन्त्यैर्भासयकाः २ नचकोस्य स-
मन्वयः स्माशंका बहूनत्वापेक्षकार्यकार्यकारणाभावेनावदर्शयति ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां न तद्धि-
गोशापातिनः कार्यकारणतासिद्धिर्हेतुनैकप्रमाणता ॥ इहाग्निप्रत्यक्षेभूमं नोपलभते ततो धूममग्नि-
त्वेनोपलभते अग्निं तु यदि नोपलभते धूममपि नोपलभते इति प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामनुपलम्भेति पंच-
कात्कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्धो नान्यथेत्युक्तं तत्कथं अग्निप्रत्यक्षेतोणं हि धूमेन किंचिदुपलम्भ-
ग्निलक्षणोधूमादिविशेषस्यावगमहेतुत्वात् स्वस्वभावरूपाभिनिवेशविश्रान्तत्वाद्धि परविषयानवगा-
हनाज्ज्ञानानां स्वरूपानावेशाश्च तिपातिनीमा न वीचापतिश्च विश्रान्तिवाचीप्रत्यक्षस्तत्रेणैव धूमानुप-
लम्भाद्यो वतदयेवाच्यो नन्वग्निसहभाभावो धूमोऽन्यभावो धूमाभाव इत्येतावत्तु नियमावाप्त्यर्थक्र-
मात्स्येव ग्रनिधूमाग्न्योः कार्यकारणतामागमयति नैकप्रमाणत्वेवयापि विकल्पोत्पन्नभवाति
रिक्तेनापयत्नप्रमाणमेव यदा न प्रत्यक्षानुपलम्भो नः पंचकेन नाति पंचवस्तुन्येक संवित्समुद्भवि

ई. ग्रोनानिकृतानितदेकीभूतानि प्रमातास्वतंत्र्यात्न्योन्यसापेक्षताभानंन्वच्छपटादिवत्स्पष्टे सपवे·
प्र. कश्चाभासः कार्यकारणभावावभास इतिनकिंचिदनवद्यम् ४ ननुप्रत्यक्षानुपलंभैर्यत्कृतं तत्स्मर
५२ णवलादेकीकरिष्यति उक्तं तावदत्र स्मृतिरप्यनुभूतातिरिक्तेर्थेनव्याप्रियते सापि च विज्ञानसमभव
यरूपेव प्रमात्मभावविना कथं स्यादिति दर्शयति ॥ स्मृतौ यथवस्वसंवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे पू
र्वानुभवसंभावेसाधने सैवनापरम् ॥ इहानुभूतोविषयः प्रकाशात्मस्तेनोनत्र विषयस्य सा स्मृतिर्नैव
ननः प्रकाशः अपि त्वस्य प्राचाप्यनुभवः प्रकाशः सचानुभवोज्ञानरूपत्वेन ज्ञेयरूपत्वाभावान्नज्ञा
नान्तरसंवेद्योपितु स्वप्रकाशः सच स्मृतिकाले यद्यसंस्तत्कथं प्रकाशतामनुभवस्तत्र वासौ न तथापि स्मृतिः प्र
काशात्मनुभवप्रकाशः इत्यन्यान्याभिन्नं प्रगल्भमिति न काचित्स्मृतिः स्यात् तस्मादेतदेव स्वयं घटते यदेव
स्मृतिस्वसंवेदनं तदेवानुभवस्यस्वसंवेदनं तत्वपरसंवेदनव्यतिरिक्ते प्रत्यक्षमनुमानादिकेवातत्र
क्रमेणतेनतत्स्वतानुकालव्याप्य विच्छिन्नमेकं यत्स्वसंवेदनं तदेव प्रमातृतत्वमिति सिद्धं अस्य चानुभव
वितरि स्मर्तांश्चात्मा प्रपद्यत इत्यनयान्यथायथास्मृत्या प्रमातृसिद्धिः पूर्वमुक्ता इदानीं तत्स्वसंवेदनैकीभा·
वेन भेदंपन्तरेणातिविशेषः ५ तत्वानुभवातिरिक्तेप्यर्थे न विकल्पाः प्रमाणाप्रामाण्यबाधकत्व ।
लाद्भवत्नबाधाभावेन तत्कथं स्यादित्याशंक्यासोप्यपबाध्यबाधकभावः सत्यासत्यप्रविभजनायविधुषां
व्यवहाराणांमविनभूतोनैकेनप्रमात्रतेषेन विनाचरनइतिविनतदर्शयति ॥ बाध्यबाधकभावो ५२

42

पित्वात्मनिष्ठाविरोधिनो ज्ञानानां शुद्धिर्यादेकरूपमात्मपरिनिष्ठितेः ॥ बाधाभावेऽप्रामाण्यमित्येतद
र्थमवश्यमभ्यर्थ्यो बाधव्यवहारः सोपि कथमित्यपि शङ्कस्यार्थः ॥ इह खलु ज्ञानानां बद्धज्ञानेन्द्रियकाविद्या
धानामक्रियमाणाद्रूपेण शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यते तस्यापि न शुक्तेः स्थितिविषये प्रात्मनि वस्वरू-
पे द्वयोर्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्विश्रान्तयोः स्वात्मनि विशेषस्याभावात् अथायमेव विशेषः परस्यपरि-
हाररूपः नहि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्बाध्यबाधकभावस्य परिनिष्ठत्वं न लभ्येतेति सुतरां विघटेतस
स्यतत्प्रविभागः न च प्रवर्तते व्यापारः एतदुक्तं भवति यदि ज्ञाने स्वयेन रूपेण तिनदा किं ज्ञानान्तरेण
स्वकृते नहि तेन तत्काले संभवता तस्य विषयापहारः कर्तुं शक्यः न रजतमित्यपि ज्ञाने रजताभावे वि
षयीकृते न विषयमपहाय रजतज्ञानस्य अथापि ज्ञानेन ज्ञानान्तरेणानाश्रयेणेऽस्यापि यतः न चापि सर्वेषा
ज्ञानानामियमेव सरणिरिति किं विदेव बाध्यमिति कथं स्यात् यदा तु रजतज्ञानं शुक्तिज्ञाने चैकत्र
स्वसंवेदने विश्राम्यतस्तदेतदुपपद्यते तथा हि तत्रापि प्रमातृतत्त्वे विश्राम्यतां ज्ञानानामेकप्रकारेणावि-
श्रान्तिरपि तु विचित्रेण एव सा संवेद्यते तथा हि नीलमिदमनलमिति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यतोऽपरस्परा
परागाभासेन विश्राम्यतो घटइति पटइति परस्परानाश्लेषेण शुक्तिकेति न रजतमिति वा ज्ञाने रजतमि
ति ज्ञानस्यान्यत्र लननतदीयविमर्शात्मकरूपव्यापारानुवर्तनेन विधेयीकृतस्य प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते ए
वं कार्यकारणादौ विश्रान्तिवैचित्र्यप्रमेयासंभवि प्रमात्रात्मना तेन निर्मिते तत एवास्य प्रमातृत्वे तत्र न दा

ई. प्र. ५२

43

यवाच्ये एवमेकत्वप्रमानतिरूर्वत्तानस्यपरिवर्जनेनयतो निस्थिताख्यातिरतोबाध्यबाधकव्यवहा
रउपपन्नः नीलादिवात्किलत्तानपिव्यवहाशन्मएवपरमेश्वरः स्वातंत्र्यादाभासयतितत्रेपिसत्याएवे
ति ९ अत्रपरकीयमतमाशंकतेहषयिष्यामीति ॥ विविक्तभूतलत्तानेघटाभावमितियथा न
घाघेत्त्वातित्तानेरूप्यत्तानाप्रमात्वविति ॥ इदंशुक्तिकात्तानेस्वात्मानेमविनत्वात्माभिन्नेप्रमाणत्ववे
द्यतेनतस्यविच्छिन्नमीतिन्यापात नत्यरिच्छेदत्ताननीयकत्वान्यथावच्छेदं इदंरजतमशुक्तित्तानरूपस्यरजत·
त्तानस्याप्रमाणत्ववेदनेनतदेवोच्यतेयदेतच्छुक्तिकात्मवेदनाभिन्नप्रमाणत्ववेदनेनतदेवोच्यते यदे·
तच्छुक्तिकात्मवेदनाभिन्नप्रमाणत्ववेदनेनचैतदपूर्वयद्रजतत्वनराभावत्तानमितिप्रसिद्धमेतत् ए
वमप्रमाणत्ववेदनमेवरजतत्तानस्यबाध्यत्वमुच्यते अतश्चबाध्यबाधकत्वमेवेमिद्धमितिवेद·
स्वाभिरुच्यतेनतत्किंप्रमाणेनकेनेति १ अत्रप्रमाणादभावव्यवहारस्यासिद्धेस्तत्वमुपपादयिष्यन्दृष्टान
मेवतावदस्पष्टशनिर्दूषयति ॥ नेदंशुद्धस्थलत्तानानिमिद्धतेस्याघटात्मता नत्रूपलब्ध्यायोग्यस्याप्य
ग्राभावोघटात्मनः ॥ योदृष्टानन्यः कः सएवतन्मतंइतिचेदुच्यते इदंभूतलेनघट इतितदात्मनाभा
वोव्यवहर्तव्यः कचित् कदाचित्प्रतिपेकेशेन इदंभूतलेघटोनेति नत्रशुद्धभूतलत्तानादाघोयंव्यवहा
रः सिध्यति यत्रदृश्यत्वेनोपयोगिउपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपिहियस्यनास्ति पिशाचादेः स्वभावव
लात्तस्यबाशङ्काद्देत्तजग्राहकसेकात्रादिसामग्रीसाकल्यमन्तेनैकत्तानसंसर्गिवस्त्वन्तरप्रतिपत्त्यभावे ५२

नानिश्चयात्तस्यापि तादात्म्येनाभावो व्यवहार्यः भूतलेन पिशाचो न शाहूइ नियत्तत्वदृश्यत्वं विशेष-
णमवश्यमुपयोगितद्व्यतिरेकेणाभावे व्यवहर्तव्ये नैषोऽनुपायः ८ कृत इति वेद निष्प्रसंगादिति भू-
मः तमेव दर्शयति ॥ किं विकंभूतले शशशृङ्गादीनामत्यन्ताभावनिश्चितैः तत्कथं नाम तज्ज्ञानेऽपि तस्याभाव-
स्यावगमः ॥ किं घटमानेऽपि घटे भूतले शुद्धमेव न हि भावाभावमिश्रीभवति न तस्मात्तदापि शुद्धभूतलज्ञानम-
स्तीति समत्वापि घटे कस्मादभावो व्यतिरेकेणान व्यवह्रियते अत्र भूतले घटो नास्तीति तज्ज्ञानमिति वि-
विक्तभूतलमात्रज्ञानेनान्विति तिकस्याचिद्द्रष्टुर्दशायां घटासन्निधानरूपायाम् अत्रस्य घटस्याभावस्माप-
यतिन तत्समर्थदृष्टिकारणाश्रकारणभवेत यत्नाद्भूतले पिशाचो नास्तीत्यपि स्यादिति प्रापतितमत-
माम ४ ननु वैव्यतिरेकाभावनिष्ठो व्यवहारो लौकिकत्वात् विमतः कस्यांचिद्द्रष्टुर्दशायां दृष्टत्वतत्र क-
गतिरित्याशंक्य विरतेनैरपि हि दृश्यतन्निमित्तप्रकारं दर्शयति ॥ किं नालोकचयोर्थस्य स्पर्शो वा लादि-
कोपदृः तत्रापि समर्थयेन सर्वत्रानमघटात्मनाम यदृभावपदभावानांस्याभावइति व्यवहर्तव्यः
स्पर्शतावदपरिमाज्यः शातोत्तिकः पृथातत्र भावस्य भावानतरेणायत्राधार्याधारभावः स एव भावतद-
भावयोः ननत्र भूतले घटव्यतिरिक्तवस्तुतरेषिलादिकमालोकपुञ्जादिकं वा पश्यात्तत्पेज्ञानेन भाति
तदेव व्यवह्रियते भूतले घटाभावो भूतले घटो नास्तीति वाप्यत्रापि नास्तिवस्तु व्यवहारो नेत्रतिमीलन-
मत मम्मादोनत्रापि भूतले घटो वितर्क इति स्पर्शाविविक्तं मृद्गम्लेशीतम्मभस्माशीते वा स्पर्शो गृह्यते

ई. स्तमेवाश्चघटाभावश्चेत्यावहरन्ति स्पर्शोस्तु सर्वगमाव रूपाभावादिनिवाकार्यः पदार्थस्तु किं चितिस्व
प्र. मतोपेतेयोग्यस्यप्रतिभासस्य परामर्शः किंतु नरश्चमाप्यमितिनत्राह तत्रभूतले आलोकवयस्तया
५५ स्तिनेयोग्यस्यवोस्यादिकः स्पर्शोस्तिनस्यालोकवयस्यस्पर्शस्यवायत्त्वज्ञानमत्यघटादिविविक्तेन
स्वेनरूपेणज्ञातेकदेतस्यालोकादेरघटरूपतांचघटाभावरूपतां तत्रभूतलेसाध्ययतीति शक्यो यमर्थः
55 शक्तिलिङ्गतिलिङ्गशेतरप्राणस्पंदनजलितस्तुलसशब्दाकर्णनाच्च आज्ञादिसाकल्यसंभावयमानस्त
मेवशब्दमेकज्ञानसंस्पृशिनामपएवशब्दानरनिषेधतिनेह्यन्यः शब्दइतितन्नस्तुतस्यशब्दाभावमपिस्व
स्मनमानतोदाबहिनसोज्ञेवेदयनेसमांयस्पर्शाभावोपिदतोस्कारसत्रिप्रतियोग्यंकार्योयंचस्पर्शोसं
वेद्यमानेनेवसेवघः नत्वेकज्ञानसंसर्गियोग्यवत्त्वेनयोपलंभेन विनोपलब्धिकारणसाकल्यनि
श्चयोस्तीत्येकोनएषः अपिरप्रत्युत्पन्नतत्रहिविषयात्तभवकल्पितस्यतदेवध्वंसानाशकत्वाकारणस्य
कारणसाकल्यनिश्चयः किमेकज्ञानसंसर्गितयेतिचेन्नतमदाभावोपलिप्सोर्हि स्पर्शत्वेनतदिन्द्रिया
पिधानव्यापारयत्नेवलस्येन ९ नत्वेवमदृश्यपस्यापिपिशाचादेर्निषेधव्यवहारोस्त्विति येकेणापिप्रामोति
सत्यालोकप्रत्येजोपयथावत्वटादव्यस्त्वद्वपिशाचादेरपितदेवतदाशंक्याह ॥ पिशाचः स्यादत्रालोकोप्यालो
काप्यंतरेपयथा अदृश्यभूतलस्यातंतेनिषेधाः समर्थ्या ॥ आलोकप्रत्येजोपयद्यपिशाचाद्यतिरिक्तोपयद्य ५५
प्यालोकोस्यपिशाचात्मेत्यवात्तस्य्याति तथापित्रपिशाचोनास्तीत्यतदशक्यमर्थवसानम्

घटेत्यालोकस्य मध्ये प्यसंभावो घटसन्निधौ न त्वालोकस्यापसर्पणात् अतश्च सिद्धमिदं घटो ना।
स्तीति पिशाचस्तु नात्यन्ताभावो भूतलमध्ये प्यालोकमध्ये पि वा भवन् भूतलस्यालोकस्य वा नातिविदु।
रानयतिहन्ति अतस्त्वालोकमध्ये तस्य संभावनाभावव्यतिरेकेणानिषेधव्यवहारः एवंरूपमध्ये स्मादृ
शभावनात् तस्यात्यन्तनिषेधः यद्यपि नालोकाद्यन्यः पिशाचस्तथाप्यसौ भूतलस्यान्तर्मध्ये दृश्यो भवतीति
संभाव्यते यथा न दृश्ये वालोकस्याप्यन्तर्भूतो स्तीति संभाव्यते एवं तन्नास्ति यद्यप्यालोकस्तत्रास्त्यनेन तु प।
थानिषिद्धः पिशाचस्तथापि सर्वप्रकारेणानिषिद्ध इति तदभावनिबन्धनाः कथं तत्र व्यवहाराः प्रवर्त
श्री
तामिति लौकायतः ११ एवं प्रसंगात् अभावव्यवहारस्य तत्त्वं रूपं दर्शयित्वा प्रकृते योजयति ॥ एवं रूपा विदाभा
वरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् न तावद्रजतत्वमेः स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥ यथालोकोद्घटाभावस्त्वालोके
गृहीतस्य घटस्यानुपलब्धिरूपा तेनैव शुक्तिज्ञानेन रूप्यज्ञानाभाव इतीयन्न संभाव्यते यथा घटज्ञाने घट
ज्ञानप्रामाण्यसंवित् इयन्ता च नरूपं वं ग्रहणेन घटज्ञानुमेयमाणी भवति यथा हि तस्य घटज्ञानस्य स्वरूप
विनाशं विना न ज्ञानान्तरस्याघटस्य किं मध्ये नोत्पन्नं ते एवं शुक्तिरियमिति न रजतमिदमिति वा ज्ञानमेव।
स्वात्मना प्रकाशते एवं शुक्तौ रजताभावे च प्रमाणान्तररजतेऽत इति नावकाशः शक्नोत्यत्र रजतज्ञानस्यानु।
किं विहन्तुमिति तद्विषयीकृतेन रजतेन कथमसंभवस्यात् १२ ननु विद्यमानत्वेनेन तद्रव पराभवणेन तत्र रज।
तज्ञानमभूत् नैवेदानीं न रजतमिति शुक्तिरिति वा ज्ञानेन प्रमाणभूतेनोन्मादित तदलो भ्रमीयेतयथाचोररजत

ई. ज्ञानमप्रमाणमितिनह्येतत्संभवतिविरुद्धविषयावगाहिज्ञानद्वयंप्रमाणमेकत्रविषयीभवतीतित
प्र. द्वयमानुमानिकोवापव्यवहारोभविष्यतीत्याशंक्याह ॥ धर्म्यसिद्धेरपिभवेद्बाधानैवानुमानतः स्व
५५ संवेदनसिद्धज्ञानप्रकाशैकप्रमाणता नकेवलंस्वसंवेदनात्रसिद्ध्यतिबाधायावदनुमानतोपिनसि।
द्ध्यतिधर्मिणोसिद्धेरपिशङ्कादेतोर्याप्रसङ्गपितन्मप्यन्नेयः इहधर्मिणोसिद्धेसिद्धेनहेतुनास्वयंप्रमा।
45 णमाणग्राम्निकेनसाध्यधर्मोयोगव्यवच्छिदनुमानव्याधः इहचशक्तौरूपज्ञानेधर्मिणएवप्रमाणतासम।
साध्योधर्मः तत्रशुक्तिकाज्ञानेवानरजतमितिज्ञानेवानज्ञानविषयीकार्यत्ववाविषयातहेतुःक्रियते
नैवेतद्युक्तेनत्कालेशाब्दमप्रत्यक्षोबाध्यस्यबाधस्यधर्मिणोभावात् नचापिनस्यशुक्तिज्ञानादन्योधर्मो
नचापततधर्मोन्माध्यसिद्धिः अतः स्वयंप्रमाणतद्धर्मिस्यात् इत्यपिमतम् अथशुक्तिकेरजतज्ञानस्यविषय
इतिसाध्यतेशुक्तिकाज्ञानविषयत्वादितिनघटीयतेनीतन्सिद्धसाधनमथपूर्वैतदातत्सर्वंस्वसंवेदनेन।
बाध्यविषयताकेनचेवंग्राम्निर्गृहीताययेदानेनस्वज्ञानेनत्पूर्वंसन्यत्रभवतीति अनुमानांतरेणेतिचेद्
नवस्यायतेनेनत्वस्त्वकपकस्मिन्विषयेकथंज्ञानद्वयस्यादितिकाहेकविषयतोद्वयोज्ञानयोर्जीनीयात् ते
हिनावत्तान्मतिस्वविषयीचविश्राम्यतेइत्युक्तमित्यनुमानतोपिनबाधा नचतथाभूतमपिव्यवधानम
नुपतीतोसंवेद्यतेस्वसंवेदनसिद्धत्वाकृदितिभासनात् अतएवैतदप्यशंक्यावक्तुंमाभूद्बाधानामेति एवं
परपतेनुपपत्तिंप्रदर्श्यस्वपक्षेप्येकप्रमाणपरिनिष्ठितेन्द्रियादिव्यवबाधकभावइतिवाक्येनप्रतिज्ञाते। ५५

निर्गमयति शुक्तौ सैकस्मात्प्रमातुर्यदि जायेतेति स एव हि तया निर्मीतेति व्याख्यातमेव स्थितेनैवं व्य
वहारसिद्धे येन यथा बाध्यबाधकता निर्माणं करोति द्वयोरेनयोः प्रमाणभूतयोरेकत्र विषये स्व-
पपत्तिरुच्यते तदुचितं कामम् अभ्यनामर्वं सिद्ध्यतीति १२ न केवलमेते कार्यकारणभावस्मरणबाध
व्यवहारात्मकसकललोकयात्रासामान्यव्यवहारभूता एकप्रमातृनिष्ठा यावदवान्तरव्यवहारा अपि ये क्रय
विक्रयादयः समला उपदेश्योपदेशकभावादयश्च निर्मलास्तेऽप्येकप्रमातृनिष्ठा एवम् एवं नित्यव्यवहा-
रो हि सर्वः समनन्तरमाणात्मप्रमेयात्मक्रमेणादर्शयति ॥ इत्थमेतमर्थाभिन्नार्थावभासस्वचितैर्विभो
समलो विमलो वापि व्यवहारोऽनुभूयते ॥ तमुद्दिभिर्न्नेति श्लोकार्द्धयोऽकेनानेनोपपत्तिप्रकारेणा
न्वयव्यतिरेकात्मनानन्तरश्लोकोक्तेनैकेन व्यवहारोदाहरणप्रकारेणोदमभिमतव्यय द्विभोदेशका
लाद्यनवच्छिन्नेनैव त एवमयमर्थो भिन्नैर्मायाबलादिदंकृत्यात्मनि नीलसुखादिषु आभासः प्रतिबिम्बकल्पैरवति
रिक्तनया वर्तमानैः स्वचितैः स्वरूपानन्यथाभावेनापरकैर्विभ्रान्तः सर्वो व्यवहारोऽनुभूयते तु भवप्रवाच
हृकृतमप्रमाणामिति यावत् अनुभूयतेन च सोपदेशोवबुधानयन्नैः येन्नेषा एव समस्तासमस्तता व्यवहार
णामेव प्रमातृतत्त्वशक्त्यात्मिका शिवभूमिः यदुक्तं सर्वमेवयानेनेति अप्रयामिता नानृपरमार्थी
नो समलो व्यवहारः अभेषामव तु निर्मल इति शिवं १५ आह्निकः ११ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तवि
रचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामेकाग्रयति रूपाणां समस्समाह्निकम् ७ ॥ स्वमेवेदनम्

ई॰ प्र॰ ५९

46

सिद्धिव्यवहारवशेन यः नित्यं महेश्वरः सिद्धः सिद्धान्तोऽन्त्यं नमः शिवं ॥ एवं ज्ञानस्मरणापोहना-
निस्फुटत्वायैतेषामेकमात्रयविलाश्रयत्वं दर्शयन् प्रकृतेन इति तत्वरिवद्दितेऽग्रेतनाभासमसमर्थनेनोन्नतः ज्ञ-
ानेन विश्वरूपरूपत्वं पिनिरूपितं यत्नैव महेश्वरस्य स्वकेनन्त्याहेश्वर्यं स्यात् ते आरूपणप्रपपाद्यितुं
नेच्छाज्ञानविषयक्रियाविषयवेन भयप्रकारनयनतो भगवान् ज्ञानाकर्त्ता च यद्यपि च प्रकाशविमर्शात्म-
कचिदेकघनमेकमेवमविद्रूपं तथापि स्फुटत्वाद्दर्शयितुं तस्यैवैचित्र्येण एवायं विभागः तेन ज्ञानात्मकक्री-
याविषयं स्यात् तेऽयं यद्यपि क्रियाशक्तिरूपं तथापि ज्ञानाधिकार एव निर्णीतव्यानदिषयत्वात् एवं च-
स्मात् स्वाद्वार्थः सङ्कृतिनः अन्यतत्र प्रमेयमणीनयानि णीतो भवति तज्ज्ञानेनाभासस्य यवेदितानाभासभे-
दोपाश्रयं नियंत्रणमेकचिन्मह इमिति संवेदनेनाभासस्य यत्वान्नेयं तदेव ज्ञानशक्तिविषयत्वात्
ज्ञेयमेप्रयतन इति तान्कालिकात् मासोमन्त्यादिनास्फुटज्ञानक्रियेयतन इत्येतेन श्लोकेकादशकेन तत्र-
यतेन आभासानामपेक्षीवाभासा यथावति श्लोकेनोऽक्रामस एवाभासपक इति श्लोकान्तरेणाच्यते अ-
र्थक्रियाभासोपितथैवाभासनियत इति श्लोकद्वयेन आभासान्तरविविक्तस्याभिन्नस्यानीयमानत्व-
मिति श्लोकेन नतो वास्तवेन स्वरूपतो विभागात स्व श्लोकत्रयेण ततः श्लोकेन ज्ञानादिशक्त्याश्रयैकस्मात्-
स्याम संहारः श्लोकान्तरेणामहेश्वरत्वरूपसंहारत्वाभाविनः क्रियादिकारस्यापवेत्य इति संते पार्थश्रा-
द्धिकस्य अस्य श्लोकार्थो निरूप्यते ननु यदि परमेश्वरनिष्ठतैवममता यं व्यवहारः तदस्मत्स्फुटत्वा ५९

स्फुटत्वमायप्रसिद्धैवेति ग्राह्यमुपपत्तिः येन किलायमनुप्राणितो नापेक्षक एव भगवाननवतस्थेति
रेकेणाव्यवहारस्यातिजे किं चैतत्तत्त्वमुपपन्नमस्माशोकाह ॥ तात्कालिकालम्बमानमस्मापेलाः के
वलं क्वचित् प्रतिभासमुक्तव्याप्यपत्तयायनमस्मादिश। विशेषोर्थावभासस्य स्मृत्याधानं पुनः क्वचि
त् विकल्पेषु भवेद्याविभवद्गतार्थगामिषु ॥ केवलमेतावता प्रतिभासानां भेदो न पुनरर्थावभा
सस्याल्पत्वात्मनः क्वचिदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य समीलितस्य संबन्धः यस्मिन्नेव काले सप्रतिभास।
प्रतिभाति तत्काल एव भवति यदतत्सामस्त्येन बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं तेनानुभासानां तं परमार्थसंवेद्यं रूपत
त्मापेक्षावस्थाभिरामाः क्वचिदाभासा भवन्ति यत्र स्फुटत्वाव्यवहारः अन्यविषयोर्थकारस्य प्रमाणत्ववि
षयः पुनर्यो व्यवहारस्फुटत्वामयस्तत्र प्रतिभासानामन्यथा न यथा हि ज्ञानस्य पर्यवसितबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्व.
लत्वाभासानां तेनैवास्ति ह स्फुटत्वव्यवधीभूतत्वस्यासंतमसस्थितस्य तात्कालिकत्वमस्ति प्रत्यक्षत्वा.
मत्वेन मेव बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमनुमेयम् तेन तस्मादर्थावभासस्य केषुचिदपि विकल्पेषु सन्तायात्स्वरूप
विशेषोस्तीति संभावनानर्हत्वात्ते हि विकल्पा भाविवस्तुगामिनो वा भविष्यत्प्रियावाभवत्व.
नेमानन्निष्टवा यृतीतवस्तुविश्रान्ता वा एतदुक्तं भवति नीलमिदं पश्यामि संकल्पयाम्यनुभवे तेन स
रामि करोमि वेति यो मा तेरो नीलाभासो सो स्वरूपतोस्मृतोपि कृप एव पश्यामीत्येवं यः पीतादिषु तत्पुनरा
भासाः स्युस्ते येनापरा भगवता संयोज्यन्ते विभज्यन्ते वरायस्फुटत्वात् स्फुटत्वाद्व्यवहाराः नीलमित्या

भं प्रं ४७

47

भासस्योक्तत्वात्तथाभासांतरव्यवच्छेदेन स्वरूपाभिव्याभासव्यामिश्रणायोः स्फुटताव्यवहारः एवं
त्रैकालिकव्यवहारेऽपि विश्राणापपत्तिः परमेश्वरस्वरूपांतर्भूतत्वेन पूर्णताभासानां न ज्ञातत्वव्यवच्छे
देन केनचिद्व्यामिश्रणमिति २ नन्वेतन्नीलादिरूपप्रतीतावस्त्वत्विंद्रियव्यापारोऽस्ति सर्वदातन
नस्मात्ततकथं वैचित्र्यमित्याशंक्याह ॥ सत्वादिश्च वृत्तात्मादिहेतत्तदापि चवस्तत्र प्रवभासप्र·
सद्भावेप्यतीतवाभस्थाप्यस्थितिः ॥ गाढसुविद्यविश्वासान्तविकल्पेन सत्वादिके तथास्थितिनैष·
वस्यान्स्फुटमस्पष्टलक्षणात ॥ सविस्त्रके द्वादिकेच तत्काराणे दुःखिच्चदिक एककारैवततैं
प्रतीते नानाने वाययथ्याभासः सत्वव्यवत्वाप्यतीत मिदमनायान मिदमित्याभासांतरेणायतोव्या
मिश्रणाग्नतभवाभीत्याभासाच्चयेनाव्यवच्छेदत्वेन विद्यमानेऽपि तत्स्पष्टमानस्त्वेन प्रकारेण स्थि
तिर्नभवति यथा पूर्वमभूदहमधुनास्मि दुःखीति मम जनितनत्रिमित्तसामग्रीकोऽवेतियदातवि
कल्पेन तानि वस्तूनि गाढसुविश्वासेन ततः पौनः पुन्यविशिष्टसत्वतेद्र ह्लादतामिथ्यानकारणा·
भासानुप्रवेशादाभासांतरव्यामिश्रणात्मनानैनैवास्फुटकेन प्रकारेण न पुनरन्यथेनतयतिसत्वादि·
मिमाद्यकेनास्थितिर्भवतीति मे भाव्यं इति निमतत यत्तत्तदानीस्फुटत्वाभासमिश्रसत्वाभासप्रप
लक्षयत्वमोऽग्नीत ग्रहणाभाविनोऽनुपलक्षणम ४ ननियतानि किं प्रकं भवति वासत्वदूपः सत्वादिमा
यामिमानेहेनवरतिततत्स्वबाह्यत्वाभावेनचम्यत्वाभावेवननेयस्सकेस्यात नवचवस्यवनेकेचितततस्वकर्यपूर्के पूं ४७

°यीविभासस्य सन्नायोने

कापि विशेष इति समायाएवाभावादिमाशंक्याह ॥ भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरिष्यते
नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ३ इह सुखमस्ति मम दुःखं नास्ति ममेति ये भावाभावाभासा ग्र
भावाभासाश्च तेषां बाह्यत्वं नामात्मस्वरूपेण भवति न हि सुखमित्यस्य स्वरूपं बाह्यमिति वपुषा भाति
सुखस्य हि सुखत्वमेव स्वरूपं केवलं बाह्यत्वं नामाभासान्तरमौपुरेणास्तं तेव्रबलादेव यदा तत्र सुखाभा
से मिश्रतया भासते तदा भासतेन तत्तन्मयोपाधिरूपतामुपरंजकतो विशेषणतां गच्छतीति तत एव
घटनीलाभासस्य भावेऽन्यलाभासस्य न किंचिद्रूपं स्वरूपतो राज्ञाभासाभावे वा पुरुषाभासस्य तथा बाह्य
ताभासाभावेऽपि सुखाभासस्य दुःखाभावाभासस्य कान्ताभासस्य च न स्वरूपतः कांचन हानिरिति ग्रान्त
राणां सदैवास्थितिरेषाम् ५ इहान्तःकरणोद्बुद्धिर्दर्पणात्मनि नीलादीनामवभासमानानामान्तरत्वम्
पास्यन्तःकरणमध्ये भवत्वात् बाह्यत्वमपि ग्राह्यतारूपं प्रमातृविच्छेदेनावभासनात् बाह्यत्वेन केवलं
बाह्यप्रमातृता ग्रत्रवावस्था हेयग्राह्यार्थक्रियामपी करोत्येवं ग्रन्तर्ज्ञानेन स्वविषये प्रसन्नः प्रमातृताप्राक्
लक्षणमान्तरत्वं तत्रार्थक्रिया कस्मान्न काचिदर्थक्रिया विद्यत इत्याशंक्याह ॥ ग्रान्तरत्वात्प्रमात्रैक्येनैषामभे
दविकल्पना ग्रर्थक्रियापि बाह्यत्वे सा भिन्नाभासभेदतः ॥ प्रमात्रैक्य इति तत्त्रिभिः यदा नत्वं तत्प्र
हे तेषामाभासानामर्थक्रिया न काचिदस्ति साह्यर्थक्रियाभेदे सति भवति सह हि नीलाभासः पीता
भासाद्यतो भिद्यते यतश्च प्रमातुर्भिद्यते ततः स्वसाध्यां नियतां भिन्नामर्थक्रियां तत्प्रमातुः करोत्येव

ई. प्र. ४८

48

तदाभेदो हि प्रमात्रैकात्म्यात् सा ह्यर्थक्रियाभासभेदनियतात् तथा च कोऽनाभासस्य बाह्यत्वेऽपि सत्याभासो
नस्यालिंगलक्षणस्य व्यापारो भेदहेतुर्भवति इयमपि वाभोसान्तरस्योपरागभेदेनैव श्यामकनाड्यादिविपरीता
दृश्यतेऽर्थक्रियाप्रत्याभासभेदाभावो यतः प्रमात्रैक्यकृते प्रत्त्वे तस्माद्यार्थक्रियेति प्रत्यर्थक्रियाभासो
पि च भासान्तरभेदेनार्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां समन्वयेन तदभावे सत्त्वरूपतया वाऽभावः स्यात् ९ न
नवबाह्याभासव्यतिरेकभेदनकाले प्रातराभासो विरोधाद्धि क्वचिदिति कथमिदमुक्तमन्तराणा—
प्राभासः सदैवेन त्वपिहरति ॥ विमर्शनैवभासानामंतरेव स्थितिः सदा मायया भासमानानां बाह्य
त्वाद्बहिरप्यसौ ॥ इहावभासमानो सदैव बाह्यताभासतद्भावयोरप्यन्तरेव प्रमातृप्रकाशएव स्थितिः य
तएते विमर्शया प्रत्यात्मनेव प्रकाशे शब्दि स्वकेयन्तो यदा तु मायाशक्त्या विच्छेदनावभासनं तदा तेषूप
याबाह्यत्वमेषामाभास्यते न तदा तदवलेपाभासमानानामसौ स्थितिर्बहिरप्यन्तरपि नायमन्तराभासो
बाह्यत्वस्याविरोधी यस्मात्सर्वो भासभिन्निभूतोसौ तत्कथं विरोध इति युक्तमुक्तं सदैवान्तराणामनेनेति १
ननु बाह्यस्यार्थक्रिया न स्वबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वेन च विकल्पोल्लिखितानां तत्संभवति तत्कथममीषामर्
थक्रिया स्यात् दृश्यते च विकल्पोल्लिखितैः पिशाचादिभिरासादितविघ्नपायी त्रासशंकादि ॥ विकल्पेऽपि
मुल्लेखः सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः प्रमात्रैकात्म्यमानत्वेनतो भेदो हि बाह्यता ॥ विमर्शविशेषरूपेवि
कल्पज्ञाने य उल्लिख्यमानः कान्ताचौरादिरर्थः सोऽपि बाह्यः न केवलं बहिरवलोक्यमानः यस्मात्सोऽपि ४८

प्रमातुः प्रकाशात्पृथगेव प्रथते यमिति यत्तु प्रमातर्यहमित्येव विश्रान्तं तेनेदंता न स्वमेतदिति नि
कटे तत्त्वं किंचिदपेक्ष्यापेक्षणीयस्य सर्वत्र प्रमात्रैवापेक्षणीयो न राभावे तेन तु प्रमातरि निकटे नाह
न्यगामसमेवेति तेनोपपद्यिने न हातामसमेवेति प्रकोश्चौत्युस्यार्थक्रिया ८ ननु कुम्भकारादिव्यापारेणा
घटादेः स्वबाह्यत्वमंतःकरणगोचरस्य तत्किं कृतेनेदं मा शंकाह ॥ उल्लेखस्य सुखादेश्च प्रकाशो
बहिरात्मना स्थूलानाम संवेदनात्तद्रूपोत्तारिसुबाधया । अन्तर्विकल्पनं विविक्तस्य नीलादेर्योऽब
हिरात्मना प्रमातुर्विच्छिन्नेन प्रकाशः स सर्वेरेव राभासानि यतो बहिः स्फुटेव प्रसक्तेश्वरस्ये ।
च्छया यथैव बहिर्विषयभूतानां प्रमातृतानत शङ्कवाचोबाह्यात्मना प्रकाशो नीलादीनां ।
पत्तदुम्भ भवति कुम्भकारादिव्यापाराणामपरमार्थो बहुसरकैवेतदवभासितकायसंदर्पिता नतु
न स्वतः कथमन्यतः ततश्च यथेश्वरेच्छया प्रकाशाद्बहिर्भूतानामपि नीलादीनां बाह्यकरणगोचरीभू ।
तः कल्पितान्यमातर्विच्छिन्नरूपेणाबाह्यत्वेन भासनेन यान्तःकरणगोचरीभूता अपीति को विशे
षः स्यादतः प्रायात्स्मरता युक्तरूपाः स्यापि व्याभिवारिरूपारोपनिर्वेदाद्येषां तःकरणैकगोचराब
हिरात्मना भाति सकलस्य यद्यपि तेश्वरस्यैव स्वातंत्र्यं तथापि परमार्थतया न भावयितुमशु
मनात्मादीश्वरस्यैव वस्तुतः यथोक्तं प्रयत्नेनैव यद्यपर्यायस्थितिः शाणाद्यर्थैकनियति नेजीवे
न रुद्धानत्रापि परमात्मनि मास्थिता तदात्मनैव तस्य स्यात्कथं शाणोनियंत्रणारोहणि यत्तन्वनिको

ई. रेव तेन तत्स्वस्वरसवाहिन्यास्ते प्रमातारमाक्ष स्मिकीसृष्टिः तत्र स्फुट ईश्वरस्यैव व्यापारः तस्मात्सो
प्र. कलिकानामपि बहिर्भावे परमेश्वरैक्ये ये हेतव इति सिद्धान्तः ५ अधुना एवोक्रमेकमाहेश्वर्यं
५९ वर्णयति॥ तदैक्येन विना न स्यात्संविदां लोकपद्धतिः प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थिते
स एव विमृशत्त्वेन नियतेन महेश्वरः विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः॥ यदेतत्स्वैकेन ग्रंथे
नोपपादितं तदिति तस्माद्धेतोः संविदात्मनामैक्येन विना लोकपद्धतिर्लोकमार्गः सर्वो व्यवहारो न
संभवेत् संभवति चायं तस्मादैक्यमासां नैवेनत्तु स्वेदयतो विषयप्रकाशप्रमविद्यते केवलवि
षयोपरागमहिम्ना बहिर्मुखत्वेन यो नीलप्रकाशोऽन्यः पीतप्रकाशश्चान्यः परमार्थतस्तु प्रकाशस्य दे
शकालाकारभेदाभावैकत्वादेकत्वमेवेत्येक एव प्रकाशो न विश्रान्तः स एव च प्रमाता चैत इति स्थि
तमिदानीमुपपादितः न चास्यासौ प्रकाशलक्षणः स्वात्मा नीलाद्युपरागस्वरूपतामशर्तेन सूत्रमेवा
स्ते स्फटिकमणेरिवापि तु स एव विमृश्यमानरूप इति विमृशद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शता नैया
न्यूनत्वमानैकचनत्वमेवास्य माहेश्वर्यं स एव ग्रहभावात्मा विमर्शः तेन एव देवस्य क्रीडादिमयस्य
शुद्धपारमार्थिके ज्ञानक्रिये प्रकाशरूपता ज्ञानं तत्रैव स्वातन्त्र्यात्मा विमर्शः क्रिया विमर्शश्चान्तःकृतप्र
काश इति विमर्श एव परावस्थायां ज्ञानक्रिये परापरावस्थायां तु भावत्सदाशिवभुवीदंता सामा
नाधिकरण्यापन्नाहंता स्वभावेश्वरपरावस्थायां च मायापदे इदंभावप्राधान्येन वर्तमान इति विशेषः स ५९

49

वेद्यानवविमर्श एव ज्ञानं तेन विना हि जडभावोऽस्य स्यादित्युक्तमेव च क्रियेति भाविनः क्रियाधिका-
रस्योपक्षेपकं करोतीति शिवं ॥ ११ आह्निकः ८ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्र-
त्यभिज्ञाविमर्शिन्यामाहेश्वर्यानन्दरूपायामष्टममाह्निकम् ८ ज्ञानाधिकारः समाप्तः ॥ ॐ विततवि-
शदस्वात्मावैशेष्यशक्तिरसोज्ज्वला प्रकटयति यो माहेश्वर्यं प्रकाशपरं वपुः । बहुतरभवभङ्गीभूमिक्रि-
याप्रवितनपरोऽप्रकटयन्नमः श्रीमान्सोमो गिरां पतिः समञ्जनेपरम ॥ यत्र विश्रान्तिसामान्यविज्ञेयवर्गो विजृम्भि-
ते क्रियाशक्तिः शिवायास्मै दर्शयेन्नमः शिवे ॥ अथ क्रियाशक्तिस्वरूपं वितन्वति त्रीनधिकारान्त-
रमारभ्यते तत्र श्लोकाष्टकेनान्तर एव तावदिनाद्यवभासानन्त्येनेनयरभेदस्यैव पारमार्थ्येनाक्रमा क्रिया
परिमितमासादिकक्रमात्तु गतक्रमावभासनयोगात्मक्रमा वेद्यत उपपाद्यते तथा हि श्लोकेनाक्रमेणैव प-
प्रतिक्षेपः ततः श्लोकेन सक्रमत्वाक्रमत्वविवेकः ततः श्लोकद्वयेनाक्रमत्वरूपनिरूपणं ततः श्लोक-
द्वयेन सक्रमत्वाक्रमत्वयोर्विषयविभागः विषयविभागो वस्तुतः एकैव तस्या विश्रान्तिरिति श्लो-
केन निरूप्यते इति तात्पर्यमाह्निकस्य श्लोकार्थस्तु विभज्यते तत्र पूर्वोक्तज्ञानशक्तिसमर्थनोपायस्थितेन
प्रमेयसिद्धप्रमेयान्तरमप्युपपन्नं तत्सिद्धमित्यधिकारसिद्धान्तदिशा दर्शयति ॥ अत एव यदुक्तं क्रियाने
कस्य सक्रमा एकेनादिप्रतिनित्तिमनेदकस्य समर्थनात् । यतावज्जकं ज्ञानान्येवानुभवानिकालेन रूपा-
णि भिन्नानि तेषामाश्रयो न कश्चित् संस्काराच्च स्मृतिः सिद्धा तानेव जडेवेनार्थस्य प्रकाशः अजडे वेद-

वा॰ प॰ ५॰
50

णा कालमेकोऽप्येवैकत्वादात्मनस्तदभिन्नमिति तन्नावस्थितिभेदे भिन्नानामनुभवादीनामनुपपत्ते॰
विवर्तदर्शितत्वात् न च भेदसंस्कारः भागात्मस्तदिति विप्रतिपत्तिदुक्तं ग्रन्थ एवमेव चात्मस्वचित्रूपे ज्ञानेन त्वाते
श्चावभासितत्वेयोपरागवशात्तस्य भेदकोऽप्यवभासस्तदपि दर्शितं यतो न केवलमतो हेतुकलापा॰
ज्ञानशक्तिर्वा यानि तिबाहितानि यावत्क्रियाशक्तिविषयाण्यपि रूपाणामपि तत एव हेतुजातादपमारे
मातीमपि शास्त्रार्थः एका क्रिया क्रमिकाकथमाश्रयेण एकस्वभावत्वे सति घटते इति यदुक्तं तथानन्त॰
स्थितेः इति हि एकस्यानेकरूपत्वादिति वचन उक्तं तदपि श्रुतिलिङ्गमेव यत इति पूर्वपक्षे तेऽस्य एवं जीवितमेक
मनेकस्वभावं कथं स्यादिति तत्रोच्यते विरुद्धभावस्य दर्पणस्येव कृतानपबाधनेनाभासभेदसंभवे क॰
रवविरोधः इति तस्मात्स्वभिन्नानबलादेकोऽप्यसौ पदार्थो नानास्वभावभेदालिकर्षितान्यावदंगीकृतेनाव
नैवविरोधाद्वक्रमरूपतया तिभासमानात्मकेक्रियाश्रयमपारयती तिनतत्र संबंधादीनामनुप
पत्तिरिति । ननु च क्रमिकत्वमेव क्रियायाः स्वरूपं क्रमश्च कलकलनाहीनं विनैव भगवतीना॰
मीति कथकस्य स्वाभाविक्याशंक्याह ॥ मममलवौ लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः घटते नन
शाश्वमायाभव्याः स्वात्मभेदिवि ॥ उत्पत्तिपत्यपत्तिपतिह रलभितिस्युपूर्वोत्तरक्षणास्तक्रमवंतः न त्वेप॰
घोन एव क्रियाकणाद्यानाभिवन्तेषोऽसामक्रमा प्रत्यतेणीवभाति येन समयेनेनतथाभूतप्रत्ययपरिदृश्य॰
मानभेदसंपादिका याभीकाचिदस्तीत्याह ॥ नागानाभिक्रियापारोदायरूपाणि मात्रामेयात्तस्याः के ५०

वलेष्वापरीभूतत्वमनुमीयत इति लौकिकाः क्रियायाः सक्रमत्वे कालशक्तेराभासविच्छेदत्वप्र
दर्शनमात्रमर्थ्यरूपमास्मारमेश्वराच्छक्तिविशेषाद्घटते उपपद्यते यावत्प्रभामेवेपिनीतदृश्यातिरि
क्ता क्रियाशक्तिः शाश्वती कालेनास्पृष्टा तस्याः सक्रमत्वमस्तीति संभाव्यापि नास्ति यथा प्रभोः सक्र
मत्वमसंभाव्येन तथा तस्या अपि उक्तो हि हस्तस्य सक्रमत्वेन क्रमतापि क्रियातया स्यादिति २ ननु कालो
विशेषणाभावमुपगच्छन्भावस्वेन रूपेणावच्छिनत्ति तच्च कोऽसौ कालो नामेत्याशंक्याह ॥ कालः सू
र्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः सक्रम एव स तत्त्वतः । य इयत्तया परिच्छि
न्नहिता आभासाः सिद्धास्तद्यथा वेदसूर्यादीनां सहकारमल्लिकाकुटजादीनां शीतोष्णादेः परभृत
रुतविलासादेः त एव कालायन्ते परिनिष्ठिते गमनपठनादिति रियत्तया परिनिष्ठीयते परिवर्तके
शिवकनकस एव च सूर्यादीनां स्वभावविशेषस्तत्त्वतः परमार्थः क्रमो नान्यः कश्चित्क्रमो नाम क्रमव
देव कालो नान्योऽसौ कश्चिदिति एकाभिमानाभिन्नक्रमो योऽन्यः यौगपद्यमप्याभासयोः पराभासयोः
पराभासोपरक्तया क्रम एव विरतिप्राप्तिस्थैर्यपि विततात्म्यत्ववशादाभासभेदः क्रमरूप एव परत्वापरत्वव्यु
त्पत्तिस्फुटत्वादिना सहस्मीयमानो देशस्थानीयो देवदत्ताभासस्यैव चित्रभेद इत्युच्यते इति संग
च्छतीति ३ नन्वेवं कालो भावस्वभावभूत एवास्तु कोऽसौ कालशक्तिरित्याशंक्याह ॥ क्रमो भेदा
श्रयो भेदोऽप्याभाससदसत्त्वतः आभाससदसत्त्वे तु चित्राभासकृतः प्रभोः ॥ इह भेदस्वभावभेदमात्रेण

ई॰
प्र॰
५१

51

रिक्रमात्कालः न देशुलीव न ह्यभिन्नस्वभावमिति भिन्नकालं भवेत् नस्मादहणाभासस्यैव भा
वः स्फुटप्रभातुजन्यस्य चाभासभावः स्यैव भूतो यो भेदस्त्राभासस्य भावाभ्यामनुगाणित तत्कृतः क्रमः
कालात्मा तेन वा भासो भावाभासा न वा रहितक्रमाविति विस्तार्थो प्रपादितमिति यथा स्वभिन्नस्वभाव
मात्मस्वमस्य कल्पदावाभासे वैचित्र्यनिर्माणप्रभुः प्रभविष्णुरिति स्वस्य विदितं तत्त्वरोतो भवतः सत्ता
त्मनि नीलादीनामाभासानामाभासयोर्द्वयनपायो भेदया भासयति न्यायाहिलोहितामाभासस्वटाभासयुग्न:
नाभासे दशाभासस्य च शाभासाधिकरणेन च टाभासेपटाभासवधस्य भावभासेनान्योन्यथाः आभासभावेनस्वा
त्मनि नैकरमेनाभासेनेयत्निव न क्रमस्योदयः यदा तु शरदाभासहेमन्ताभासेन च सर्वे सर्वधाभूत्यमा
भासरसिन्हेमन्ताभासे च शरदाभासेन न तत्कालात्मा क्रमस्तुनिष्पन्नीति मयमिन्नभूताभासे वैचित्र्यथ
नाशक्ति भवतः कालशक्तिरित्युच्यते ५ चित्राभासकृत्वमेव स्फुटयति ॥ मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममा
भासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वरः ॥ पदार्थस्य स्वरूपं मूर्तिः नस्याय हे चित्र्यविभेद
न घध्यासूरमिन्यनन्तस्वरूपं ग्रहं नभिन्नमपतं विपणितिन्यमतं देवकुलमिन्यपरे ३ यानमिन्यमतं प्रसाय
मितिनन्दितरेव नस्माद्धे चित्र्याया भास्यमानादेशारूपोऽराहयवितन्या क्रमो भगवतावभास्यते यदा तु याप्र
मत्याधिताभयकाशावले देवेदमसत्स्वरूपमिति प्रतिपत्ती मूर्तेर्भेदो विचाभ्यामस्वरूपत्वभाति ते दकासिन
तद्रूपयदनन्तस्वरूपं तद्धि गोपवशादमसमभवात्किये न व्यनेनयापदे चित्र्यापरिमितापरिमितरूपतान्तकेनेकेनै ५१

याते न फलसिद्ध्यादिनिबंधनविशाघयात्ह विवर्त्तितेन निर्भासयकालरूपं क्रममेव भासयति न
वेन ह्याशपमेकसत्रूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपमिति यतो नाभासो कश्चिद्भावो य एव विकल्पेनेनेमविर्देवह्ति
स्याभाति न स्याभासनमेव वास्यायस्थ्यैं न हि भासने विरोधः कश्चित्संभवति सहितत्वादेर्भासनह्व
नपव तथाभानाभाव एव हि विरोधः तच्चैतद्विशाहेनेस्वरसाहूनवदर्शितं ५ नन्वेवमाभासविषया
भासमेव देशकालक्रमाभ्यां भवितव्यं अन्याभासस्वध्रमाणानां हि नैकस्य विदाभासस्तेनास्य सर्वमाभा-
तिपत्तत्तत्स्वातोत्र्यमातारिक्रियारूपेणैव अभवमहंभवामि भविमास्मीति शुद्धतिष्ठासारुपेदेवरू-
ढेइति च किं च सर्वयदेशकालक्रमशून्यस्य किं दूरं किमन्तिकं वर्तमानं किमतीतं किं भावीति अप्रमा-
णाश्रयो भावेष्वपि क्रमो न युक्तः न च प्रमाणनिरपेक्षेष्वपि तेषु स्वात्मनि हृदत्वादिभूतनत्वादित्वात्तदे-
तत्समर्थयितुमाह ॥ सर्वत्राभासभेदोपि भवेत्कालक्रमाकरः । विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भात-
स्यैनोसकृत । देशक्रमोपि भावेषु भाति मातुर्मितात्मनः । स्वात्मैव स्वात्मना पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य
तु ॥ सर्वेषु वस्तुषु कालेनैकरूपेषु या कालाख्यः क्रमः तस्य यत्राकाराऽन्यतानिबंधनमिति व्याख्यातमा-
भासस्य भावाभावकृतो भेदः स शून्यप्राणबुद्धिदेहादेर्भवतीति संभाव्यते यतः शून्यादि विच्छिन्नभाः
न हि तस्य भासनं स्वरूपे नीलादिवज्जडत्वात् अपि तु संस्फुरणमस्य भासनं तदाऽस्य नास्ति यथा देह-
देहस्य समस्याज्ञापनितेन शून्यप्राणादेस्तस्य भासने विच्छिन्ने इत्याभासस्य भावाभावकृतः का

ई॰ प्र॰ ५२ लक्रमोऽस्ति प्रतीतेर्हि बाल्ये देहाभासरूपो भावाभिमुखे देहाभासः इति सच्चयनः प्रमातरि भावसमावेशाभा
वनादिपरिहारेणेति एतदेवाह्निककालक्रमस्वाभावेऽपि कालक्रमस्वभावभासयति ननु यः सकृद्विभात
इत्यनया वाचो प्रमातरि विच्छिन्नभासनः प्रमाता स विदूरूपः तस्य स्वात्मनि कालक्रमः नापि तद्रूपतया वेद्य
भावजाते तद्भिन्नाभेदेन भातीति एवं देशक्रमोऽपि मितात्मनः परिच्छिन्नस्वरूपस्य शून्यादेर्देहान्तस्य स्वात्म
52 निभाति इह तिष्ठामीति स्वापेक्षया वा भावेष्वपि यन्मममेयो गापारमित्येन वर्तनेनेदमितिकमितरूपमि
तिप्रमितस्वरूपेण यत्राशून्यस्यस्य नमेविभिन्नस्य भावाः स्वात्मताहंभावेन यतो भाति ततः पूर्णरूपपरिच्छि
न्नस्वरूपेण ताकायतः स्वात्मानस्य तथाभूत एवेति समस्तेषु योग्यता नतु क्रमे ग्रहेवापरं हीदं मूर्तिनः क्रि
यातश्च सर्वं सर्वतः परिपूर्णमिति क्रियाप्रसंगादिह कालक्रमः प्राकरणिकोऽदृष्टान्तेनैव तत्र सेनारे
शक्रमो निरूपितः दृष्टान्तस्य पूर्वं वाच्य इति वाचिद्य निरूपणावसरे देशक्रमस्यादावभिधानेऽप्याप्यु
पमेहाऽत्र प्रकरणिकस्य कालक्रमस्यादावनिर्देशः पश्चात्प्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति ७ नन्वेवं
सत्यप्रमातरि भगवति नास्त्येव क्रियेत्यायाते कालक्रमाभावात् क्रमाश्रयेणैव तस्याश्चावस्थाना
दित्याशंक्याह ॥ किन्तु निर्माणशक्तिः साप्येवं विदुषः ईशितुः तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदाय यद्वभास
ते इह तावतः परमेश्वरस्य श्रुतिहन्त स्वातन्त्र्यरूपाविच्छिन्नस्वात्मविमर्शमयत्वतन्मयोन्मुखतारूपैवेव
क्रियेत्युपसंहरिष्यते नापि कारणे एवमिच्छैव हन्त नाकर्तृता क्रियेति वेत्रे मत्वादरपि पचामीति यद्वा ५२

तस्येच्छामेव क्रियां तथा चापि प्रयाणादिकृतचरणस्पन्दनं संवेदयन् गच्छामीति तावद्विविच्यते यत
गच्छामीतीच्छारूपेन देवतया स्पन्दनात्मतया भातिन तत्र न कश्चित्क्रमलवः अतः एव मीश्वरस्यापि इ
शभासम्भृतामिहूणीप्रत्यवमर्शामीत्येवंरूपयदिच्छात्मकं विमर्शनमस्मिन्नपि तावत्कारणतत्वेनन्न
कश्चित्क्रमः एतदेव चोच्यते प्रमातृप्रमेयवैचित्र्यक्रमसङ्गमनवच्छुन्नवाचोनतदयपिनकश्चित्क्रम
यदा तिच्छारूपं यच्चामीति स्पन्दनात्मना कायपर्यन्तता गतः क्रमाभ्रोषितमाभातितदा भगवदिच्छाप्र
मातृप्रमेयभेदप्रथेयथाभितानन्त्वमापन्निरूपाभातितत्प्रेरणातत्तमिव वितनते प्रवहत्त्रुटीप्रवाहक्रम
समाश्रित इह सूत्रे च केवलं दर्पणास्यतये श्चाकानालिप्रमेयस्य देशत स्मात्तिरस्य भयथास्यक्रियाश
क्तिः क्रमरूपा क्रियानिर्माणसामर्थ्यं क्रमरूपक्रियोपरागयोगश्चाश्चेवेदेशक्रमोऽपि वाच्यतया न स्व
विच्छाक्लिष्टत्वात्तेनैः इह तत्क्रियाशक्तिरेव स्वीकृता तिनिपिंडार्थः अत्रार्थे सत्यत्त्वाति स्वरूपभेदेन देशा
क्रमकारिणी क्रियाभेदेन तु च कालक्रमस्य पादकत्वाप लतिनायाविनुनुः सूत्रादेः प्रमातृभेदेऽन्योन्य
तयावस्थपवच्चाहेः परस्परं तातस्वसमभगावताव भास्यते यत्मदवस्थामन स्वाईशितरपि निर्माणशक्ति
क्रियाशक्तिमकेवलस्यैवादेवक्रियापनस्वतन्त्रिमितेनात्मत्वेक्रियावैचित्र्यमसौविहन्त्येवन
वरतेनैवेहितत्स्मरतिनतोपितस्यमाक्रियाशक्तिरतो भासनविच्छेदाभावात् क्रमभावस्थूलर
ह्याययण्यस्यभेवल्क्रियाववपपत्तिः शक्तिकालैव समस्त क्रियानः ९९ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्त

ई. प्र. ५२ विरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथममाह्निकं ।
विरोधमविरोधं चेच्छक्त्यैवोपपादयन् भेदाभेदद्वयोमेव तनन्वितन्तमः शिवे ॥ एवं क्रमशक्तिनिरू
नसामर्थ्याद्भागतो निर्माणशक्तिरिति वेदेव बाह्यवादद्दर्शनानुपपद्यमानं क्रियासंबंधसामान्यादि
पदार्थराशिसमर्थनमुखेन निर्वाहयितुं क्रियासंबंधसामान्येत्यादिनैतन्नथानिरीहदर्शनोत्यते श्लोक
53 समकेनाह्निकमवतारयति तत्र प्रथमश्लोकेन सत्त्वकल्पेनैकानेकरूपस्य क्रियादेर्बाह्यवादे विरुद्धत्व
मीश्वरसद्भावेनानुपपद्यमानस्यावश्यसमर्थनीयं वपुरिति निर्दिश्यते द्वितीयेन तन्नोपपत्तिः स्व
ते तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदनसंवेद्यत्वेपि विकल्पकाले एव स्फुटमेवारूपनिरूपणेन वक्तव्य[?]
एवमाभ्यामेकानेकस्वरूपतया विश्वविभागस्थित्युपते चतुर्थेन ग्रहणाकस्मात्स्वयं चित्संबंधस्वीकृता
नां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपप्रत्युपपत्त्येन समस्मनार्थक्रियाप्रयोग इति संक्षेपः पंचमेनैव तयानिर्माण
शक्त्यावभासनरूपतायामिदीयते तस्यावभासनेन निर्माणनास्यात् सा च द्विविधा द्रष्टृत्वाम्लिनीलादिर
पिनीलादिविकल्पक्रमसामान्यसंबंधादेरपि तत्तथ्याभासत्वं सर्वांसंहृतिसत्ताभिति पदवेशायेतद्वाव
हारः स कथं संगच्छेतेति निर्दिश्यतां विशेषादित्याशंक्य क्रियादीनामसम्यक्तावत्तावपप्नमिति वदन् द्वि
वेदादीनां निश्चयमध्यमत्वावभासिति सर्वयमाह क्रियासंबंधसामान्यसंख्याद्विक्कालद्रव्यः समाख्यया ।
एकोऽयाभ्यामेकानेकाश्रयाभ्यां तः ॥ विनमोदम्यथा क्रियाउहितःनुकत्तैकारणादिवुद्धेवीबर्गी ५२

जनितेऽङ्कुरादिविक्रियेयं तेषु एवाक्षलेतीति न सा एकानेकरूपेऽसङ्गतार्थक्रियाश्रयाकाले चेत् तथा हि तत

देशकालाकारभिन्नस्वभावे चेद्देशेनेकस्वभावोपि स एवायमित्येकरूपतामपरित्यजन्नेव नित्यो मते

स एव चेत्कानेकरूपेर्थः क्रिया तस्य वक्ष्यति भासमानाद्युपात्मार्थक्रिया हि सुह्रादिन तथाभासमानमयु

न स्वकालप्रमाणपरानुवृत्तिरूपस्यैवास्य एकस्यैव न हि विदेशो नालोकेऽप्येवरूपेणामर्त्य इदं च न स्थल

निरेव इदन्येव भूतानि मशानुवर्तमानो नक्षेत्रविंशनम्भूलमानः स एव घृत हि वस्त्रादि च यद्यपि क्रादोद

गयोरूपयुज्यते तथापि हि वस्त्रमानो न तत्र वर्तीन यार्थक्रियामभिमन्यते अपि तयाहरेपकेन शाखा

नाकले व्याप्ति मिरायसारणादिरूपता नाहरेपवायरेतीति न तद्धि गुणमर्थक्रियातत्राप्यनुस्याति त

स्याद्वा मोना पयुज्यते ब्रह्मा यात्पयामेव शामशाक्तिमध्य वस्याति तस्यामविकलायामुपयोगस्याइति

स्यैर्योपयोगा चेत्कानेकक्रियातमावलस्वनाशुद्धिः स एवं वेदमेव पादिषुकालपर्यन्ते पुवाच्य अरक्रो

विकासस्फुटी भविष्यति ॥ नन्वेकत्वमनेकत्वं वर्परस्परेकयामेकत्र वृत्तिस्यातानन्तायव वापक

प्रमाणाकृतः स्यैर्यानुमूलप्रकारद्व्याशक्याह ॥ नन्वेकमानरतमनन्दवादिपवघता संप्राप्तानेकता

यातिदेशकालस्वभावतः ॥ इदन्तावदेव प्रचलति इष्ट न ज्ञानचित्रवलस्ययमिति शुद्धिसीयतेनरजत

मितिवत् द्विवेदापितायं द्विवेद्धास्तिमिरवशाद्दृष्टमुपप्लुतनयनः पदमेव वेदमीति भवसमन्मूलता

शुद्धिः यत्रकमेकमेव कथमनेकं भवतीति निश्चीयते इदं कारणमेव कथमकारणं भवति अथो

ई. अनेन विषयभेदान्नश्यतीति न तद्विषयभेदे एतन्न विरुध्यते ऽनेकाकारविनिर्णीतेः संवेदनेनेति चेत् व
प्र. लतीयादेः संवेदनमेवाभासाभिः समर्पितं नेकमिति न सत्त्वेन विषयभेदोऽपि वाच्यवन्नेन शक्यते
५५ नयाताभामानैरणाः संभेदेनैतदेकाभासमात्रमनयवायापेक्षाविषयागादनुरागात्वादानरमनुवर्त ः
मानं तथाभूताभासमात्रग्रहणो विना तः करणादेघनयाद्यानं तथा स्वरूपापरिच्युतेन तत्राभासान
54 रयोगेन स्तनसाहित्युत्वाच्च न तमेकमिति प्रतीयते नेदं वदेशाभासेनेदमुत्रेति कालाभासेनाधुना
तदानीमिति स्वभावाभासेन कृशः स्थूल इत्यादिनाभिन्नतयाऽनेकमिति बाह्येन्द्रियवेद्यतायाः प्रतीता
याः प्रतीयते तथा स्वाभिमत्वात् मैस्यत्वकनीयाविभ्रमेवानरमेदेकं न रववा मागविपरिवर्तिनः अ
पेन्द्रियवेद्यत्वमिति वक्ष्यमाणकारणाभावतन्त्वे दृष्टान्तेन्द्रियवेद्यतायामनेकदेशाद्याभासमिश्रणा
दिति एकत्वमाभासमानमिश्रिततायानःकरणवेद्यत्वे विन्मात्रायामनेकत्वपुनराभासमानतद्मि
श्रतायामुभयकरणवेद्यत्वे विदति इति केन तावनाभासमनेनैवानिष्कृदो विषयभेदः न स्वैवचनयात्वमिति परा
मर्शबलादेव कारणाकारणवदुपादानसहकारित्वम् अर्थव्यपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणं चेत्यादि
नदिहाप्येकमनेकमिति व्यवहारमात्रं नीलपीतसविकल्पकं सविकल्पकमित्यपि सर्वं मायापदेव्य
वहारमात्रमिति सर्वं समानमेतत् तस्मादेकानेकत्वविरोधो न बाधकस्तदनेदेवकारणेकेने वेति ते
पुक्तियादेर्यदान्तरं तत्संनिदक्ने नदैवेन्द्रियवेदनीयतामाप्यदेशादिभेदादनेकतयाप्यतीतिसंबंधः तत्रे ५५

निमन्यते स्थितेन तथा वा एकत्वानेकत्वयोर्मध्ये एकत्वमेवानेकत्वमेव वा इति २ ननु एवं विषयभेदे
अभ्युपगम्यमाने यदेकं प्रतिभाति तद्भवतु तावदनेकम् अनेकप्रतिभासे चैकं प्रतिभातमिति कथमे
कानेकरूपं वस्तु स्यात् तथा ह्यत्र बाह्येन्द्रियाणां विविक्तदेशकः परमनुभूयते न तेन काभासमे
मिश्रीकारे बाह्येन्द्रियस्याविकल्पस्य व्यापारः सन्निहितविषयबलोत्पन्नत्वेऽविचारकत्वादिति वा-
च्यः विकल्पेनापि मानसेन तथाभूतवस्तुनेव स्पृश्यते इति कथं पृथिकावस्तु कानेकरूपं गृह्यते इति
पर्य्याशोह निर्वहणायाह ॥ न ह्यालम्बनायतनमन्तर्मुखमवभासमानं करोति मानसव्यापारमयीः
कर्म्मादिकल्पना ॥ इह ज्ञानमालायां यतः सूक्ष्मकल्पः स्वसंवेदनात्मा प्रमाता ज्ञो विभूतः इति उपपा
दितप्राक् स च स्वतेजः इति प्रपिनिर्णीते सर्वविशुद्धस्वभावः शिवात्मा मायापदे तु संकुचितस्वभा
वः पशुः तदस्य मनः समुल्लासावसरे विकल्पभूमिकायां स्फुटव्यासः ऐन्द्रियके निर्विकल्पके सदा
शिवेश्वरदशा भवेद्यात् अविकल्पव्यापाराबहिर्भूतविमर्शव्यापारस्य प्रत्यक्षादिव्यवसायनिश्चया
त्मके विकल्पकमनुव्यवसायशब्दवाच्ये विद्यते करणमन्तःक्रियामेव यादिविकल्पान्तःपात्यति
तेन विकल्पास्तद्रूपमेकत्वानेकत्वरूपमवलम्बते न हि विकल्पप्रतिभासमानमवस्तुत्वेऽपि तत्स्व
प्रकाशनेन वस्तुत्वमिति न च विकल्पमप्रकाशरूपतां प्रकारोपपन्नाध्यवसायाभिमानादिनामधेयं
व्यापारान्तरं प्रतिनेतो बाह्ये बाह्यमारोपयन्तीमादि विवादसत्यं प्रतीत्येतत् दूरं न च विमायस्य।

तत्र ग्राह्यग्राहकाभासयोः परिनिश्चितत्वादनेन प्रकाशनीयेन ललितं तत्कथं विकल्पः स्पृशोऽस्तीति मंवेदे
वेद्योरविकल्पोनाम स्वतंत्रो भवतु यावता प्रमात्ररेसो व्यापारः प्रमाताच पूर्वानुभावोतः स्वसंवेद
मद्रूपः तदस्यचापमेव पूर्वानुभवसंस्कारोयद्विकल्पनव्यापारकालेपि पूर्वानुभवात्मत्वमनुष्क्रमे
वात्केनतः पूर्वानुभवोयावत्स्वलक्षणप्रकाशनात्मावत्पूर्वानुभवतादात्म्यापन्नप्रमातृतत्त्वव्या·
प्यातोपिविकल्पस्तद्विषयएव अतएवस्मृतिभावार्थेण पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमातृरूपेवस्थः यद
योद्भवकालेपिसपूर्वानुभवः स्थितइति तस्मात्प्रमातृत्वेद्योव्यापारएककत्वानेकत्वसंयोजनात्मासंप·
न्नसंकृतिर्यत्रतार्हदर्शीः क्रियाविकल्पनापकानेकवस्तुविषयापतादृशग्रहणकवाक्यस्यूविनामतएव
करोतीतिनिश्चिते यद्यपि विकल्पोपिसामान्याद्यवभासोऽस्मात्प्रावभासोयेनव्यापिततदासामान्यादेस्व
मभानोपपन्नकत्वेसंवेपिद्वयोरावक्रमिकत्वणसंतानत्योरेवयवकृदेवकलीकोवयथवापिसन्योरिय
द्रोद्दोसामान्यसंवेद्यक्रियाद्याकारादिपदार्थस्वपरमार्थतः स्फुरणाद्दितिमानसविकल्पग्राह्यापकोने
कवृपाः सामान्यादयइतिस्थिते इयेवसंवृतिविकल्पइतिलद्दशाड्वाना संवृतिस्तथैवसमानसेव ॥ प्र
सं॰ काश्यत्वादितिद्विवेद्यादिवमासमयता २ तत्रभाग्यविद्धवतत्रणक्रमोयत्क्रियाशक्तेरेवायसर्वविस्फारः
नत्रापिसंवेद्यएवमसूलभूतः तथाहिसमानानायदेकेभातितत्सामान्यंदेवदत्तस्ययदेतत्त्वसाक्रि
याप्रवयवानायदेकावेतत्स्वदेशात्ः सोवयवीऽसमवपिद्दृत्नायामिस्थतत्त्वान्यायेप्रसलाहिसारिद्दैस्म ५५

प्रसाधके क्रियापन्नानः सहभावेनास्ते विनाभावेनैवेति चैतन्यमानादिः कालः प्रावृड्दिशानिपुद्दिकार्य

स्पष्टद्रष्टव्यानि वश्रमीति तदतिरिक्तः सर्वसंबंधपर्यवृत्तिकारकाणामपि संबंधरूपत्वेनैव केवलं क्वचित्

सैसंबंधो व्यपदेशान्तरं यद्यपि महते यथा सांख्यादिमतानां संयोगाविभेककव्यपदेशः सहि स्वतंत्रस्वा

मान्यादिव्यवहारः व्यपदेशान्तरं यद्यपि भेदेन संबंधवाचोशक्तिरेव प्रतत्पदसुप्तिप्पलादिप्रमाणप्रति:

माणोत्थानरूपेण ज्ञानरागतेवा एवमहमादिमेस्वार्थ्यप्रकाट्टिवयवत्सर्वसंबंधसेवविजृम्भित य-

पि सामानाधिकरण्यंत्वन्तरमसमतेनापि तत्समवायमप्युपजग्मुर्नीविततत्वेन समवायस्य संबंधान्तरात

ह्रुग्राह्यवाकेचावित् यत आहुः नाशक्तिसमवायाख्यात्समतत्रसक्ताहिति संबंध इति यदपि चकार-

केन तदपि क्रियाप्रवृत्तिरिति सापि काले श्राणोस्वसमाश्रयति सापि क्रियाद्वारेण संबंधाभावात् सापि सं-

बंधस्तुइयतीति संबंधाधीनेवेयं विज्ञालोकयात्रा तदाहार्थपत्र भेदाभेदात्मसंबंधसहस्रवार्थ

सापि तालोकयात्राकृतिर्यस्य लक्ष्यतेति अतः संबंधमेव प्रथमं निरूपयितुमाह॥ स्वात्मनिष्ठावभा-

कावाभावापकप्रमाताति अन्योन्यान्वयरूपेकाष्ठनः संबंधधीपदं॥ राजापुरुषस्ववहितं दर्शितास्वात्म

कपरिसमाप्तिप्रमातृभूमोपदेवंगाव्यानः नैव कूपमात्रतयोर्विगलनापते: अपितु परस्परं रूपसंश्लेषा

त्मकप्रागपदेवतिमज्जनहत्मज्जेरेदभेदकोटिद्वयदोलायोहणलंतामनयरूपनदानाववसंबंधप-

यप्रालेकभावतो राज्ञः पुरुष इति नख्याहि राजा यदा पूर्वपि यागृहीतोपि न स्वात्मनि विश्रान्त्यानध्य

ई. प्र. ५९

56

तिनदाद्रूपांनेवेणाणुमाश्लेषेभजनकृतार्थीभवति वृत्तचोप्येवंसैवस्वरूपश्लेषणकणवोभयोरपिदाम:
तित्स्थावस्थानरूपःशुद्धेप्रतिलब्धस्वैविश्रान्तिःश्चेननपवाधिकसविमिमज्जनादन्तःभासमानस्वयमव
नलक्षणास्थानेत्र्योविश्राम्यतीतितेवतिभासेनसमासेदिनश्चरूपपरमार्थोपि एवंबहिरनेकताश्रे
नस्तुपरस्परस्वरूपसंश्लेषेणैकामिश्रवरूपम् ५ जातिद्रव्यावभासानांबहिरप्येकरूपता व्यक्तेकदेश
भेदेचाप्यालंबेनविकल्पना: ॥ जात्यवभासस्यावभासमानरूपाणांजातेर्याहिकायाःकल्पनाःतानेके
वलेस्वेवधवदतनेकरूपताबहिरप्यनेकरूपतामालंवतेयावद्बहिरपिव्यक्तिभेदलक्षणमनेकांवहिरेव
वनस्तुस्फुतताद्रूपामेकतामालेवनन्नयंति गावइतिहिप्रतिभासस्वयमकृताबहिर्व्यक्त्यंशभातियेन
ववृक्षवचनमन्वयायिचासोभातिवसुधर्तेनपक्षशातिपहिकार्थपरामर्शानुगमः उभयंवतबहिर्वेमा
द्वंयुगत्मानिर्देशात् केवलेवाचत्वमपिस्वितेनपरमार्थप्रकाशानमीव इतिननस्मेदाभेदाहृयाणिविश्व
संवेदनस्वस्वरूपेननव्दयोपिविकारप्रकारापिविरोधःहतप्रतिविधानः अनेतैककत्वंसंवेपरेशानातदेवसमस्मे
वमवभासमानस्यतदन्तरेणबहिस्वग्विद्धव्यस्यार्याहिकायाःकल्पनास्तानकेवलस्वसंवेदनवेद्यवतपाप.
कानेकविषयायावहिरप्येकेनिसंपिंवथरूपवेनभिन्नचावयवलक्षणाववदेशाद्वारेणास्त्रीकुर्वतेयद
इतिहिनिसंपिवेपनेकव्यचुनान्यापिननरूपस्यभावीति ॥ क्रियाविमर्शविषयःकारकाणांसमन्वयः
अवयवपिसंभावान्वयालवाहिंसादिषीः ॥ कारकाणांकर्त्रादीनांक्रियायाणांद्रव्याणांयोन्योन्यसम ५९

न्वयोऽहंरूपतेयथामातृमेयमानानांमिथःसंतलीनश्चमात्मकक्रियाविशेषपरामर्शैकनिमित्तकः
नहिश्रमापरामर्शमंतरेणवैर्नितेविरहापवस्थ[illegible]मातादत्त्वयोऽसंवेद्यतेअनन्यत्वभावरूपतातिमित-
मात्रविषयार्थःकाकेशमीनोवक्रियया साकेमामाम्रवपमाविर्भावयति अस्मादिदंरूपंवपरद्वे
रूपेवैवहिर्भिन्नतयापरामृश्यमानयोर्भावयोरंतर्भेदरूपैकभेदावमर्शोमध्यमभेदविश्रांतैवपरा-
पमामृश्यते नहिभिन्नत्वेनप्रबंधेनयोद्गुणावयवविशेषणपरामर्शादयस्तन्मेखलत्वपराम्नव
त्वादिनिश्चयःसंयोगसंयुक्तसंयोगान्नलादिपरिसृष्टापयोगीकालपरामर्शस्पर्शवापरादिरूपते
जन्मक्षिपत्वत्वनादिविमर्शोक्षिरविप्रत्वादिरूपतेवपत्वनिपवत्यपातोहिमादोपत्वतीत्यअसभावि
नस्यस्फुटस्यस्फुटभूतरूपवैस्यात्मीयसंबंधनस्यादिनशाणादिस्मादिक्रियानरस्यफलविशेषस्यचोद
नादेःपरामर्शोऽपरपृश्यते एवंसात्यायपरिमाणादृष्यक्ता संयोगविभागप्रभृतिसंबंधरूपत्वंवाच्यात्म
वैयापंसंतापः यत्रपदार्थोभासस्यान्तविश्रान्तासत्तोपसञ्चयते आभासोत्तरपरामर्शविश्रांतिसाका
ततयास्वरूपनिष्ठानत्वसंबंधरूपत्वेवक्रियाशक्तिविजृम्भामयीत्यपिभावोत्तरायेत्तयासंबंधांतरम
प्यत्र यथासत्यादोससमवायसंबंधेतेनचानवस्थामेवमपिदोषायापूर्वापरकल्पस्पृष्टानवस्थैवतात्
नसंबंधरूपस्यविनाप्रवृत्तेर्मवप्यावभासेहानिःकाचिदपनमलेततिःयोकन ८ एवंसकललोकयात्रा-
नुगामिनंकल्पानस्यसंबंधस्यभावाभावक्रियाशक्तिविजृम्भात्मकमभिधायतस्यैवसयोपयोगोदृर्व

स्तविनोनिरूपयितुमाह ॥ एवं पूर्वार्थसिद्धिः स्यान्मानस्यार्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेन तेन नन्वर्थो
ई. तिरीदृशी ॥ इह भावानां न सत्तामेवयुः सत्त्वेन व्यापकत्वादनवस्थावैयर्थ्यादिदोषात् नार्थक्रियाव
प्र. स्वतरत्वात् न च कारित्वे सर्वदा नदोवशाद्दर्शनात् उक्तेहि अर्थक्रियापि सहजा न यथा नामिति त
५८ कारित्वस्य प्रत्यक्षानुपलम्भात्मकान्वयव्यतिरेकगम्यस्याप्रत्यक्षत्वे सत्ताप्यप्रत्यक्षत्वशामेनार्थक्रि
याकारणायोगपत्वेनस्य सत्तामन्यकेशानिस्वप्रकालेऽप्यर्थकारित्वात् अर्थक्रियाकारित्वेनस्यापर्येषणा
वानवस्थानि सर्वस्य चास्या प्रकाशमानत्वेन स्पष्ट[illegible]शयत्वात् प्रकाशमानेनैव तुल्यत्वमानत्वाविवे
मर्शापरिस्यदाभावस्यासत्त्वमेवतेषां तथापि [illegible] हि श्लोकः आत्मीयेणार्थक्रियार्थीतत्का
रित्वमत्वात्त्व व्यवहारितिन किं संवेद्यादीनामसत्तीति न दृश्यस्वरूपमाश्रयस्यते यदि कल्पितत्वात्त्वं [illegible]
वहारेयत्रापि स्फुटामेव यादिस्यादिरीत्यनितत्राप्येवमेवेति संवेद्यादिरूपतयाभेदाभेदवान्यार्थसत्ते
वार्थक्रिया न तत्स्वात्ममात्रविश्रान्तेन काचिद्देपि कदाचिदप्यर्थक्रिया तथाहि स्मृतेन स्मर्यमाणेना
भिलाषस्मादिक्रमणमेवाथ व्यवहारः स्मृत्वा [illegible] नुभूतः सपदाभिलष्यते न त्वन्योऽनुभूतः सप
वयदिशाप्यते तदाभिलषितप्रामाणितिलष्यते यदि वन्ने देवतर्हि किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् अथ यत्न
देवनयानिकथमर्थीतेसाततत्वात् तस्मादेवमेतद्भवति यदि नदेववान देवं वन्नदपिवानदपि वेति एवंभाव ५८
साथनेशवाच्यं [illegible] मायावैराव [illegible]

57

गम्यः दृष्टंचसदृष्टमेवविनष्टमितिकार्यिना दृष्टंकेनविनष्टंतदित्यादि एवंचाभासान्तरस्यापितन्मवे
यमप्याभासान्तरसामान्यसंबन्धरूपतयाप्रविष्टमन्यथानकश्चिद्व्यवहारःइतिसकलदेशकालदशाप्र
रूषोपयोगीयोयंव्यवहारोनसत्यस्तर्हिनास्त्येवसत्यत्वेनविमर्शइतिनात्रप्रोतितिरितिप्रमितत्वमितिशि
वम् १ आह्निकः २२ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यांक्रि
याधिकारेभेदाभेदविमर्शनेद्वितीयमाह्निकम् २ प्रमाणानिविश्रामावेशात्स्वबलाक्रमणक्रमात् यस्य
वक्त्रावलोकीनिप्रमेयंतमुमःशिवम् ॥ एवंक्रियाशक्तिविस्फारनिरूपणप्रसङ्गेनसंबन्धस्वरूपसा
मान्यादीनांतत्त्वमुपपादितं प्रधानंतुसंबन्धतत्त्वमेवकथनेनतथाप्युपपादनीयंतच्चद्विविधमेवपरमार्थ
तोज्ञातृज्ञेयकर्तृकार्यकारणतायाच तत्रपूर्वस्यामान्मेयभावादिविनास्फुटतायासर्वंसुकरंचरेवव
प्रमाणचायत्तप्रमाणाधीनावस्तुसिद्धिरितितत्रतत्प्रसिद्धेः एवंचक्रुतसमर्थनीयवस्तुपर्यायतया
स्वयंचसंबन्धरूपतयावस्थविचार्यामानादिस्थितिनिरूपितमिदमनादृगित्यादीशादिव्यवहारः
वतेनेतिप्रयतेश्लोकसप्तदशकेनाह्निकोनरमारभ्यते तत्रश्लोकद्वयेनप्रमाणानांफलस्वरूपं ततःप्रमेय
स्वरूपंनिरूपयितुंप्रमाभासप्रमाणस्यव्यापारेणतुलक्षणात्मकवस्तुकनिष्ठतानियमेनेति
दर्शयितुंप्रत्यवमर्शबलेनाभासस्यवस्थितिदशाभिःश्लोकैरुच्यते ततःसंगत्याभिज्ञानस्वरूपंश्लोके
नप्रमेयस्वरूपमेदिदृग्ध्युपसंकृतनमपास्तुपरवादमवलोक्यतइतिश्लोकेनोपदर्श्यते संवेषसर्वःप्रमाणान

ई. स्फलप्रमेयादिप्रविभागः सति प्रदर्शितं रूपेण मानमितितेन तत्प्रमेयमतो येनात्रापि प्रमाणव्यापारसं
प्र. भवः केवलं व्यवहारमात्रसिद्धिफलं प्रमाणमत्रेति श्लोकद्वयेणोक्तितात्पर्यार्थः यदुक्तं क्रियासंबंधादि-
५८ रूपेणाभातिस्वभावा इति तेदेवनिर्णीते प्रमाणान्तरफलस्वरूपतावस्थासिद्धमनुवदति इदमेतादृगित्ये
वं यद्वशाद्व्यवतिष्ठते वस्तु प्रमाणं तत्सोपि स्वाभासोभिनवोदयः । सोन्तस्तथाविमर्शात्मा देशकालाद्य
भेदिनि एकाभिधानविषये मितिर्वेद्यस्य चापि सा ॥ यद्विमर्शात्मनः सकाशाद्वस्तु नीलसुखादिकं व्यवति
ष्ठते नियतप्रकाशमर्यादानातिवर्तते तदेतादृगिति स्वरूपेणैतादृगिति च विशेषणाधृतेनियमितसुखा
दिर्मीतरयोगेन तल्लोके प्रमाणमिति स्थितेन तत्त्वविवेचकेन विचार्यं इदं वस्तुनः स्वरूपं स्वात्मवशेन
न तावद्व्यवतिष्ठते जडत्वात् सममनीलप्रकाशने चेत्स्यात्तच्च तदा कथमवभासः तस्मात्स्ववशेन व्य-
वतिष्ठते अन्यापि वेद्यजडत्वादिदमेवेनापरस्य हस्तादात्म्ये तस्मादस्याभासो संविदात्मा सोपि यदि शुद्ध एव निर्वि
शेषो न तर्हि नीले स्वव्यवस्थापि तन्न भवेत् गीतादावपि तस्य तथात्वात् तदसौ नीलोपरक्तो नीलोस्तु वा
नीलप्रकाशस्वभावस्याभासः स नीलस्य व्यवस्थापकः तत्प्रकाशस्वभावेनैव हि तद्व्यवस्थापकता स च
नीलस्य प्रकाशो यद्यप्यतिरिक्तस्य नीलस्यापि स्यात् प्रकाशात्मकचित्तत्वतादात्म्याविशेषात् तेन व्य-
तिरिक्तीकृतस्य नीलस्य सप्रकाशः नीले चेत्यततो व्यतिरेकाभासयोगेपि यदि सोप्याभासो महतः प्रका-
शाद्व्यतिरिच्यते महाप्रकाशाद्व्यतिरेकेन स्यात् ततो नीलादेर्व्यतिरेकाभावप्रसंगात् महाप्रकाशाद्वनव्य- ५८

निरेकं किं विरूपिमहते इति न्नूनं महाप्रकाशेन संकोचग्राहकनिर्निर्भासनीयः संविदो वस्तुनो वा-
योन्यसंकोचग्राहिणमर्थरूपो सोऽपूर्णस्वभ्याते संकोचावभास एव चेमायीयप्रमातृरूपत्वानेत्रतप
कयासत्प्रिशक्त्याप्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासः परमार्थतः तेन शून्यपोसणादेहाश्रुपाध्याश्रयसी-
कारात्मकसंकोचपरिग्रहसंकुचितात्मायाप्रमातृत्वेन कालानसुखसंवेदनरूपात्मप्रमाणाभिमत
आभासोयावत्समेयोऽनुत्पन्नास्वभावः तावत्समेयस्य देशकालाकाराभासमभेदवत्वात् सोपितथे-
वतत्तोत्तत्तान्याभासरूपः संवृतः तदकमभिनवोदय इति अभिनवः तत्तापरिवासनापरिस्था-
पितकलङ्कितमेनेन नवनवोदय इन्यकं भवति सोपियदा नयामूलोमायप्रमातृलयेन भवति ततो-
समस्तनीलावभासोयस्मात्तेष्ववपीताभासोसमतिवृत्यात् अस्तिवेदसंवेदनेयत्स्ववेद्याघात्यमा-
नमिन्येवस्वेवनाभासमानोय आभासो नवनवस्यमेयो द्योतवत्वबोध्यः स प्रमाणायतः प्रमाति-
पक्षेकालेप्रमाप्रमाणफलसभावेतिवेदाह स एव बोधरूपा आभासामितिः प्रमाणफलमिति संव-
यः न तेवपर्यायनमुक्तं भवेन्नत्र फलस्वरूपमात्रवाचोन्मुखव्यापकाराद्रूपत्यानवतत्प्रमाणायात्
नैस्येवानत्तुखात्माविमर्शरूपतापादनपरिदितातत्त्वमात्रं केवलं विषयशासंकुचितेन स एव बोध :
फलं यथाहि यः स्फुरोहं स एव विजयीनोकनिष्पन्नत्वविजयैर्नैविवेकवता हदनफलभावेनव्यवस्था
प्यते यतोसदहस्फुरत्तोहंविजयोऽन्यवयतोनीलप्रकाशमानोनीलमिदमितिविमर्शइत्येकरूपतोपि

ई
प्र
५९

59

हेतुफलभावो यथोक्तं नेदृशानद्यावस्थानादिति किं वेदृक्प्रामाण्यमपि तु फलेऽव्यापारस्य त्यागेऽपि प्रमा-
णाद्व्यापार्यमाणाद्यावत्याकारेणैव सिद्धस्तस्य भेदः प्रमाणफलयोः विमर्शत्वेनैव यतः प्रमाणं विमर्श-
श्च ग्राहकजीवितः शब्दश्चाभासान्तरैर्देशकालादिरूपैर्नास्तरूपकैर्वाभासमात्रेणाभासमानश्चैवाप्रवर्तते
घटइति सोऽहितरिति ततो देशकालाभासयोः स्वलक्षणपूर्णप्रकर्णपायत्वाभिसन्धानात्माभासाय-
मानेष्वाभासेषु प्रमाणं प्रवर्तते यथा मिथ्यापि द्रव्याभासश्चाभासान्तराभिसंश्लेषाद्विस्थितभासमानेस्व
मे श्रीमदाचार्यपादैरेवोक्तं यतो यथा मिथ्यैव परामर्शः पुरःस्थितेन सर्वभावगतेदन्ताभासमात्रेणैव सा-
धितेति तत्प्रत्याभासमात्रे वक्तुं स्वलक्षणार्थं तदाभासमात्राधिकरणाः प्रभासरूपमाभासान-
रेण [illegible] समन्देव न तत्र यथा वा प्रमाणान्तरमभिसंश्लेषकारेण चाभासेषु गृहीते ग्राहकेन प्रमाणमिति स्वे
भविष्यति प्रत्यवमाय यस्या स्मृडक्तं नये न शब्दप्राणितस्य प्रत्याभासविश्रान्तिरपेक्षमपि प्रामाण्यं व-
दताप्रत्याभासविष्टमेव प्रामाण्यं तुरीयमित्यालोकिमवादनेऽणा ननु यदि विमर्शः प्रमाणव्यापारः
सतर्हि द्वित्वे स्यादिति मैवं सति समकारणोपादानात्मानमभिमतप्रसिद्धार्थक्रियाशालित्वेन सतु वर्तेत यत्र
वुन्मूलनवृत्तिः स्थिरः संस्थितस्तथा भवति समयेषु तत्कल्पनं वेदस्य हेतोनतत्स्मोत तथा विमर्शः
नान्यो विमर्शः एवं मध्येऽकेनोत्तरं सुविनवग्रहाऽपूर्वमेव तत्स्यान्निर्मूलनान् स्वसंविदत्वचमति ५९
णीनेदवनेदर जनमिति इत्रपूर्वं स्वविमर्शस्याविमर्शीकरणं सन्देहेनोक्तं चैतद्वा ॥ ।

यतिथाऽवस्थिते व्यवहारे ते को विमर्श इत्यत्र एवं स्थितेऽपि दिवेऽपि यावत्परकौतूहलसंपादनमर्थक्रियास
स्मतमपूर्ववस्तुदर्शनाय चिकीर्षितिना स्वस्वलोपहासशोकादिविवशः परजनवचनाकर्णनेनम
मुन्मूलमानेशाच्चहिवेशायामितिपरामर्शो स्वसंवेदनादेवाभिमन्यते नन्वेवं यावदर्थक्रियानालि॰
क्षालितनयकथंवाधावाधव्यवहारः माभूत् किंनस्तुटितेप्रवृत्तिसिद्धिं न सर्वेप्रमाणान एव किंनारिद्ध
वनमशयनतएवार्थप्रतापिकात् प्रथित्वनारनसंदेहपिवाकष्टादेशोविषान्नभोजनेनेतिस्थितसं॰
भावितरूपप्रमवाप्यवधार्यादाप्रवृत्तिदर्शनात्दर्शित्वातिशयः प्रश्नोत्तातावित्विवेचनेलोकस्यसव
प्रवृत्तिः श्चचनात्तुन्मूलितप्रमितिकः प्रमाणातेश्रुतिपथेतत्कृविदस्त्रयाभवत्विपयुषमिति एव॰
मात्रनयतोनेनाभ्यस्तप्राप्रवेजन्मशतेऽभ्यापिवाप्रमाणप्रमाणाविभागस्तत्तोमतिरूप्यादिवन्न
स्वरूपमापानमात्रएवविलक्षणामीतते प्रक्लिष्टितस्यपरमार्थवैलक्षण्यकरणाभेदादिकृततत्प्र
यदानिपरिमितोमत्तामभिमन्यते तनएवार्थितामहाग्रहेणापचनस्मेपयेते नदाविसंवादभीत॰
तिरिव्रतप्रमाणणाद्दोयादृष्टेष्टपिवाप्रवर्त्तमानो नविसंवाधनेइतिसप्रेताएवंकारीभ्रणतेनेन॰
लौकिकंप्रमाणस्वरूपमनुदितसामान्यसंवयादिस्तानेपिसाहाद्रप्रमाणप्रकाशमपितु अतए
वविभागाविशेषलक्षणापरीतादिभिर्विहृताया मितोलोकः यद्यदवाधितस्थैर्यमनएवाप्रतिह
तावृत्तिकंविमर्शफलंविधयेनतत्तदायस्वरूपंवाध्यतिष्टप्रमातस्वरूपविश्रान्तप्रमाणामितिन

६. चैद्दियकेबोधेस्वाबादिमेवेदनेयोगितानेचाविवादमेवमुख्यनतैपवप्रमेयरूपेप्रामान्तरारकार्यरूप
प्र. त्वभावभूतादाभासान्तरेऽनियतिः तत्तत्तस्यचेतनमात्रककार्यकारणभावनियमः सामान्यापेक
९. रणानियमश्चस्वरनियतिशुत्तपजीवनपदावपार्थाभवतित्वात्तथामेवयावतानियतिस्तावता
60 तावतिदेशेकालेवानुमानप्रमाणंआगमस्तुनामान्तरशब्दनरूपात्स्फोटात्समविमर्शनान्मा
विनवभावस्यसमस्थानस्रगपवव्यापारः प्रमत्तादेरपिजीवितकल्पत्वेनप्रधयास्पष्टेनमेथ्यवपश्चा
नेनहिंषसमावयतिगरुडएवाहमितितत्रतत्तथाविदेशाद्दनान्मानविमर्शेप्रागुक्तत्वेयोभजतेस
वृरापिःसोपिप्रमाणंयथावेदमित्यानादिः अन्योपिप्राचोद्दार्हतागमादिः तेनहिपद्धत्तमनुष्यादिते
ज्योतिष्टोमकार्येस्वर्गगन्तेतिद्दातितोहमपुनरनुविभागानिकारणकोहमपदेगतेत्यिपाढ
केशमहिष्ठहमहत्वदेशतिपन्नेतितत्रनविपर्ययदेतिमदास्वत्तस्यवतथानुष्ठानुष्ठानयोग्य
त्वात् अन्यस्यतद्दष्टप्रतिपत्तिरूपत्वाभावात्प्रमाणमेवतथाविमर्शनात्मकंशब्दतं नन्वेवंनदेवमा
त्वकिंचिन्नातिप्रमाणंकिंचिन्नातिनेतिस्यानचेतयुक्तं अपसृपातिन्नाप्रमाणमस्तु अनवत्त्नोति
प्रनोनिवृत्तस्यतथापिलोपेत्वमे अपसृपातिप्रमाणमितिकोस्ववचनस्यार्थः किंयदेकस्यनील
त्वेनप्रमातद्रूपंतत्किंसर्वस्यनीलमासम्इतिप्रमत्तानेवाग्निर्त्वेशानतितिपिमनेतविपिनालआसइति
मग्मितिवद्दादेशाद्रूपआगमः सकिंसर्वोन्यातिप्रमाणमथकस्यापिकदाचित्किंचित्तथेहापिर । ९

त्वविमर्शरूपं शब्दनमास मं नादस्थैर्य गमयतीत्यागमसंज्ञकं प्रमाणं सर्वस्यैतावद्भवति तत्र यथा
मिथ्याज्ञानेन सहायतो भजमानमालोकेन्द्रियादिकमप्रमाणतामेव विप्रमाणेन चैतावता प्र-
माणत्वेन स्वरूपस्याप्रमत्तस्य काचिन्नतवानिना तथा सप्तवच्यानिष्ठा मादिशब्दः शुद्धादेव रूढ
विमर्शात्मा स्वनपरप्रमाणेत्यागमाभासे स्वाविध्नो विद्यते दृशि रूढविमर्शात्मके सत्यागमरूप-
शब्दनलक्षणप्रमाणेनापयोगितां गता प्रमाणं एव भजत्यत्र पत्तपाता पत्तपाता पत्तपातत्वोपश्रुतिरेव यो-
ग्यः सर्वएव ह्यागमो नियतनाधिकारिदेशकालसहकार्यादिनियन्त्रितं सद्विमर्शं वितनोति यद्रू-
पो निषेधात्मा वा अत एव शमिद्धि एव गीतादि यदा यतत्त्वा शमशांकिनेरिति श्लोकस्य त्रयस्य द्वयं तेन प्र
स्यागमो बाधकावन्तु मानस्येति तत्र भवद्भर्तृहरिप्रायभाष्यकृत्तदृष्टान्तयत्प्रमाणं प्रमाणलक्षणस्य
नेसर्वं प्रमाणस्वरूपं ज्ञाने भवति किं विशेषलक्षणैः यत्तु विसंवादकत्वेन सलक्षणमाहुस्तेनापि प्रा
पकत्वेप्रवर्तकत्वे प्रवृत्तिविषयसामर्थ्यशक्तिकामाभिकवस्तु प्रदर्शकत्वं प्रमाणलक्षणमुक्तं वतानाकिंचित्प्र
माणाभिमतबोधविश्रान्ते स्वरूपमुक्तं तद्भेदेन लक्षणेनानिर्वाह्यतेऽतिव्याप्तं भवति अन्यथाङ्गुल
भेदग्रामूर्धकस्याङ्गुलीमात्रस्थानादिमात्रत्वेनादिसंलविसरण २ तत्रैव काभिधानविषयेस्मितिवे
त्तनीतियदुक्तं तत्रैकमभिधानबाधिकलक्षणं पवृत्तवनेनपरिनलक्षयमुक्तं प्रत्याभासप्रमाण-
माभासमिश्रीकरणाभासलक्षलक्षणं मिथ्याशंकाप्रशमयत्प्रमाणस्याप्यन्यमेयतत्त्वरमार्थेन

ई. निरूपयितुमाह ॥ यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते
प्र. यद्यपि चरश्चितिबहिः परिदृष्ट एकोऽर्थः स्वरूपापेक्षया तावानेवासौ न प्रतिपत्तृभिर्गृह्यमाणतामपि सहते
तथा हि स्वतंत्रं वा विवेचनमर्थित्वानुसारेण वा एवं प्रसिद्धफलो वा तेन वा तत्रैयापि विवेचने कियन्मा-
त्रादृश एव भोग्याभासाः तत्र केचन केचिदेव स्वलक्षणमुच्यते ते चोदृश्य ग्रामसमानानामप्याभासाने
61 योऽविमर्शोऽनुग्राणीभूतः सकदाचित्स्वाभासमेव वा ग्राम्यन्ते दाते पराणपरसामान्यव्यवहारः कदाचि-
त्पुनर्गुणप्रधानतापादनेनापरेदमिदमित्यमिति व्यामिश्रणामाणो विमर्शः सदा तदेकं स्वलक्षणं प्रे-
मिमङ्क्रमः अनुसंधानेन मिश्रणाविमर्शनेन साधितो य एकोऽर्थः स्वलक्षणात्मा तत्रैकं विश्वेपि सति क-
विस्वातंत्र्यमर्थित्वमर्थक्रियाभिलाषपरवशतां व्युत्पत्तिं च व्यवहारवशायाततां चानतिक्रम्याभिधीयत
एवाभासः २ कथयेति निदर्शयितुमाह। दीर्घवर्तुलाधःपृथुकम्बुग्रीवचान्दनतादयः यथाभासा विभि-
द्यन्ते देशकालादिभेदिनः तथैव से घटद्रव्यकांचनोज्वलतादयः आभासभेदाभिमतार्थकारिणस्तथ
दधनेः। एतत्तावदेकाभिसंधिकेन नतया प्रसिद्धपुरुषस्वलक्षणविनतदेशाम्राणमादीर्घतामेवक
दाचिद्विमृशति यात तुङ्गामपि लिनिस्सान्निवेयरूपतो वा हृत्ततो याशिलानामपि सम्भ
विनोऽर्थक्रियाक्रमणा रूपतो वा ऊर्ध्वता याम्याणोरपि सम्बन्धितो गमनादि स्वतंत्रताभा-
त्रयो मरूपं वा पुरुषत्वे यदन्यपुरुषसाधारणं तथा हि स्वतंत्रया वेच्छया स्वविरूपे वेक्षयान

यथोक्तेष्यात्वात्तेपसारणाख्येन सः स्वरसोऽहमेति विततदेशाव्याप्तिरेव वा यो नित्योऽपि लक्षणमर्थ-
क्रियामर्थमानो विभजेत्. एवं व्यवहारेषु हृदीकीहरदीर्घनामग्रीयते इति शुभ्रितस्मानोऽशुग्मादपि तु-
मिक्कुर्वा विभागोऽर्थान्तरं स्पिवं तदाभासानां भेदः एकस्य लक्षणस्यैकस्मिन् देशाभासे कालाभासे च वि-
श्रान्तेः देशकालाभासावबहिर्भावात् सामान्यरूपता शयाजकव्याप्तित्वनित्यत्वादिना विधानं स विपर्ययमी विशे-
षरूपतो विलक्षणः एवं घटत्ववदन्योऽपि दीर्घाद्याभासाभ्यपि निरूप्या एवमनन्तावस्थाभिस्तत्राभा-
सवेदोनऽजउमाघाराणावकरूपस्य मीसदत्वात् अनेन निदर्शनेन धूमोऽपि धूमत्वोदनत्वश्रोत्वेश्व-
नदेहेनापि तत्वादयः अभिहिताभासभेदा विभजनीयाः अनेन तथा मिहैतदर्शनेनाथ सिद्धमाणोऽपि-
याघटस्त्यथाभासभागभेदो भवति तथा हि किंचिदप्यश्नातीति दृष्टौ गमिवापघमानो घटे पश्य-
न्नेमोऽहमिति सन्नाभासमेव पश्यति अपरानाभासाश्चापि नावतिष्ठन्ते तथा उदकाहरणार्थी च घाभा-
समात्रं तत्र नयनानुपनयोः एव स्वार्थी इत्याभासमूलार्थी कांचनाभासं हृयतार्थी गोजलस्याभासं प्राहिरूप-
णादृष्टतरभावार्थी दाहकाभासमिति इष्टव्यम् एवं तु विशुद्धनेनापि योजनीयम् एवमेते आभासभेदा एव
वस्त्वाभासमात्रत्वात् सकलताया योग्याभासमध्यग्राणाभूतो विमर्शः सोऽपि शब्दाभासमेव शाहृप्या
भिन्नत्वात्मनो बोधपतेः वितत अन्यस्य तन्नाभासमेव विश्रान्तः सन्व्यवहारे लोहितं समायर्थक्रियाकारि-
त्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां अन्याभासमेव निपतेः सदाभासत हृङ्गापरिहारमात्रस्पर्शपारत्वात् तथा भा

ई॰ प्र॰ ६२ सोऽतरस्य यापेक्षा सामान्याभासेनार्थक्रियायां साध्यायां पाकाभासस्यैव तदाभासनान्तरीयकत्वेनाभासोऽनव·
स्थानियतस्यापेक्षणात् एवं येन येन गुणेनार्थो विचार्यते तेन तेनाभाससमाजेनैव तथैव प्रतिभासना
दिमर्षणात् अर्थक्रियाकरणाच्चेति सिद्धम् एवं प्रसिद्धतरप्रसिद्धप्रसिद्धत्वातिशयेनैकोऽप्यर्थो ग्रंथकारे·
णोक्तरूपं निरूपितो दीर्घहृस्वेति धूमेति सत्कृतेति च ५ नन्वेवं प्रत्याभासमेव व्यस्तत्वं एकोऽयं ह्रस्वाभानव स्त·
स्यादित्याशंक्याह । आभासभेदाद्वस्तूनां नियतार्थक्रिया पुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासात् भेदेऽपि
आभासानां मिश्रत्वरूपं तत्रावरूपं च यदाभासः अथानेनानाभासानां विश्रान्तिपदैकत्वं ये मतेषां
समानमधिकरणं तेन समदूयस्तेषामेव यः तत्सामानाधिकरण्येनोपलक्षितोऽयः प्रतिभासोऽर्थो स्वलक्षः प्र·
काशमानस्तदेव च कस्यचन परात्मापरामर्शी तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्तत्वनियमात् तस्मात्सामा·
नाधिकरण्याभासमसमुच्चयाणां यतिवाक्यानां वाक्यार्थपरामर्शरूपो विमर्शः ६ इदानीमेवबलेन· स्व·
प्येवरूपः ततो हेतोरर्थेऽप्यभेदे नियतस्वलक्षणानामाभासानां स्वरूपभेदमुक्त्वा तेषां समस्तानां विशुद्धार्थक्रिया
समुचितरूपा आभासविमर्शभेदे पुनरस्मानियमायैकैकरूपमात्ररूपा आभासप्रतिभासशब्दाद्यास्तु वै
विमर्शीयाणादिभोमतया पुनः शब्दोऽविशेषद्योतकः काकादिवद्भयस्तयोऽज्यः बहुवचनेनैकोऽपि स्वरूप
भेदापविभागाउक्तः ननु वैकाव भासपरं तेषामन्यस्य तद्यदाभासानां न तदासमानरूपत्वात्त्यपरजकत्व
नपारमार्थिके सामान्यरूपत्वं तदाभासस्य तत्र द्वयस्यानाते अपरामर्शो योगपतामात्रेणासामान्यरूपतानव ६२

62

स्तेनोऽस्यादस्याहि सर्वः पदार्थः परलेच्छामात्रः एवमेकोऽहंतासमन्वयि सत्यमेवाभासविमर्शार्थक्रियाव
लेननयावस्थापनादिति ९ ननु केन वार्थक्रिया न नवाभिन्नाभाससमुदायादर्थक्रियासमुदायः आभास
वाभिन्नास्वपि यथैकार्थक्रियाकर्त्रीमिश्रीभवति नदाकस्यापि यमावपि रितिवोयमप्युदाति । दृष्या
दीपप्रभासाना स्रोतसो सागरे यथा प्रविकृद्वावभासानामेककार्यनैथकार्थाः दृष्यन्ते निम्नाः प्रदीपप्र
भाः स्रस्तनमावर्त्तवलोकनमाम अर्थायानलक्षणामर्थक्रियायां नक्षनवत्यास्तामेवेकमवतनाम्पनरसमूहे
नान्नानोविस्यतेनननचार्थक्रियाणां समुदायो स्त्रिसभारयतिनानितु स्रोतोपिबद्धनननरंगारभार्थक्रि
याकारीणि नहृहदंकोवनेलोहितस्मितायेश्वेविलिताशिरः संमाजेनोविनसलिलाहरणार्थक्रियावि
नोहृष्टमात्रएवतोन्नमतीनिलक्षणार्थक्रियाकारीतिसिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वं यस्तनराभासानानि
श्रणोकामीमेनितत्वेनाह्याते यथामविरोधस्तपवाभासानांमिश्रीभवतिनहिरूपाभासो मास्तुताभासेनानि
श्रीभवतिविरोधात् सोपिनियतिशान्तः स्थापितः दृष्यप्रदीपप्रकाशास्तुयामेवपियदेकं स्रोतस्तावान्
मावयदेकेवस्तुतेनकार्यायथैकार्थीस्त्वयाविरुद्धायवभासायद्वलोहितकाव्वनादयस्तेषामेवपियद्येके
स्त्वलवणानन्त्कार्यापैकार्थीतिनिसवंधः पृकापियाप्रति आभासविमर्शार्थक्रियावेनिस्तोहितयम ७ नवेपृ
थगाभासेषु प्रमाणस्याविश्रान्तत्वादस्याभासमिश्रितानुप्रमाणेषुमन्नानेव पृथगाभासमात्रेकार्यकारणभावा
भासोपिनावन्मात्रेनन स्वपृथगाभासोपिग्याभासेष्वभिवरेदित्यादिबद्धनगोपल्लवप्रसंगइतिशंकोवापे

हितमाह ॥ तत्राविशिष्टव्याप्यादेः कार्यकारणभावस्थितता तन्मूलकार्थतादात्म्यप्रमाणादेकतो यतः
इ. नैवेति प्रमाणाभासं समारोपितं व्याप्तं तीव्रमपि पदेनैकस्थितिदोषः तथा हि सुविशिष्टव्याप्यपि व्याप्ता
प्र. भासोदेशकालाभासप्रयुक्ते व्याप्ते भासे स्वकीयांगत्वेन साध्यमानमात्रमुपलब्धस्य व्याप्तिमेव भासमानयावद्
६२ गृहीतं सर्वव्याप्तं तो भगवत्याख्यातियामितः तावत्तावभासमानव्याप्तिकेनैव प्रमाणात्कृता निश्चयपदवी भवत
ति तथा व्याप्याभासे यत्र कार्यकत्वाभासेन धूमकारणत्वाभासेनोत्पत्तव्यभावत्वाभासनवस्ता
भाविकाध्याभिचारितमाह व्याप्यः प्रतीयमानो विपक्षे व्यभिचरतीत्यभिमतो भवति एकत्वाभासस्तु
भाविकोपि यः स्वभावः कृतकत्वसमयादि स्वभावो हेतोः तथा हि शब्दवाच्यत्वं घटे प्रतिपादितं कारित्वमि
त्येवमादिः सोप्य कश्चनतादेवानिश्चीयते तस्मात् व्याप्तिमानः तस्मिन्नेव तान्त्रेवाव्यरूपाणामाभासानां स्वा
रीयकत्वाभावो व्याप्याभासः संविदितः सर्वदेशकालगतत्वेनैव संविदितमिति किं प्रमाणेन एता
नप्यन्तस्यय यत्काञ्चकृतकसमयेन निगृह्यमानमत्र शब्दस्य यो यत्र लङ्घनकाराभासत्वेनेनिय
तिशक्ति रेवसर्वत्र शरणमिति पिशुनयति एतदुक्तं भवति यत् किंचित् ... भावाभास
भासमानत्वान्तरीयकत्वे प्रतिभाति तत्र नियतिशक्तिमात्रमेवमपरं ... तस्मान्नियतिशक्तिरूपस्वोप
रचितनकालमियत्कार्यत्व धूमकारणत्वे ... स्वभावत्वेनाभाससमानत्वमिति चिरकालतव्याप्यादिशाह
व्याप्यत्वाभासतोचितविशेषः तेन तस्मान्नियतिशक्त्युपजीवनेन धूमाभासोप्यग्न्याभासाव्यभिचारीति ६२

ग्नित्रविप्लवः कार्यताकारणतोऽस्मतावतस्थते स्वार्थतानन्त्यव्यक्ताभिधेयताग्राहिग्रहणादेर्यत्समूल
मात्रकृधे इतिकर्तव्यताभिन्नान्लविशेषितावेषेवभूतीयमात्मास्वभावोवह्नादीनपकस्मादेवप्रमाणेभ
नः संविदिति इति यावत् ग्रथैविद इति काव्येषु समयान ग्रंथ्य इति द्वितीयतृतीयपादयोः सामस्त्येनदो
षः इत्युपभावप्रमयप्रयोगावस्खलनाप्रयुक्तानपेक्ष्याः कृतकत्वाकृतकत्वाभ्यां वाभेदस्तूच्यते इति ८ एवंभा
सस्वभावव्यवस्थापनप्रत्याभासविश्रान्ते नैकेनैवप्रमाणेनाङ्गियन्ते तेषामप्याभासानां यथोचितेयद।
मोन्यतानतिरेकत्वेन दैकेन संवेदनरूपेणानेकप्रतिभासविषयपूर्वं प्रवृत्तसंवेदनकलापात्।
शेणांकान्तर्त्वेस्वरूपेणानिश्चीयते न तेत्त्विकाभासमात्रं तु संधानरूपप्रमाणेन तत्प्रत्येकं प्राक्त्यमेवप्रमा।
णाभावस्वभावव्यवस्थापकत्वात्मकमात्रसप्रवृत्त्यातिरिक्तकार्यप्रवृत्त्यपेयोगात्तु यथाप्रमाणविषयत्वेप्र।
कारदर्शयितुमाह मातर्देशादिकाध्यन्तोनन्तरमिव्यवलक्षणा तात्कालिके प्रवृत्तिः स्यादर्थिनः । वाच्या।
नार्थक्रियासलक्षणानः सलक्षणमेव देशकालाभासनयोजनसंधानेरूपान्तरमपि च विशेषरूपता
पि परामर्शं विना न किंचित् परामर्शश्चाऽऽरणात्प्रमातरि विश्राम्यतीति प्रमातुः संवेदनैकरूपस्य देशकालाभा
वेनैवास्य स्फुरत्येव विशेषरूपतानाभाति तस्याः परमेश्वरत्वात् न अभ्येव तिमिभेयत्तत्तया या शक्तिरिच्छया ते
न चाविशेषमात्रार्थक्रियाविशेषणार्थीनस्याः स्वलक्षणात्मिलितविशेषरूपेयं तत्कालभाविनी वा प्र
नः कार्यप्रवृत्तिः मातर्देशाद्यग्राहिग्रहणात्कालेस्वरूपेणानेशस्वरूपानुसंधानादेवपार्यग्ध्वाननामिति प्रवृत्तिप्रम

ई॰
प्र॰
९४

तासितेषांभिन्नेभेदेऽपिमिथःसंनिभवतिनामश्यानैकैकतः प्रमाणान्माश्रद्धतिरपितप्रमाणसमूहा
देवसमूहतात्वपरस्यनोपपन्ना अस्माकंत्वेकस्यैवेदंतत्विश्रांतेमयीमातृप्रत्येकस्यैकप्राक् नेदंद
नःकृतेनयंश्रयमेववुसाप्रमाणान्तरयोजनायोजिकाविशुद्धिरिष्यतेनेत्यपदृष्ट्यादिसुक्तिवत पंवश
स्तसमूहादेवश्रद्धतिरितिनास्त्ये देशादिकृभत्र्यत्तश्रमन्वदेशाभासयोजनायासभत्रतःश्रमात
योभिन्नेयत्स्वलक्षणंतत्रोतिवास्मकृतःदेशादिकेकल्पतानेकैकत्त्वीभूतेनाभासानेकोपिनेस्वलक्षणाति
मिनेसंनिश्रद्धतिरितिवायोजनाश्रृङ्गापिश्रमेयवङ्कत्वनिरूपणादेशानववुयापित्वेनासियोयमानःश
माणासमूहोनिमित्तमेत्रेनाक्रमोभवति ॥ ननुकिंप्रत्यक्षमेवश्रद्धोप्रमाणसमूहरूपयोगेनेत्याह अ
नुमानतः । नकेवलंप्रत्यक्षतःश्रद्धतिर्देशादिकाध्यवसायभेदरूपप्रमाणसमूहनिमित्तायावदनु॰
मानतोपिनत्थैवधूमाभासमात्रेश्माभासमात्रेधूमाग्न्याभासाव्यभिचारित्वेपर्वताभासेवयानिश्चय॰
त्वानवान्निपश्चात्तदृष्टानानिविक्तायागावादृष्टेदेशेसवंभूतेश्चथमनुमाणप्रमाणानन्तसमूहादेवा॰
थ्रिनस्यान्यालिंकीप्रबुद्धतिरितिसवेयः ५ एवंविमर्शवलादेवभेदाभेदभ्रमस्थानदेवहिपरमेश्वरस्य
वेदनात्मनःशिवनाथस्यस्वातंत्र्यशक्तिविजृंभितंननश्च परैयदुच्यते इहतार्तिकादावस्याभेदइतितर
पपद्यतेनत्वस्माकंकथंचिदितिनिरूप्यते ॥ इतितिकृतानुपाधीनांपरोत्तायुक्कृतात्मना बालानंतत्तया॰
दोषखेजनकस्यानुग्रहापितो । भिन्नावभासवृत्तीनानामपिप्रव्यावभासनः एकश्चन्यवमर्शोऽस्यामेकत्र ९४

मतिवारितम् ॥ प्रतिभाससमावेशेणापूर्वस्याऽर्थवतः कथं हृदाहृदयोर्वस्तुनोरभेदः प्रतिभासस्य सकलास्वक
लाहृतानाहृताद्यित्तयायप्याकयविदूपिभेदात् ननु विमर्शोपि प्रभाभासस्तैश्चवभिन्नतासंत्य नथापि
नपरायोविमर्शः सपवाच्यपदार्थ ३ एकप्रत्यवमर्शरूपः तेननप्रागुत्पन्नकल्पनश्राससमेनानत्वानेश्रथतप
सप्रत्युत्थावभासस्यैकरूपभावाभासस्यैकप्रत्यवमर्शेनइचितोपिहस्त्येवैकावभासस्याभासविमर्शयो
रेकोन्यमविवियोगात् तस्मात्सुत्थावभासादेकत्वमर्शनेहतमाले यदेवोत्सुमितनदेवदृष्टमित्यप्रत्यतप
रोवतारूपेणान्मतास्वभावेनाभिन्नाश्चवभासच्छायाप्रत्युत्थोवभासोयेषांतेषामेकत्वेसुत्थावभासत
एकप्रत्यवमर्शोत्रप्राणितानादितिमंगतिः बाह्यांतरतयाभिन्नावभासानामेकत्वं यथा यदेवदृष्टं तदेवानुसृ
त्वामीतिध्यजकालादीपालोकादीनांदोषभिन्नावभासानामेकत्वं यदेवरूपंकोस्मलंदीपेननीलंदृष्टंतद
वदूर्येशुभिलौहितमेवपश्यामीतिश्चन्यन्नवापिप्रकारांतादियपाटवादिनापकपार्श्वसमसुखत्वादिनावा
येषामवभासच्छायाभिन्नानेषामपिप्रत्युत्थप्रत्यवमर्शात्स्यात्सूक्ष्मावभासस्वरूपबलादेकत्वमेवेतिस्थितम् ॥
ननु हृदाहृदादावस्तुस्वरूपवार्थः प्रमाणमथवर्णिनार्थक्रियोपशांतनयेवापयोगाद्यादानेनन्नादौकथमानेरप्यार्थ
क्रियायाप्रमाणत्वमविनायामनुपयोगादितिप्रांतिमंकमाह । अर्थक्रियापिसदृशानांनार्थानामीषदेक
या नियतास्मादितेनास्वतांक्रियानोन्यतामवेत् । इहकार्यकारणतोस्मतेनस्वस्वरूपामिवार्थक्रियाप्रत्ये
गणितानामासदृशार्थस्वरूपभूतानभवतितन्कारित्वेद्दियमारोप्येवेक्यानियतंभवनेवाभवनेवयतोवेषां

ई॰ स्वरूपेणेनन तस्याप्रकाशरणाद्वेसोऽभिभवस्यात्तत्वेनाशंकनीयं स्वरूपभेदाद्धि संभाव्यतात्त्वेन च स्वस्वरूपमर्थक्रि
प्र॰ याकारित्वमित्यसेकैव स्थानेव वरूशः स्वरूपे तु प्रत्यवमर्शबलादेकमेव तावात्सानं गादावपीति १२ ननु विम
८५ र्शबलादेव यदि वस्तूनां भेदाभेदव्यवस्थानं तद्विदोदानीं जिज्ञासति निद्र्शनाभ्रान्तिमेकयाः शुक्तिकायामपि म
त्यरजतमेवापतनीदं रजतमिति विमृश्यमानत्वात् न तत्र बाधाभावो वा यावानुपपन्नः किमर्थमिदमुक्तमि
ति वेत्स्तत्पवाधितेति निर्बाधमिमासा भावेन बाधितेत्यस्य विशेषस्य च व्यवच्छेद्य न लभ्यते स्यात् शंकाद्दिर्स्याति ॥ १
नैनैकविमर्शोऽपि न क्षणोऽनन्तरं जनतास्थितिः उपादिदेशमेवाराहत्वेरुपिनमोऽन्यथा ॥ इदं रजतमस्थिरमवेक्ष्यमा
नमाधारणमर्थक्रियायोग्यमिति इदमेवरजताघेशप्रतिमेत्यनाश्रावाभासविमर्शबलान्नतावत्कि
चिन्मिथ्यात्वं किन्तु नरकालेयोभविष्यति विमर्शोनेदं रजतं शुक्तास्थिरप्रमाश्नेनगम्यमभिमतकार्यका
रीतितद्विमर्शनीयं तत्त्वस्यैवकालमसुचितमेवरूपं ननापिनत्वं विमर्शकालेनावसृष्टपते दाष्ट्वतेनाम
मर्शनीयेन न तत्रैवकाले नेदं रजतमभूदिति तुनरःपरामर्शः न हृदिन शुक्त्या तामिनायाशातः तदा या मिवेदा
नीमवेदं नेतिविमर्शः तत्रायावन्नात्पूर्णोनरूपणशक्यातत्वा विमर्शपर्यन्तं तावन्नसख्यातीतिस्पपूर्णाख्या
तिरूपाख्यातिरेव भ्रान्तिस्तत्रेन दृशेनामहिपरीता तिवीच्यादिख्यातयोऽप्युक्ता ननु सत्यरूप्यज्ञानमप्यप्र
णीताख्यातिमत तस्तहिं किमिदमतः सर्वभ्रान्तिरित्याशंक्येत दिव्यानिरूपकमोलिखमायारुपमतः मायापदेहि
सर्वभ्रान्तिः तत्रापि त्वमेस्समस्वर्गेडस्फोटश्वासरे यभ्रान्तिरुच्यते ग्रन्थूर्ध्वचितमप्पाविमर्श स्यात्वे ८५

65

पीत श्वेतस्य रूपस्य मिदं तावद्याभासेष्वनकाचवन्धांतिः मलनाशेन विमर्शानुयाति निर्मूलने विमर्शाद
पकालादेर्वा यस्य बाधकेन क्रियते इति नैव भ्रांतिभावः इति सिद्धं रजतस्य शुक्तिकया सहघघप्येकोवि
मर्शो मलं यथापि शुक्तौ रजतस्यनेनतानेनयाद्दशास्थितिरिदं रजतमिति न सा यतऽपाधिरूपोयादृशोग्र
जतच्छायाभात्मनोपरंजयच्छुक्तिदेशमस्यासंवादात्मस्यापि विमर्शस्यानुरूपाभासन संवेदनं बहिः
राभासविषयः तस्याभावात्कोऽपराधः नन्वेवं भवतु शुक्तिकारजतेनेहि द्विचंद्रत्वेन नेत्रदोषवशाविद्याभास
शुक्तिकायं च मेलनेनैकेन विश्लाकमाभासस्य बाधः स्यात् एकाभासांशेन च बाधः इत्थंके भवते
व कथं तदादर्मेलनेनैकेन विभ्रम इति एवं हि सति त्रिकालस्थापि नानियते देशकालतया कथमाभास
स्य देशकालाभासहतत्वाप्यस्ति मेलनाभासः यद्विमर्शानुविद्धत्वाभिमतेन हि त्वाभासवद्राभासयो
रपि मेलनाभासे विमर्शानुवृत्तिर्यावत्तेन बाध्यते तदेतदादर्हिरूपचंद्रेपि न केवलं रजतपदवत् भः इति देश
विशेषः कश्चित् भ्रम्यतीति हि चंद्रावरूढो यानवस्तुः सततव्यतिबाधकेनोन्मूलितशाखाविमर्शानुवृ
त्तिकः क्रियते इति एवमाभासान्तमेलने चानियमानुप्राणितमित्येतावदेव भ्रमे उपनामेवाग्गमेनता
निवस्यते वस्तुतत्वे भ्रमयुमितिपर्यायाः तथा च कादिराभासः इति पृथिवी लोहिताभासः इति रूपेतेज
श्च मेलनाभासा रजस्सन्निवेशाकृत्वनियतिरूपः नियतिर्हि नियमः सवाभावप्राणो भावस्फुरणामेव
रूपद्याभासस्यापि विचित्रतया च कामत्यशुद्धभोर्दशाकारताभेदाभासस्य मायातत्त्वे संप्रकाशाभास

ई. प्र. ९९ ग्रसितत्वमिमास्तांतावदेषे भविष्यते तावत् सर्वथा तावदयमेषे भगवत एव भेदेन चाभेदेन च स्वात्मै
वैकस्वर्गतात्माभेदाभेददृष्टिरेव च परमार्थो द्वयदृष्टिप्रवेशोउपायः समवलंबनीयः न त्वव्यवहारो
पायः परमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशाविरोधीति प्रतिपादितं ॥ २२ एतदेव स्फुटयन्सकलप्रमेयसिद्धिः प्रमे
स्वरूपवायत्तेति निरूपयति । गुणैः शब्दादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्थमेकत्र प्र
66 मातर्युपपद्यते ॥ इहानुभूतेमेव्याहतेनैव विकल्पकालेनरेणावश्यमानमन्यसुखात्माशुभयत्रापि बाध-
काभावात् सत्यतोऽहि यदि बाधक एकतरस्य स्यात् मनतुदयमेव भावाः पुनरन्यजन्तुसहितस्तमापि
मो विशुद्धिलाभविलीयते न चैवमत एव भेदाभेदयोर्विरोधः इमसमर्थैर्नाभिमन्यमानेनकेनैव विधानं
नानिर्वाच्यत्वमपरैश्चाभासमलग्नतयामोहनत्वमभेदयद्धितात्मप्रस्थवेवितः संवेदनविश्रान्तत्व
द्वयमपि भाति संवेदनस्य स्वात्मस्थात् सर्वस्य हि तस्यैव तत्तत्संवेदनसिद्धयत्नविदनविश्रान्त
मेकतामापद्यमाने जलज्वलनमध्यवितर्हं तत एवोक्तं अत एव यथाभीष्टसमुच्चयेवेति अत एव गु
णोरूपाधिरूपैर्विशेषाधायिपितत्वाविवक्षितैः शब्दादिभिर्वा देशादिभिरपि बाधाभेदा जातिवशात्स्वा
तन्त्र्यादेर्ग्रहणाग्रहणयोश्चाभेदो भावानामित्थमित्थमेकत्रैवमात्मक्रियासंबन्धपन्नतः प्रभू-
ति निरूपितः स एकत्र प्रमातरि सकलप्रमाणप्रमेयोजनवियोजनादिविचित्रासंवित्कृतौ ९९
सर्वो चित स्वात्तेषु भगवत्प्रसादाय दृश्यकालस्थापितनि शिवशक्ष्यादेशमन्त्रपपद्यते तामस्याविशे

षणान्येव च भेदकानीति किमेभिरन्यैर्विशेषैः अयं स परमार्थो यत्तद्देशादिविशिष्टघटादेर्भाण-
कालेप्यात्मन्येव चिदेन ह्यणुकारेभकालेष्वपि मिलितः अयं स प्रमात्मायः परामर्शे मदेन स्वरूपेणोषि-
तमिमामित्यपरिच्छिन्नगतो नीयते न व्योमसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमार्थतः आदिष्वभेदावभासाद्य-
नमवोनेरणासिद्धे नाव देहे भेदस्वरूपप्रमेयतन्त्रमेकस्मात् विश्रान्तिः शक्तो भ्रयतीति ॥४॥
नन्वेवंभूतो यद्ययं प्रमातानेवैवं तर्हि प्रमाणोपन्यासे प्रयतनीयं न प्रमेये यदाह प्रधानो हि यत्नः फ-
लवानिति तन्ने तदाशङ्क्य प्रमोपन्तिममेव प्रमेयस्मारयन्नाचार्यः तथाहि अजडात्मा निषेधं वा
सिद्धिं वा विदधीत कः इति यदुक्तं तेनैवेदानीं सा तेप्रमाणानां स्वरूपमात्मेश्वरस्वरूपेचानिर्वाहणार्हमेवं-
भूते हि प्रमाणानन्देवं भूते हि भगवतिकथंक्रमगामिनि तदेतत्स्मारयितुमाह ॥ विश्वे वै च अविद्ध-
स्वसमभिन्नितलोपेम विलन्नाभावमस्पर्शपरमार्थमतीश्वरे । प्रमातरि प्रमाणेन समर्वदा भात विश्व-
हे किं प्रमाणेन वाभाससमर्थप्रमितिर्भावेति ॥ परिमित प्रमातृलक्षणेन वनवभासः प्रमेयान्तरेः
प्रमाणमिन्द्रकं तत्र प्रकाशावपुषि प्रकाशमात्रस्वभावे स्वर्वसिद्धेकः प्रमाणस्योपयोगः संभावनावा
तथा च सर्वप्रसिद्धे प्रमातरि सति तत्र प्रकाशात्मभूते विमर्शमयी समभूतः सर्वो प्रमेयस्यासिद्धिविन्तर-
ति प्रमाणप्रमातृव्यादिसिद्धस्य किं न प्रासिद्धिस्तु विश्वे वै विद्धे हि तत्र परमेश्वरे प्रकाशात्मनि सति
भाति यथा विद्यमि सो यदि हि नीलपीतादिकं दृश्यते तत्र परामर्शेपतन्तदा स्वात्मनि विश्रान्ते प्रतेषुत-

ई. प्र. ६८

ध्याबाभासोस्यविषयेजडांशेपरिकल्पितत्वात्‌निःस्वविषयमात्रनिष्ठत्वान्निर्विकल्पाश्चनेदत्वसारे-
णाभवतः तथैवेतिनिर्विविबिद्धमिदमितिनिकथयक्षाश्चतिपत्तिः एकत्रैकतनिश्रोत्रतादिरहितमितितल्लेशेला
विमर्शनिश्रोत्रतादिविभागानुचितगंभीरतामिरुक्तत्वतन्त्रतीयमितिविज्ञानभासोऽन्यः तदेकप्रकाश
भिन्नत्वेनैवविज्ञानात्मकभेदोपपत्तिर्निभावभेदग्रहणप्रकाशभिन्नेषुनपार्थिवीस्वप्रकाशता-
मान्तत्रस्वप्रकाशेकिंप्रमाणेनअथोच्यते पूर्वमस्यप्रकाशोनभवतीतितर्हिसत्यएवमसतीतिस्यात्‌ प्र
काशमात्ररूपत्वादस्यनचास्यनास्तीतिअभावनस्यांशेउपपन्नोयतोनामसोऽवेद्यपरमार्थतः स्वप्रकाशस्ये
वमत्वात्मनःस्वात्मरूपत्वाद्यभावात्‌ अथोच्यते ईश्वरतातस्याअभिनिताप्रमास्यते तदपिनयतोनामसोऽप्रमा
तृत्वेनैवमाचकर्मस्वल्पस्यायन्तुधर्मः चकास्तिचेत्‌तर्हिप्रमात्रतैवेश्वरता तदाह ईश्वरेप्रमातरिसर्वदा-
भातविग्रहइतिविशेषणेनहृदयस्थितिविग्रहोऽस्माकंस्वरूपमतएवस्वतन्त्रप्रकाशरूपत्वादभाव
स्पर्शायोगेनप्रभावानुप्रवेशनयः कालत्रयव्यवहारः सोऽत्रनास्तीतिप्रमाणेऽमुके तत्रकिंप्रमाणंकृतः प्र
योजनात्मप्रमाणेकस्यप्रमाणस्योपयोगइतितत्रचकिंप्रमाणेनकिंचिदुपपन्नमाघटनस्यार्थः यत
प्रमाणानामाभिन्नवाभासरूपेप्रमातरिप्रमितिलक्षणेविश्रान्तिर्विरूपप्रमाणेभवतिप्रमानाचावि
क्रियाभासः सर्वाग्रप्रमितेः सातन्मयतमेवेदरूपमजतेतत्रस्मिन्कथममभिनवप्राभासमनुस्मितिप्रकृ ६८
प्रविश्रान्तस्य तस्मादेहप्राणपुर्यष्टकस्यनप्रायएवप्रमातरिप्रमाणानुवाचोनातत्रापिचवेद्यांशेयदि

67

नामनन्वकथ्यं विमर्शं विदं शान्तमपि विषयोऽस्तु विनन्न एवमेतत् विनन्नादभिन्नवाभासे संकोचविही-
न सत्त्वप्रमाणालभ्यतोऽपरेषां कथ्यतां स्वसंवेदनप्रमाणमार्गेनापि समेदं नानमितिकल्पितप्र-
मातृलक्षमेव तनुरूपेयं न तु परमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किंचित् उक्तं च मयैव यत्नमीयेऽहं नो सती-
ति सर्वीप्यामलिनलक्षते कथमेषयोऽकरणमहत्तो तत्त्वमीश्वरः ॥ १७ ननु वेद्यो भगवति प्रमाणमनुप-
योगपतनुपपत्तिश्च किमर्थं तर्हि विमर्शशास्त्रे न हि प्रमाणमेव परमार्थोऽनुमानात्मके हि शास्त्रे तत्त्वप्रमा
णादिभेदशपदार्थेन तत्त्वमयत्नमेव परमार्थः यत्र मोगते: पवावयवत्वादिहृष्यानेन तदायत्तमात्रे षोडश
सर्वपदार्थं भुक्तिरूपमानेषु सम्यक् यातिपाद्यपरः प्रतिपद्यते हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यत्वादिनाच
ग्रंथनपरस्य किं प्रयोजनं न तर्हि परस्य प्रतिपत्त्यर्थमात्र परार्थानुमानात्मकं च प्रतिज्ञादिरूपपयोगः इति तत्त्व
निरूपणपरप्रतिपत्तिकारिपरमार्थतः सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमानमागमयुक्तिविमर्शमायाति
र्गीणवेद्यमानप्रादेन निरूपितमित्यत्रापि पूर्वोक्तमेव किं तु मोहवशादिति सारयितुमाह ॥ अथवृ-
त्तिन एवोत्रकेवलमूढतावशात् शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्यते ॥ इहपरमेश्वरस्य देवपर
त्वातेऽथ यदस्मादृशपावेदप्रत्यक्षविशेषासंभाव्यमानानि उक्तरवमसेपादेन नामइनस्यकिमतिङ-
क्करंभविष्यति यत्प्रकाशात्मस्वभावेहि तन्नारूप्यपवप्रकाशमानेप्रकाशान्तिषयावभासः प्रकाश-
मानः तस्मात् स्वरमेश्वरस्येदंतयेत्यातेऽयं यत्न यावामन्नेपञ्चरूपतावभासनेनामयाहकाशमरुन्या

ई. नेतद्दोषेणाव्याप्तोऽस्मन्मतेऽपि सैषा भगवतो मायाशक्तिरुच्यते यथोक्तं मायाविमोहिनी नाम
प्र. ति नैवं भ्रमा मायाशक्तिरूपा ख्याने अपापूर्णताविनष्टपूर्वैवेतनास्वात्मग्रहणिनः स्वेच्छामात्रोदय
६८ स्फुटस्फुरितविश्वभावनिर्भरात्मनः पूर्णत्वस्य सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मनः पूर्णत्वस्य सर्वत्वादिशक्त्यात्मनः
स्वातन्त्र्यस्य देशकालक्रमकोविवेकस्यादयन्त्वमिद्दृवे भवति प्रतापर्मेस्य च प्रकाशमानस्यापि परप्रका
68 शमानतयाभिमननं तस्याव्यशात्मा मध्यान्तपूर्वं यानश्वतिनः समनेनतश्श्वाकुरूपात्मकस्वरूपप्रमातरि
भगवतीश्वरत्वादिभिः केवलपूर्णतादिनाव्यवहारोऽयः खल्वहमिति भाति सपूर्णोऽविभुः स्वतेश्वनियुः
मेवमादिरूपस्तत्प्रवर्तेयत्नव्यवहारो लोकाः श्येनेन शक्तीनामिक्रमात्तानिक्रियाणां प्रकाशकेऽप्रमभि
तारूपेणाव्यवहारस्थापनपराथ्यात्नुमानात्मनाशाम्भवाणां ततव्यवहारप्रवर्तयनेनान्तमथोवरणाक्रियते
प्रवर्तते इति हेति वा केवलमिति मनु किंचिदपूर्वं क्रियते नापितत्वेनाप्रकाशमानं प्रकाशनेप्रका
शमानएवयत्प्रकाशतेऽत्राभिमननेनेदमपमार्यते तदपसारणमेवहिपरमेश्वरतालाभो मुक्तिर्दः
तदनपसरणमेव संसाराभिमननसारोऽभिमननसारमात्रमेतद्द्वयं उभयमपिचेदं भगवदिच्छाविजृम्भितमे
व एतदुक्तं भवति यथाभानस्याभासमानेएवात्मन्यपरिहारितोऽहमिति मोहात्मव्यमानस्य मोहोऽप
सार्यते कुः खल्वनेयसे दृशावस्त्वमीदृशाश्वालमिति वेमस्यपनदेक्षिभवत इति पुनः पुनरभिदृष्यतानाका
वास्यपूर्वं किंचनरचितेन यथापशुलोकस्य भासमानेएवात्मनि नाहमीश्वर इत्यादिमोहादभिमन्त्र । ६८

त्मोमोहोऽपोह्यते यो विज्ञानक्रियास्वातंत्र्ययुक्तः सर्वेश्वरो यथा सिद्धान्तेषु रागादिष्व प्रसिद्धः तथा च व
मिति यदेवायमिमन्यदायन्ते सत्त्वे श्वरो राज्ञो न त्वस्मेऽकलेन यथा च त्वयि विश्वमिति नीश्वरता व्यवहारो ना
स्ति निमित्तकरणत्वाभिः यत्र त्वत्प्रयत्नाग्रभातितत्तेन तत्पूर्णीतिथानुभिव म्णाभिः त्वत्प्रयत्नाग्र च विश्वमि
ति यस्य यदेतद्वैतिभातिमत्ता वर्तिव्यापकः स्मृतः स्व माणिभूपि च स विद्रूपरथ रादिसदाशिवान्तशा
स्त्रशक्तियोक्तं विश्वमिति यस्मिन्स्थिते यदृच्छेतिलीयते च तत्स्वं परा भागं व्याप्य यथा भूमावङ्कुरः तथा
वत्वयि प्रकाशरूपे विश्वमिति एवमन्यापि यमोऽसहस्रशोऽप्यागमादि सिद्ध्येयाज्याः तदेवं स्वपादितेना
मोहस्थितेऽपि तन्मस्कारमात्रविश्यतेश्वरीरादेव नात्मताभिमानं पुरस्तारेण वात्मताभिमाने च घटादेव
प्रकाशमानत्व एव नात्मताभिमाने ज्ञाते इन्द्रजालतत्स्वरूपं श्रुते यैरिन्द्रजालं यथा न तन्मयो व्यामोहः तथा
प्रत्यभिज्ञातात्मस्वरूपस्य न तानि हि देहप्राणादीनि अपि तत्पर्यन्ते देहपरमेश्वरत्वे वा भ्यासभावनाबलेन त्व
शिवशासनोपदिष्टेन देहघटादावेव परमेश्वरतासमावेशमाभिलषित्विश्वपश्यन्त्येव शरीरे पारमेश्व
र्यं शायमोऽन्नमः तन्नवत्वतः शरीरादेहत्वमेव समकोचप्राणस्य गलेन यथास्थितविश्वात्मकतापत्तेः स्य
स्यात्वव्यवहारस्मायते हेतुकलापेण सिद्धताभिमानात्स्वस्वतत्रोऽपि व्यवहारस्मायते रेव व्यामोहापस्मार्यं
पुरस्ता सर्वथा नापसरतिनतत्र स्वशक्तिबलात्मूकं तेव तस्यापि करणपथगामनात्मस्कारपाकेनात्र
रूपकदाचिद्विषयेत्यवस्त्रूपलाभः तदेवं कर्तरी स्यादिश्लोकद्वयेन यदुक्तं तदेव विश्वे विश्वमादि श्लो

कत्रयेणोपस्कृत्य पुनर्निरूपितं एवंभूतेनावश्यमाणेन देवे भूते भगवति कथमुपपद्यतां ततश्चनिवी
ह्निमितिशिवम् ९ श्लोकाः १९ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविम
र्शिन्यां क्रियाधिकारे मानतत्फलमेयनिरूपणं नाम तृतीयमाह्निकम् ॥ भावानाभासयन्कर्ते
69 म्मलेस्वात्मदर्पणे कार्यकारणभावं वपुष्यित्नने नुमः शिवम् । क्रियाशक्तिस्फारणाय संबंधाभिधान
प्रसंगागतज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तत्प्रसाध्यकार्यकारणभावस्य तत्त्वप्रसाधयितेति श्लोकैकविंशत्याह्निकांत
रमारभ्यते एषधैमादिपदमिच्छया देहतत्ताकर्तृताक्रियेध्यते तत्र श्लोकेनस्वमतेकर्तृकर्मभावएव
कार्यकारणभावस्तु पर्वापद्यते ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रियते ततः श्लोकदशकेन
चेतनस्यैव कर्तृतात्मा कारणता प्रसाध्यते ततः प्रसंगादनुमानेन नियतिशक्तिस्वरूपं पजीवति श्लो
कत्रयेणोच्यते सोगतैकाः कार्यकारणभावपरमार्थोपपन्नसन्नतमेवावलंबते नोचेत्ताकिंचिदिति त्रि
भिः श्लोकैः साक्षोपदर्शितोपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यसत्कार्यं चेतनमयुकर्तृत्वनाक्षि
यते इति त्रिभिः चेतनस्याप्यनीश्वरतायां न तत्कृतमिति द्वाभ्यामिति संक्षेपार्थः ग्रंथार्थस्तु
आख्यायते ॥ एवं क्रियाशक्तिसूत्रेण प्रमात्रैकरूपता भगवति व्यवहर्तव्यायप्रसाध्यक
तैरूपतापि तत्रपत्र्यायतत्वमिहेति दर्शयितुमाह ॥ एषचानंतशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्
भावानिच्छावशादेषा क्रियानिर्मातृतास्य या ॥ चोवधारणे एषएव धुरुणः प्रमा

ते स्वभावानाभासितस्वीनाभासमानानाभासयति स्वविच्छित्तेन स्वेच्छयेन कथमित्याशंक्याह ईशितुर्-
भिन्नायाश्च विकल्पव्यापारात् क्रमात् यावच्छ्रोतसामर्थ्येन ऋच्यास्यते भावाः स्थिताः आह इत्थं तेन शक्तिना
रिति विश्वं हि भावात्मस्यैव शक्तिरूपेणास्वरूपात्मत्वेन स्थिताः इत्यस्मत्स्वामिनश्चाः तत्र संस्यस्त्वस्य
देतद्भासनेयामाविच्छासा क्रियास्य भगवतो निर्मातृत्वे १ ननु बीजादचेतनादङ्कुर उद्भवन् दृश्यते न चात्र कश्चि-
च्चेतनोऽनुप्रविशन् दृष्टः तत्कथमेतदुक्तमित्याशंक्याह जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः कर्तृ-
कर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥ जडस्य बीजादेः एवंभूतं सामर्थ्यं नास्ति यदसद्रूपमसद्रूपं वाङ्कुरादि
दृश्यमानसत्ताकं करोति बीजादङ्कुरो जायत इति हि नाङ्कुरस्य महिमा कथं बीजस्य नाङ्कुरादन्य-
त्वात् यस्मादेवं तस्मात्कार्यक्रियाशून्यावभासमानं कर्मैव निष्क्रियत्वेनैवाविष्कृतं कार्यं तेन न कर्तृ-
तत्सामर्थ्याच्च रूपेणेति कारणमपि कर्तरि चेतने निश्चाययति असतः सत इत्यसद्रूपस्य सत इत्यर्थः
वार्थो वाग्गर्भीकृतः असतोऽङ्कुरस्य सतो वा बीजस्येति अङ्कुरस्य सतो सतो वेत्येव वा २ ननु जडस्य कथ-
मेषा शक्तिर्न भवतीत्याह ॥ यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वरूपता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थः
सदा कार्यं न सद्वासद्भाव्यते उभयात्मकमनुभयात्मकमपि निर्बाध्यमिति न स्वभावे च विकल्प्यते न
किमनेन यद्यसत्तदसत्ता हि तस्यासद्रूपत्वेन परमार्थतः इति कथं सद्रूपविरहे सत्त्वमभ्युपगच्छेत्
न हि पारपतनशीलोऽपि नीलमात्मनि पीतिमानं दृश्यते अथ सदेव घटस्तर्हि सत्ता उपपाद्यते देव व

ई. समात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुरत्वादयोपि सदसद्रूपतया चिंत्याः ननु वेवं सौगतमतं नैतदपिउ
प्र. क्तमित्याह ॥ अथ बोध्यते कार्यकारणतालोके तद्वद्याश्च सम्बोधग्रमर्थः इति यावत् ततश्चान्यस्य
७. प्रपद्यते इति दर्शयति ॥ सोन्तर्विपरिवर्तिनः अर्थेन्द्रियवेद्यत्वेन स्वकस्यापि शक्तिनः ॥ क्रमका
रणत्वेन मनोगोचरत्वात्स्वं स्वमपि स्वसंविदेकात्मतया विविक्तत्वेन विश्वस्य भेदाभेदात्मना परिवर्तमा
70 नस्य स्पंदनेन स्फुरतो यदन्तःकरणबहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभास्यते येन स कार्यकारणता उभय
ग्रहणमनुपलक्षणीयस्य यावत् इत्यर्थः क्रियासमाप्तिरिति यावत् सत्वादौ तावन्तः करणैकवेद्यतापा
दनमेव निर्माणं न च क्रमकार्यकारणपूर्वपक्षकद्विकल्पदेहप्राये तदन्तनिर्यतेन तस्यापि जडत्वात् ततः
संविदेव विश्वमात्मनि भासयन्ती शक्तिर्वै विचित्रात् तस्य कस्यापीति एवं मन्मस्य चिन्तापर्यन्त योज्यमह्
ग्रहणीयः न च बाह्यस्य मयेंद्रियवेद्यत्वमपि सदसदेव नियतो यमत्र परमार्थः यथा दर्पणान्तः क्रमका
रतिवर्तमानं घटादिप्रतिविंबं दर्पणस्य वतया अवभासनमहिमा न तथा स्वसंदर्शने सा विहतत्वयापि तन्म
हिम्नैवैतेन देवाहिः स्फुटरूपं क्रियते इत्याभिमानं उत्पत्ति एवं संविन्महिम्ना क्रमक्लृप्ति देहचक्रादाव
हेवस्थितेन तन्महिम्नैवाभिमानो जायते यथा मयेदं कृतमनेनेदं कृतं मम हृदये स्फुरितमस्य हृदये
स्फुरितमिति न च जडस्य मदादेहापनेताभिमान इति संवित्स्वभावे कर्तृत्वं व्यवस्थाप्यते नन्वभा ७.
भावरूपमेवस्य भासमानो किं त्वर्थेन्द्रियवेद्यत्वेन उक्रमत्र स्वसंस्फुटमर्थक्रियापात्रं रूपमनेनोक्तं ।

मितिको विरोधः ५ अनेन च विचारेण अक्रमम् अपि क्रियास्वरूपं सिद्धं भवतीति दर्शयति एवमेका
क्रिया सैषा सक्रमान्तर्बहिःस्थितिः एकस्यैवाभ्यासवत्त्वसमतिसिद्धोपपादिता ॥ सैषेति यस्याः स्वरू
पत्वमाश्रयत्वं चोपपद्यते इत्युक्तं अक्रमः स्थितः साऽप्युपपन्ना स्यापि तावतः संविद्रूपादन्तर्भूतान्दि
यगोचरतया बहिर्भावं यतस्तया स्थितिराभासनारूपा तत एवैकघात्मककर्मणि लिङ्गेन सक्रमानाव
उपपन्ना क्रमेकमेकाश्रयतादात्म्यास्वेका सैवैकाश्रयः संविद्रूपत्वेन स्वच्छत्वस्तत्र त्वाभ्यामुभयमप्य
न्तर्बहीरूपमस्तेनेति ५ ननु भवतु घटादौ च व्ययः तत् बीजाङ्कुरादौ चेतनत्वानुप्रवेशानुरूपतेनन कथं
बीजस्यैवाङ्कुरः कार्यं न भवतीत्याशङ्क्याह ५ बहिस्तस्यैव तत्कार्यं यदन्तर्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षया चो
क्ता द्वयी बाह्यान्तरस्थितिः । मातैव कारणं तेन स चाभासद्वयस्थितौ कार्यस्य स्थित एवैकस्तदेकस्य क्रियोदिता
अन्तराभासमानस्य तथारूपपरित्यागेनैव बाह्याभासने निर्माणं तत्रस्थं यद्वस्तु यमपेक्ष्य स्यात् तद्विषयके त
त्कृतं तस्यैव तान्त्रवस्तुरूपविपरिहृतिमात्रस्य बहिष्करणे हेभवति संविद्रूपं च प्रमातारमपेक्ष्य तदाभासि
तो भावास्तत्र दृप्तियेवाता आभासा इति तेनैव तेषां बहिष्करणाव भासमानेष्वेकं तत्स्वप्रमातैव कारणमभव
तितन्तःह्यात्मवः यस्मात्तत्प्रमातारं कार्यस्यान्तर्बहिराभासनद्वयस्यानुपपत्तेः तस्मादेकस्य प्रमातुरे
व तत्कर्तृत्वं जडस्यादि नापि प्रमाणादिरूपाणि क्रिया निर्मातृता भवतीति ७ अत एवाङ्कुरेऽपीष्टो निमित्तं
परमेश्वरः तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुता नोपपद्यते ॥ यत एवं चेतन एव निर्मातात एव नेष्यापि कादिभि

ई. प्र. ७५

71

रेकत्वादेशुद्धिमानेव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः ननु तैर्निमित्तकारणत्वेनास्याङ्गीकृता क्रियाविभागादि
क्रमात्पातनपश्चादेवादिहात्मकतया समवायिकारणादिनैव यद्वारंभपरस्परयातत्तनं ईश्वरादन्यत्रा
पिबीजभूमिजलादेर्हेतुताकल्पिता सा तेनोपपद्यते उक्तमस्माकं उक्तं हेतुत्वायोगात् ततश्चेश्वर एव
बीजभूमिजलाभासमाहितो नाङ्कुरात्मना भासते इतीयानत्र परमार्थः ८ ननु परिदृष्टबीजादिव्याप्ति
रिक्तशुद्धिमत्कारणकल्पनेन विना किमुपपद्यते इति परस्याशंकां निवर्तयितुमाह ॥ तथा हि कुंभकारोऽपा-
वैश्वर्यं वृथा व्यवस्थया न मृत्तकादिसम्भवात्कुम्भं प्रजनयेद्धटम् ॥ तथाहीति निदर्शनोपक्रमेणाप्या
मिश्वैर्यं नेवहे हेतुत्वं द्योतयति न ग्राहेतुत्वस्य न प्रेरिताः कार्यं कुर्वंति मृदादयो यदि हि सन्निधिमात्रे
ण विदध्युः कुंभकोपगाकिमग्रहस्यैशिल्पिकल्पकादिपरस्परयातेन नयंति सा च कुंभकारायेनेति वृत्ति
हेतुः साध्यासिद्धिविक्रमपादेनापि वेतनत्वेश्वरणामपेक्षते तत्र इतिनज्ञ उकारणानां चेतनत्वेश्वरणामंतरेणानक्रियत्व
कार्यकारित्वं यदिहि पुनस्त्वदादीनामपि स्यादिमित्कानपेक्षः ततश्च यदचेतनं कार्यकारित्वं नोपपद्यते
दारयश्च तथा च बीजादीति स्वभावः अचेतनत्वं कार्यकारित्वं हि कादाचित्कत्वान्निमित्तकेन वा न त्वस्य निमि
त्तमुपपद्यते अनुपलंभादिति चेत् ननु पूर्वमपि यदिनिमित्तकृत्यं व्यापकविरुद्धमन्यन्निमित्तकं तत्त्वसमस्येन तत्त्वं पुंक
तत्त्वसाद्यावीपत्तस्यप्रसंगादितिसिद्धावाम्भिः अतश्च कुंभकृद्देवतनेश्वरः तदेतदाह ईश्वरस्यापायावस्थानयोः
समस्त्वहेतुस्त्वकारीनामस्कारः स्वदोमन्त्रनेदेदुस्यप्रगुणत्वं वक्तस्यपरिवर्तनमित्यादिः तदारम्भो यः क्रमः ७५

सि विकल्परूपत्वादिरूपः तेन घटेति योगातो जनयति नान्यथेति योगे लिङ्। किं च न कुम्भतेवस्तुनः
कुम्भकारोपि ईश्वरैकरूपत्वेन विश्वात्मतारूपया च वस्थया यामृदादिसंस्कारोपपत्त्या प्रदर्शितेन नियत्व
भियानेन निजशक्तिविजृम्भानोत्रेटजनयेत अन्यथा प्रवेतनानामृदादयः कथं कुम्भकारेच्छामनुरुन्धे
न्। तेनवोपि पटसंपादने च्छाक्तिनाहि पेरन्। नैतेन दण्डमनुमतेनैव सहकारेण न तथा हीति नत्वेवं कुम्भकु
तो नास्तिकत्वेन इति समुत्थीदेहमात्रमेवावस्था यदि पुनर्विभुत्वात्मयासौ देवमेव तथापि मम
तेन रचनिर्माणमथ एवं दमपि परमेश्वरेणैव निर्मितं यदविचलतस्य कुम्भकारपशोरभिमानकर्तृ
त्वाभिमानः प्रतिभवश्वाय मर्णात्वाविमाणः जडहेतवो बीजभूमयश्च न तन्त्रेरितानाभविनमर्हति कु
म्भकरत्वाभिमानाः यदि पुनरीश्वरस्येच्छैव यमीदृशी मास्वाभिमानमुद्रमयादितिनतद्वानालोक
तो कश्चित्। नहि दण्डकेनापि सहकारेण न तथा हीति कुम्भकारस्यापि मृदादिसंस्कारक्रमेणाकिं घटजनन
या मया हस्तेन जनयामीति यत्पृथक्पत्तनिश्चयायसंप्रज्ञाभ्याविचारः सर्वेश्वरसंबोधिनपवाविविधा।
त्मरूपावच्छावनतमप्रकाशनरूपादनवस्थानादिति सम्प्रश्नोलिङ्। तस्मादस्तुतेनेश्वरएव सर्वत्र कर्ता
ग्रहेतव स एवेतिनपरीक्षितेन कृताविनेतु सर्वत्र कर्तृत्वेन नाव्रति सर्वथा हृदयेनावधानतया मितिस्थितम
दृश्यतेचास्य चेतनस्य स्वातन्त्र्यमेवं सर्वत्र विजृम्भमाणं इति सर्वत्वात् हृदये नावधानतयामिति जडानपिपरता
ननामादयन्ति न न जडानां वस्तूनां राविकारणोत्ता सर्वथामितियत्केन तत्सर्वं वादिप्रसिद्धनिदर्शनेन॥

ई. प्र. ७२

इत्युपनि योगिनामपि स्वदीनेविविनेवच्छावशेननन्तवे दिशायेनतं नियरवात्मक्रियाक-
त्म यदिदमेतनन्वेशिवेनेकारणमितिशमिद्धं स्वटादि यञ्जनहत्वयेसं बीजादिघटादेरंकुरादेश्चजनके
तदेवयदिपरमार्थतः कारणस्यान्तव्यतिरेकेणघटांकुरादेः कथयोगीच्छामात्रेणजन्मस्यात
प्रकारणान्वयमेयायनेकेषांवाकारणत्वायत्ते प्रधाचारते अन्वयवनेघटांकुरादयोग्मद्दीजादिज-
न्यास्त्रेयएवयोगीच्छादिजन्या इतितत्रापिप्रवेणोमविमर्शाभेदोनावदभेदइतिइवेभेवोक्तेनचापि
योगीत्वल्लक्षतिइतेच्छात्मयोरेच्छामात्रेणवबेदोभवत्रुपोत्वदादिहेतुत्वेऽभमभवभूयेथक्रिया
कारणावतारहूमिमितितदेत्तदाह तस्यानस्यापिस्यार्थक्रियातत्राबुवेपिनः कालोनतराबुवेपिनत्वा लोनराउवंचिनस्थ
त्वस्यात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्यकारणत्वेनतच्छीलावुत्कटरूपघटादिजायतेइति यतोऽरूः नो-
पादानेविनाघटाद्युत्पत्तिर्योगीनिच्छायापरमार्थस्य पन्न —पर्णीति नेवाच्याः पदिरवल्लनयुक्त-
निरूकारणमादिपरिहृष्टःकार्यकारणभावोयोगिपुनविपर्येतीतिहृदयमावर्जयितिवः नकिंपर
मार्थग्रहेणनोचेद्दृष्टस्यकपालादिशरीरस्यलावयवाःनघोनिजानमेप्रसिद्धत्वणशालिलशोपि-
प्रन्ययात्रभवतमसरमानेलौकिकमेवकारणमितिचेदेस्वदेवकादिदेहस्तोपुरुषसंयोगादिसर्व-
मपेतेपरिहृष्टदीर्घतेकालपरिवासमितियोगीच्छयातत्समनंतरादितबटदेहादिसंभवोडस्त-
मर्थपएवचेतनपवततथातथाभवति भगवान्सृष्टिभगोमहादेवोनित्यत्रवर्तितिलौकिकेप्रसिद्धे- ७२

72

कार्यकारणभावे स्वातेर्येनदुष्टेनमात्रग्रयमाणानयोगिप्रायप्रसिद्धेलोकोनेइतिनकश्चिद्विरो·
धः। यथाग्नलोकएव परमार्थतस्तुसएवकर्मार्कमहपविश्वस्पष्टादिकृतायवकस्पस्वभावः
प्रकाशमेघनतोहिस्वात्मदर्पणोभावव्याप्तिविवरोभासपतीतिसिद्धांतः यदाहस्वर्वेगुरुः निह·
पादानुसेभाभुमभिन्नावेवतत्वतो जगच्चित्रेनमस्तस्मैकलाघ्राश्वायशूलिनेइति १० ननुयदिशक्ति
हकार्यकारणत्वत्वं नापितत्कारणत्वमकार्यविशेषणतत्त्वस्वहेतोस्वकार्याणिजायेतेमथास्तवि
वमानकयाः तथाहिकथमस्याद्यस्यनियमवदेवोस्तितियाशेकाप्रमाणाकतरमनैस्याहा·
न्यतद्व्यमीतिनियमनियानसुपपातेनेतिः स्वभाववत्त्वमवति नापिभिन्नस्वभावस्वभावभे
देनभेदापर्यायशक्तस्वभावद्वयभाववतिः स्वभावनाशप्रसंगात् एवंनिर्हेतुकोभिन्नहेतुकेचका
र्यवायमुभयथापिचहेतुकेतेवव्यवस्थास्वहेतुतएवहिविशेषणाहत्स्वभावाभाविताणिजाता
स्तेहेतुतस्तुजनयगुणसमर्थनतत्स्वभावः नहिदानीनियमस्लिष्यतिकार्यकारणभावेसर्वसिद्धविवदे
नयोगीक्षयाहिशेषाणाष्टहेतुस्वभावाभवेत् एमेतहिगुणाचार्य प्रमाणहिसामर्थ्ययोगीक्षयोगी·
क्षोत्सुतायमनुजनयेत् योगीक्षावानग्निकंधूमभिन्नतनयादनुमानेप्रालिवतलोकस्याशंका
ह॥ योगिनिर्मितानामभावेप्रमाणान्तरनिश्चिते कार्यहेतुःस्वभावोवानतयोर्व्यभिचारजः। योगी·
क्षापिसर्वथानार्थशमेवतन्नहिदृश्यतेगोमयादिसंभूतवृश्चिकादिन्यायेनकथंचिद्दृष्टवीर्यादिनाभिन्ने

ई. कार्यं जनयतीति यत्त्वाचित्तमतमेवास्मादेव हेतोः कार्यं वा पृ सामग्र्यन्तर्माने शिंशपात्वादिः स्वभावो वा
प्र. हेतुत्वाय चेत्यनुमानं च वेहेतुर्भवति यदि प्रमाणान्तरेणालोकप्रसिद्ध्या वा विनिर्णीयते न तस्याभावो वा निश्चि
७३ नो भवति तावत्प्रत्यक्षतः एवानुमाने जन्मान्तराभ्यासलोकप्रसिद्ध्यादिकमवध्यापजीव्यसावध्रूतानु
मानस्य तत्त्वयोर्बीजमिति वस्तुतः भगाविवयमवाचपातनजलिः श्रुत्येव वेदोक्तिकाः योगिप्रत्यक्षतकल्प
प्रत्यक्षस्वभावे समस्तवस्तुग्रहणाय कल्पितं वतः सांव्यवहारिके च प्रमाणानामाकरः प्रकृते
73
त्वस्माकमीश्वरे प्रत्यक्षं स्वप्रकाशमेवान्यपेक्ष्यापरोक्षापि नोपकल्प्यते इत्युक्तमस्माकं तु ननु स्वभा
हेतौ किमनुपायविनयाः ग्राह्य इत्यत्वाभिवाचिताणुः शिंशपायाश्चेत्प्रियमूलकारणं न तत एव स
न्मात्रानुवेधी स्वभावो जायते शक्तिश्चैकसामग्र्यधीनस्वभावादेव हेतोर्नाशितिहेतुत्वपर्मोनुमानेनय
मेयतनविकारवदिति स्वाभावहेतन्यायः ननु वहुविक्षिकादीनां कोटयोवामप्यायनेवकारणाकत्वेनाव
हृष्टेस्तद्वीर्यादिभेदस्तत्र तेन तनमपदितत तथापि तत्र स्यात्त्वमवद्दिकस्यापि धूमस्य सम्बन्धनामस्वभावस्य
न कस्यचिद्विपर्यासंभावनानहितीलमेद्वानीलपीतगी क्वचिद्याभवतीति किञ्चित्प्रामाणिकः प्रतीया
त उच्यते इह द्विविधो हि स्वभावहेतुः लीनकार्यकारणभावस्तद्विपरीतश्च वह्निमानयं पर्वतो धू
मवत्त्वादिति प्रतिनियतो पत्नकत्वादिति तत्राद्यस्य तावत्कार्यकारणभाव एव मूलमिति किं तत्रो
च्यते अपरस्तु विचार्यते यदि तावत्स्वलनकस्य कारणायत्ते तेन नाम स्वभावः कथमनुभवनपरिच्छिन्न ७२

भवनपरिच्छिन्नभवनस्वभावतानन्मानित्यत्वस्वभावः स्यात् आभासभेदात् अभेदे त्वाभासस्य हेत·
सिद्धावेव साध्यस्यापि सिद्धत्वात् यदि पर व्यवहारः साध्यते न तु स्वयं हेतुत्वादिति न्यायेन व्यवहारस्य त्वाना
मिथ्यात्वान्माकार्यं एवं वने मैवं नियति शक्तिरंगीकृता भवतापि तस्मात्सर्वं वस्तु स्वभावहेतवः साभासभेदं·
विना व्यवहारमात्रसाधनमेव हेत्वाभासमयत्वाद्वा नायिकोऽपि हि तत्र साध्याभासो व्याहतीनामेवं व्य
नोस्तामान्यानामिदमेव सरणिः तस्मान्नियतिशाब्दाय्यतः शिंशपाभासहेत्वाभासयोः पूर्वनीत्या भासा
पिकरणाभासो हेतुबलान्नतः स्वभावो येहेतवे रत्नस्वभावमूलएव तत एव सामान्येन देशुमंदर्द्धेव
सर्वः स्वभावहेतुः हेत्वाभिमूलं तत्त्वाभासा एवं वृक्षादिवि समर्थितं प्राक् तत आशिंशपायामेकृत्वामे
वस्तुमानानाशाशंवादि यदार्थानुकरणमस्तु हेत्वाभासस्यासामान्यात्मनः साध्यस्य तामापिता·
लीतिसंभाव्यत एव यत्नतैकरूपविशिष्टे वस्तुत्वे तत्त्वलिंशिशपात्वमेव तत्त्रुमसिद्धमिति तत्साध्य·
कारणायत्तमिद्धमिथ्याभासेऽपि तस्मादनित्याभासः एवमर्थक्रियाकारित्वाभावेऽपि तत्क्षणिकत्वाभावा
भावइतिनियत्वोपत्ते येवसर्वस्वभावहेतवो नान्यथा सेकोनपक्षः ११ तत्त्वाभासवस्तुत्ववादे त्वाभात
स्यात्र वस्तुत्वमित्यनाभासेन कथं धूमोऽजन्मेति तत्र धूमादग्निकारणस्य कथमनुमानमित्याशंका
समर्थयितुमाह ॥ धूमस्तत्वमात्रेकवह्न्याभासादितो भवेत् परोक्षादपि पितेहं साभासादिन्·
ततः कार्यमव्यभिचार्यस्य लिंगं एकवारेनावगम्यहानभ्रेमव्यतानुपलंभबलेनाग्न्याभासधूमा

ई. प्र. ७५

75

भासयोः कार्यकारणभावो गृहीतः तत्र विज्ञानवादिनो दर्शने प्रतिसंवेदनमनग्न्याभासाग्न्याभासः इ-
ति स्वाभासयोरेव ता कार्यकारणता गृहीता नान्तःसमानाधिकरणयोस्तद्ग्राहकं तस्य संवेदनात् । त
ततश्चेदानीमनुमानेन भवेत्तत्सन्तानान्तराद्धूमाभासात्किमिति सर्वत्रादृश्यमानसन्तानान्तरनिष्ठा
ग्न्याभासस्येति निश्चयः इह तद्दर्शने व्याप्तिग्रहणान्न स्याद्यावता तन्नहि शसम्भाव्यमानसमभावाः श्रम
नाः स्वाव तामेको धूमाभासस्येव वह्न्याभासस्याधानेयेऽवतावति तेषां परमेव रोणकेति निमितमि
तितधुमेतनः स्वपरसन्तानविशेषमारोप्य धूमाभासमात्रे वह्न्याभासमात्रस्य कार्यमिति व्याप्तिर्गृही
ता यथा भूयोपि पर्वते यो धूमाभासः सोपि वह्न्याभासादेवेति व्याप्तिस्मरणादनुमिमीते च पर्वते न्याभासमु
त्तिनावते धूमाभासविशेषप्रमात्रे नेवं सहकारी भूय एव वह्न्याभाससामान्यपरोक्षे तद्रूपाश्रयहितविशे
षाभासान्तरविविक्तप्रमात्रेनैव स्वाकारमीकाभवतीति यावत् भूयश्च व्याप्तिर्गृहीतापुनरपि धू ।
माभासमात्रादिग्रहणात्वह्न्याभासादिगृहीते सोप्याभासान्तरेनापूर्वेण न तु धूममवधूमवदस्यग्रहः स्वा
पिपर्वते न सन्देहमानाद्वह्न्याभासादेवाभवेत् तत एव जनितेऽधाक्षोतिनायशक्तिलिङ्ग ।
मयाभासस्तत्त्वञ्च प्रमात्र्यक एव नानेकत्वेन तत्त्वस्तेन एवेति दिव्याशयः यतश्च स एकोपि पर्वतः स्व ।
ह्न्याभासाधूमकारणतो धूमाभासो स्वावगम्याभासस्य व्याप्तिं च विना कार्यलिङ्गयोगितत्वाभावेति
स्थिते सतीति तस्मात्कार्यान्मोनुमीयते एतः परोक्षो सावपि पर्वतिस्वादेव ॥ नन्वेवं गोपालघटिकान्तरा ७५

लविरोधिननिर्णीतादपि धूमाभासाद्वह्न्याभासानुमानमित्याशंक्याह ॥ अन्यथमातृगात् तथा
भासस्तदाभासादेवत्यापि पक्षेः परः ॥ ननोन्नूतनादन्यो यो धूमाभासः स धूमाभासादेव प्रमाणेन
स्वनिर्णोधि पतिरूपान्योन्यादिनि तथाभूताद्धूमाभासात्कथमकारणभूतो वह्न्याभासोनुमीयते ।
मित्यभिप्रायशेषः । कुशलाग्रलतयेत्येव विवेकं प्रस्तार्थस्यानुमानिवकृतन्यथ्यवहारोपयोगिनोऽपि ।
तेनानुमानैः कार्यमाशयेनतूतनमिति पदेव हूवितेनदेवत्यावधेयद्वारेण स्फुटीकृतं ॥ १२ ॥ ननु वे
वे धूमाभासो वह्न्याभासादितिगौकृतवेदनं हि येनन स्वकल्पत्वमिति सङ्के तत्कथं तथा हि वी ।
जोस्याङ्कुरो भवतीति यदेतदृष्टं धूमाग्निवेदनं तत्कथमनाश्रास्यदमित्याशंक्याह ॥ अग्निरस्ती
दमस्तीति कार्यकारणतापिया साध्यपेक्षा विहीनानामनङ्गनानोपपद्यते । एकस्यैव भावस्य तावदेकका ।
र्यकारणभावः भावद्वयमपि च नष्टगोपद्मादि कार्यकारणान्तूपपचटपटवत् क्रमभावित्वेन नियतक्र
मके तो लूपीनादित्तानवत् । नियतक्रमिकत्वेपि नष्टं भाविकार्यमुत्तरभाविच कारणमित्येवानिय
तं पूर्वभावकारणानि यत्परमभावेत्र कार्यमिति परस्य तावन्मतं तत्र स्वरूपादपि कार्यत्वं तावत्पर ।
नाच तद्भावद्वयमात्रेमचसचेति चार्थोपि वानकश्चिमस्यापेक्षत्वादनुपपन्नात् समस्तमेव हि स्यात् अथ
दृष्टं ताना नाम प्रयोजकसमाकत्वं परता वप्रयोजपसमाकृत्वं नहि बीजस्यांकुरप्रयोजकी समंकुरविश्व
तोङ्कुरेण भीवमानमानयनि श्रेङ्करा भावे प्रयोजकत्वमात्रे स्यात् नदपि न किंचिदन्यापेक्षत्वात्स एवं

ई. प्रयोज्यसत्राके पि वक्तव्यं न केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणत्वाद्यः पदार्थोपपन्नाः यावदस्मि-
प्र. न्नतीति भूतविभक्त्या समस्याप्रयोजकस्याकर्तृत्वमिदम् लीनितिभाव्यमानविभक्त्याप्रयोज्यसत्राक-
७५ र्त्वमिमेवरूपाणियाकार्यकारणतामापितानपपद्यते प्रमाणेन न संभवति जडानां ग्रन्योन्यापेक्षात्वजी-
वितेसावजडानां न संभवति ॥ कथमिति चेदुच्यते ॥ न हि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जितां सदस-
ताम्बेद्युपसंभूतयाः प्रकल्प्यते ॥ जडौ किलान्योन्यरूपमनुसंधानं सम्भवति स्वः ग्रन्योन्यानुसंधान-
पत्नेजडविरहेनैवेतमेनत्वामे ग्रनुसंधानेचापेक्षावेतत्स्वरूपमेवमन्यदनमायचरितानान्तानुसंधानविहीन-
त्वाजडेभावः स्वात्ममात्रविश्रान्तिसंतोषमङ्कचितशरीरकयं परस्परप्रसरेत् ततस्थ पृथिवीजेसदंकुरोस-
मघाणिविपर्ययरूपसमपिवामयाद्विवासदय्याण्यंकुरोप्राणामन्यान्निरूपाणेदयमपिवासौ
पाण्य निरूपाणेवानथापिप्रातिपदिकार्थमात्ररूपमी तेषां समुच्चयादिनाप्यनालिङ्गि-
तसवतिएतेनस्पसमस्तस्यधर्मस्यापेक्षारूपत्वेनैवेतत्स्वविश्रान्तत्वात् ॥ तस्मादनेनयुक्ता-
पेक्षोपपद्यते ॥ अत एव विभक्त्यर्थः प्रमात्रैकसमाश्रयः क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो-
भावसमन्वयः ॥ सप्तमीरूपाया विभक्तेरन्यस्याश्चपि वा योऽर्थः क्रियाकारकभावलक्षणः स एव
तावज्ज्ञातासमन्वयो नान्यः शुद्धः कश्चित् स च यदि स्वतन्त्रे चिद्रूपे भावहृदये विश्राम्यति तदोप-
पद्यते न्यथा तु न कथंचित् तथा हि विकल्पेनाप्यसौ स्ववाद्ग्रं यमाणानवस्तुनिष्ठतयोपपद्यते ७५

75/1

वस्त्वन्तरगाश्रयो हि विकल्पोनुभवानुसारितयैव भवतीति सा चेह नास्ति वस्तुप्रभावेन वस्तुत्वमासी
द्भवेद्वा वस्तुत्वस्वात्मनिष्ठमित्यर्कं तस्माद्बीजे सत्यङ्कुरो वह्नौ सति धूम इति वस्तुनैव चिद्रूपप्रमात्रैवै
श्रान्तत्वे सर्वमेतदुपपद्यते नान्यथेति १९ नन्वग्न्यादेरन्यथा भावः कालत्वलक्षणापन्नाय दि स्वात्मैक नि
ष्ठत्वेनोपपद्यते नहि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनां साङ्ख्यानां मते सम्भवत्येव तत्किं तेन चेत न्यविज्ञ
प्तात्मकक र्तृवादसमर्थनेनेत्याशङ्क्याह परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि न
वा न्योन्यस्वरूपता । यदि बीजस्याङ्कुरः स्वभावस्तर्ह्यङ्कुर एव न बीजं स्यात् किं चिद्विपर्ययो वा स्यादिति
किं कारणं किं वा कार्यं यथा च बीजमङ्कुरोन्यस्तर्हि न परस्परात्मकत्वं भेदाभेदौ हि एकदेशाविषयौ
विरुद्धावेव २० नन्वेकमपि बीजमङ्कुरादिविविधभावेनैदीर्घदीर्घपरामर्शशालिभिः सर्वो नावद
विच्छिन्नस्वरूपमेव निर्बाधं प्रत्यवमृश्यते तथा चाङ्कुरात्तद्बीजमिति प्रत्येवकारो भवति न क्वचिद्वि
तसङ्कुरात्मनावर्तते न तदङ्करीभूतमपि यमप्यङ्कुरस्तदादिमेव प्रधानेन महदादिपरिणतीभूतं यावद्धि नतो भूतम
नेन सर्गप्रलयपूर्वापरात्मनाप्यापि मिति वितन्तन ग्राहिणी प्रतीतिर्भाणाभिनिवेशवशात्तु कार्यकारण
तापरिकल्पनेनैतत्स्वभावस्याविशमनशाय मित्याशङ्क्याह ॥ एकात्मनो विभेदश्च क्रियाकालक्रमा
नुगा तथा स्यात्कर्तृतैवैवं तथापरिणमद्धिया । इह दीर्घदर्शिनाप्रत्यक्षानुमानागमाद्यन्तमप्रमाणा
मलोपप्रत्यभिज्ञामाश्रित्यतन्नेदं स्वसंवेद्यः एव मोहसामस्यमनेन प्रकारेणैष स्यावलम्बनेन विषयीभूतमिति

हे. प्र. ७५

75/2

समर्थ्यते तत्प्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मकमेव स्वभावेन तस्य यो भेदो नान्यरूपतेयमेव सा क्रिया
त्मिमे यतः काललक्षणेन क्रमेणानुगतानेतान्यात्मस्वभावाननुगच्छन्नभिनिर्वर्त्तयति विपरीतभूतरूपतेव
क्रियोच्यते यत एवं क्रियानर्थान्तरेण प्रकारेण यथा नोदः क्रियाविशेषलक्षणेन कर्त्तृतेव स्यात तत्त्व
ध्रुवकरणतामात्रेण यतो हि लोकस्थितिनेनैनमहदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकात्मस्थामात्मतरूप
परिणामलक्षणा क्रिया माविशतः परिणाममात्रं किञ्चिद्रूपपरिवर्तनत्वमात्मावस्थामनुवर्तयितव्या
वद्यवस्थाप्यनिर्वर्तमानत्वतीयरूपमध्यगतमयथा नोदस्तयाहेतभूतया ९८ ननु प्रधानपरिणामक्रि
यायां कथं तु रूपमियतामसमर्थितमिति को दोषो न हि पुरुषवदस्याकर्त्तृत्वमिष्यते इत्याशङ्क्याह ॥ न
वस्तुतस्तु उभयत्र भेदाभेदविरोधतः आभासभेदादेकत्र विरोधात्मनि युज्यते ॥ एवमिष्टाभिन्नरूपस्याभ
भिन्नाः सततमेव ह हि कृतं रूपं भेदसम्भेदस्यातश्च लक्षणोपरिणामनक्रियाकर्तृकत्वं यदुक्तं तत्पथा
नोदनेनैतदुक्तमनुपपन्नत्वात् जडो हि नाम परिनिष्ठितस्वभावः प्रमेयपदस्थापितः स्वरूपभेदाद्भिन्नो व्यवस्था
पनीयो नीलपीतादिवदेकस्वभावतात्मभिन्नो नीलवत् ननु स एव स्वभावो भिन्नस्त्वाभिन्नस्तु भवि
तुमर्हति विधिनिषेधयोरेकत्रैकदाविरोधात् कश्चित्स्वभावोभिन्नः कश्चिदभिन्न इति चेत् द्वौ त
र्हि तौ स्वभावो एकस्य भावस्य भवेतां नैवं वस्तुतो भेदाभेदव्यवस्थैव सर्ववस्तुस्थितिर्व्यापा
त एवं तदुभयत्र भिन्नापरिनिष्ठिताभाससत्ता सर्वतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदस्थापितत्वस्थानायं स्व ७५

भावभेदरूपकत्वेनसमुपपद्यते यत्तुप्रमेयदशापतितेनभवतिकिंचिद्रूपतयाप्रकाशपरमार्थंरूपंचिदेक
स्वभावेस्वच्छेनयभेदाभेदरूपतोपपद्यते अतएवभावादेवस्वच्छादर्शादेरवस्थितस्यस्वस्वभावस्यैवपर्वत
मतङ्गजादिरूपंसमस्तसंभिन्नंवपुरुपपद्यते नवाजनत्रहिवेद्यादिययाशुक्तिकैकैवइस्वरूपतिरोधाने
नवनेतेनथादर्पणोपर्वतादिदर्पणात्स्वहितथावभासेदर्पणातेवस्वभावमुन्मीलति निर्मलोपयुक्तेदर्पणा·
येदर्पणाद्व्यभिधानात् नहिपर्वतोवादालस्त्वसंक्रामतिस्वदेशात्याराप्रसंगादस्य नचास्यदर्शसंभा·
तिदर्पणानवभासप्रसंगात् नचमध्यतिविडुकठिनस्यप्रतिघस्वभावस्यतत्रानुप्रवेशसंभावनाभा
वात् नचतत्रिपतनामस्खलितप्रत्याहृतास्यात्तेषामसूक्ष्मोवाःपर्वतमेवगृह्णातिप्रतिबिंबयोहमयात्वापि
पर्वतपार्श्वगानदर्पणावभासेवलोकनात् तस्मान्निर्मलतामाहात्म्यमेतत् यदनेनावभाससभेद
स्यैकताचगिरिशिलिरेवापवर्ततिनश्चैकचैवबाधेनगारगनपदार्थस्वरस्वाभासइतिचिद्रूपस्यैवकर्तृ।
त्वमुपपन्नमभिन्नस्यैवभेदावेशसहिष्णुत्वेनक्रियाशक्त्यावेशसंभवात् ११ नन्वेतावताविस्ताव
मेवब्रह्मरूपमिमाविस्वरूपतावचित्रीपरिगृह्णात्तकिमीश्वरतापरिकल्पनयेमाशंक्याह। वास्त
वेपिचिदेकत्वेनस्यादाभासभिन्नयोः विकीर्षालितोकलपरामर्शविनाक्रियाचिद्रूपस्यैकत्वयादि
वात्वेभेदः ३नरयमभिधोपलवादिस्यते तदाकस्याप्रमविधोपलवइतिनसंगच्छते ब्रह्मणा
हिविधेकरूपस्यकथमघारूपता नचान्यःकश्चिदस्तिवस्तुतोजीवादिर्यस्याविद्याभवेत् प्रतिवाद्ये

श्री.
प्र.
७५
76

यमविद्येति निर्विकल्पस्यापि निर्वाच्येति न विभ्रमः स्वरूपेणैव भाति न च निर्वाच्येति किमेतद्ग्राह्याकारोपपत्तये इति
चेत्. भेदेन तिरस्कारिणी कालुष्यशक्तिर्नाम ग्राह्यप्रतिभासमानस्याकारस्याभाविष्यति सद्रूप
मेव ग्राह्यं भिन्नेव कास्याविकल्पके विकल्पबलात् भेदोयमिति चेत्कस्मायं विकल्पनव्यापारो नाम
ग्राह्यस्य विद्यायोगः न चान्योन्यापि ग्राह्यविकल्पके च समानविकल्पकमनन्यमिति कृतो विभागः भास
मानत्वस्याविशेषात्. भासमानोपि भेदो बाधित इति चेद् भेदाभेदयोर्भासमानेन न स्वबाधात्. वि
परीतमेवेक्षेतोर्दृशपरव हि बाधायो नाम। कश्चित्. बाधापि च भासमानत्वादेवमस्त्वान्यत इति भेदोपि भा-
समानः कस्य मविद्याभासनमवधीर्योगमेकग्रमाणकेयमभेद इति चेद्ग्राह्योपि भेदात्मक एव बा-
ध्यभूतः प्रमाणप्रमाणप्रमेयविभागश्चेति न किञ्चिदेतत्. तस्माद्ग्राह्यस्वविवेकत्वमभ्युपगमस्यापि न
स्वकर्तृत्वलक्षणाभिन्नरूपसमावेशात्मिकक्रियानोपपद्येत परामर्शलक्षणाद्वस्तानेत्यपदि भवति
नेदोपपद्येत सर्वे परामर्शो हि विकल्पात्मकत्वरूपेक्षात तस्माच्च सर्वमेव मनःप्रभृते निर्मातृत्वमभेदकल्पनात्त्वस्वात्मिकेनापि
नस्यान्न स्वरूपस्यासनेन स्वात्मरूपमेव विश्वं स्वमेव रूपं प्रकाशमनापश्यात्मन्यसद्गुर्दिन प्रकाशाभेदमेव स्वप्रकाश
परमार्थैमेव भेदं न प्रकाशयति महेश्वर इति न दृश्यास्यानेकवैचित्र्यादिनिलनताण्णवाते शमेश्वरीश्वभूतेऽग्राभासभिन्नया
भिनिक्रियापेत्ता सर्वथा समानान्तं पश्चात्प्रश्रयाविनेविभस्यते आभासन्तभिन्नो च प्रत्यगाभासमगो वदादि ज्ञमेद-
वः विदाभासः कर्तृरूपश्चानित्योः क्रियेत्कस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वेन न भवेत्. विकीर्षारूपेणाति । ७५

मीतस्वभाववर्गाभेदपरामर्शनां विना पकाचामेति क्रिया कथं भिन्नयोः स्वभावभूतमेवेत्कार्यका
रणानाश्यत्वावान् कर्तृकर्मणोः कैकारकान् तराण्यापि त्वेककर्तृकत्वाउश्चवेशीति परमार्थतो·
म्यथाकरणादीभिन्नैकारकं ज्ञानेकथमभिन्नास्मायदि वाभासेन योगिभिर्जडचेतनेनेति यो यो चिकी
र्षापकैचैयघमाणानापरसूषितत्वात् तत्तत्स्वभावत्वमेकपरामर्शं विनेति यद्वाभासभिन्नयोरहमिदं·
मितियः परामर्शो एकविश्रान्तिरूपश्चिकीर्षात्मातं विनेति आभासभिन्नयोरेकपरामर्शं विनाचि·
कीर्षाल्लक्षणाकथंक्रियेति वा एवं क्रियां वा चिकीर्षां वा परामर्शं वापेत्य बहीनिम्नसापेतत्वात्स्म
सः २० एतदुपसंहरति । इत्थं तथा घटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता कर्तृ·
ता क्रिया ॥ यतो जडस्य कारणता न कर्तृतातत्पातीश्वरस्यैव तत्स्वापीत्यनेन हेतुप्रकारेणोदं·
नातं य एव तथा चिकीर्षतस्यैवमाचिकीर्षा बहिष्प्रयंततो आभासक्रियमभिधीयते सैव च कर्तृता
नेदवेद नेनेवनान्यत्किंचित् तेन यदुक्तं तिष्ठतीत्ययमर्थः चिदात्मना तिष्ठासुः स्वातन्त्र्यान समभ्युप·
गच्छमनतद्रूपमसहमानो यो महेश्वरः प्रकाशः स तिष्ठतीति घटपटाद्याभासरूपेण यत्किल जगदा
त्मना यस्त्यातितेनतेनतजगन्तनत्मास्थितसाद्भावविकारेनेदं क्रियासहस्ररूपेणायः स्यात्·
मिच्छः स्वतेजसत्सपोतमिनविचित्ररूपेच्छामेव क्रियेति संबंधः तेन महेश्वर एव भगवान्विश्वकर्ते
ति शिवम् २१ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिका

ई. रेकार्यकारणतत्त्वनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ४ संपूर्णश्चायं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः ॥ ॥
प्र. येनाथ सर्वागमसिद्धसेवाः शृणावमभ्येति क्रमार्थिनां च नेनाम्यहं शाभवतत्त्वविनारत्नौघसारं पर
७७ मागमाच्यिम ॥ श्रीमन्महाशिवोदारास्थारे भवमुधान्तके यरनभीतितन्मानोशकेनेसत्त्वमः शिव
एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रियास्वरूपविनिर्णीते ग्रथेदं वक्तव्यं क्रियानामविश्वपदार्थावभास
नलक्षणोस्मत्के समनन्तरमेव केवते विश्वपदार्थाः इति तन्नामासंरूपाः एवं उक्तं वेतेन लक्षणाः परार्थ
लेवक्रियमाणरूपेण सम्बद्धास्तेन तदिश्वस्य तस्मात् यथा प्रमातः सर्वेषु क्रमते ग्रतुमानमपीवं तोदीष्यते दृष्टं
वस्तत्र लिंगमाश्रित्य दृष्टासंभवः आगमस्तु परिच्छिन्नप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थः कि
किं न पश्यति दिति वस्तुमात्रं मायपदार्थं निर्णयविश्वप्रमेयीकरणशक्तिलब्धतन्द्विसामीणीष्ठमातृपदेष्ट
येनामीकरणाभिप्रायेणानिरूपयितमावाचार्य आगमाधिकारं तृतीयमारभते न च श्लोकैकदशके
नएवमन्तर्बहिर्वृत्तिरित्यादिना स्थूलसूक्ष्मभेदेन रूपेणागमसिद्धशिवादिपरिणामात्मकेका
भासरूपात्मकदर्शनानन्तरं सामान्यमितिपद्यद्वयेन यस्तु मायाधिकारप्रयोगादनेन स्वलक्षणावभा
सनस्वरूपविशेषपूर्वकः समस्तोऽयं शरीरभुवनादिविभवस्तु परमेश्वरागमप्रसिद्धः प्रमाणानुगतेश्वर
कतत्त्वग्रामदर्शपतो आह्निकतात्पर्यं तत्राधिकारसंगतिर्या जयन्पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रेवोपसंहारो विव
तत्स्वरूपमेव दर्शयितुमाह । एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमानुगा मातुरेव तदन्योन्यावियुक्ते ७७

ज्ञानकर्मणी । एवमितियतः परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावो जडरूपस्थनिष्ठो न कथंचिदुपपन्नः किंतु
चिद्रूपस्यैवान्तर्बहिराभासनायां प्रकाशपरमार्थेनापि चिद्रूपात्तथाभासनरूपेण वर्तमानः कालक्रमप्रा-
प्तिपत्क्रियाभिधीयते तस्य प्रमातुरेव ज्ञानशक्तिवदुपाधर्मः नहि तितस्माद्व्यान्यमविशुद्धे ज्ञाने क्रि
याव ज्ञानविमर्शानुप्राणिता विमर्श एव च क्रियेति न च ज्ञानशक्तिविहीनस्य क्रियायोग इति तदेतदेव
शुद्धज्ञानक्रियारूपक्रियाद्वारेण सकलतत्त्वराशिगतमहिमहारेशानतत्त्वस्थितिविधानमहिमस्वयम्
उपदेशभावनादिषु तथाभासमानमनाभासरूपमपि वस्तुतः शिवतत्त्वमभिव्यक्तं भवति । नन्वेवं
भूते शिवतत्त्वे वेद्यहीनताना निविद्यमानमिदं विश्वमिति किमन्यमनन्यत्स्यात् एकचिन्मात्रविश्रान्तो
चेतनानो कथं क्रमाभावे देशकालाभेदात् ॥ किंवा तत्त्वदशायां कान्तादात्म्यतन्मात्रादिनः बहिर्भाव
परत्वे तु परतः पारमेश्वरे ॥ यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं तथापि तदेयमेव स्वातन्त्र्यात्तन्निजस्वरूपभेदेनाव
भातिविकल्पनया दर्शयति स्वरूपे वै विश्वमेव देशकालक्रमः मूर्तिक्रियावैचित्र्यमयो यस्मात्त
स्मात्तरी ज्ञानरूपायां दशायां तस्याहं इत्यवभासेन माहात्म्यमसदाख्यायां भवत्यतः प्रभृति सदिति शब्दोऽस्मा
दाख्यायाश्च सदाशिवशब्दरूपायां अहमिदंवाच्यतत्त्वे सृष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथममेवभितत्तस्मात्तादात्म्यतत्त्वे ब
हिर्भावस्य क्रियाशक्तिमयस्य परत्वे इदं काभासमसि पारमेश्वरं परमेश्वरशब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वना
म तत्त्वमात्रादात्म्यस्य परस्याहं चिन्तावभासेन एतदुक्तं भवति इदन्तस्याभावस्तत्त्वामितिभिज्ञानावर्गाणां

ई॰ वशीकरणानिमित्तं यदेकमविभक्तं भातितत्त्वं यथाग्निविस्फुलिङ्गप्रभृतीनां नदीसरःसागरादीनां च
प्र॰ विरोधरूपत्वमनुरूपत्वं चेति तत्त्वस्य दृष्टेन स्ववशीयोगेन स्वमहेश्वरात्मतत्त्वस्य दृश्यमसद्भावसाकमेतः
७८ कत्वैकवेद्यमित्यामलशायनुन्मीलितमात्रविश्वकल्पप्रावनुकं सदाशिवधं सोऽनुवर्तयानयाभू
तमेवचकास्ति प्रतिबिम्बायतनयातस्येन स्ववशीस्वतादृशीभावराशीनयाप्रथनेनान्यद्दिशेषनेम·
78 सदाशिवतत्त्वं मेश्वरादिरूपस्यत्वेन स्वराशेः स्फुटीभूतसमस्तदृष्टिकरणामरणीमस्यामभाववशीश
तिसविश्वप्रतिबिम्बतया भातितत्स्वतन्त्रतयाप्रथनमीश्वरतत्त्वम् यत्तु सदाशिवभट्टारकस्य स्व·
रभट्टारकस्य योगपाद्यादिरूपतया सब्रह्मविष्णुरुद्रतुल्यः दृश्यमेवमनत्वोनन्तनामसमाहृत्याद्युमि·
तेषु यदारूढके ब्रह्मविष्णुरुद्रप्रपितत्वमध्ये किं तत्त्वानामिति २ नामधेयान्तरमप्याचतत्वरूपेदर्शी
यति ॥ ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिवः ॥ यस्योन्मेषादुदयो जगतः स्यादीश्वरत्वमेवोन्मेषश
दैतोऽके विश्वस्याहिस्फुटत्वेनात्वस्तुमेषणांतिमेषणान्तस्फुटत्वापादने प्रलयरूपतोद्रवनमिति निमेषः सदा
शिवतत्त्वं यतो जगतः प्रलय इति श्रद्धाय ईश्वरः परमेश्वरस्यावलम्बाप्रत्यूहरूपात्तरापविलतत्त्वाः किंचित्प्रल
नात्मतया स्फुटरूपत्वात् परमेश्वरस्यादिपरमार्थेनपता शक्तयो यत्तत्रामः काचिच्छक्तिरस्य बहुनरशा
किश्रीशकारौ ऊर्वतीति कटत्वाडुपास्यावटस्वबटत्वात्मिका काचिदस्यापेतिपीस्वरूपमात्रनिष्ठाहृदावर
स्येव सत्वात्मिका पवेनिमेषोन्मेषशक्ती एव सदाशिवेश्वरौ तयोस्त्वधिष्ठातृत्वेन प्रपितयानामे ॥ ७८

अथ तद्रूपितान्दैवताद्वयगतैकार्थ्येन विघटनत्वमाह ॥ सामानाधिकरण्यं च सद्विद्याहमिदंधियोः ॥ प्र-
काशस्य यदात्ममात्रविश्रमणेनास्मितानुभवः स्वात्मप्रकाशनाविश्रान्तिलक्षणो विमर्शः सोऽहमित्यनु-
नेयत्वमनुभवः स इदमिति स च स्वप्रकाशमात्रे पुनरप्यनिमानुल्लेखरूपे विश्राम्यति परमार्थतः तथा ये-
विमर्शे शिवतत्त्वे द्वितीयविशेषता । मध्ये मेतद्रूपे अहमिदमिति समप्रधानतत्त्वलाभे सदाशिवनयो विमर्शे
सम सदाशिवनाथ ईश्वरभट्टारके वेदंभावस्यामलाऽमला च नेति विशेषः । एवमेते अहमिति इदमि-
ति धियौ तयोर्यत्सामानाधिकरण्यमहमिति यावदहमिति च यावत्तत्र विरामे नैकस्मि-
न्नेवाधिकरणे यत्समागमनं सैव पुनस्तत्र प्रयत्नेन तत्त्वशीशुद्धविद्या शुद्धविद्यातो मायापाश्चमान्यगता
या च नैव तन्नयदाहमितिसमप्यदधिकरणे विनान्यद्रूपं तथैवेदं समशुद्धा सवितनुदानस्य स्फुटत्वा-
न्महाशिवनाहमितिदमिति इदमहमिति निरिदमिति च शस्फुटीभूते नाधिकरणे यदाहं स शुद्धविमर्शो लिखि-
वतिनु दृश्यते इति विभागः २ ननु कस्मादियं शुद्धा विद्येत्याह ॥ इदंभावोपपन्नानां वेद्यभूमिमुपेयुषां
भावानां बोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् । अवलोकनं प्रथनं वेदनं विद्या यथावस्तु च वस्तुनुसारि-
त्वेन तस्याः शुद्धिरविपरीतता । वेद्यदशाधोपगतत्वेनात्मनीकृतत्वात्मतया वेदमिदं चंश्चिते तेनाविते-
न परामर्शेनोपपन्नानां परामर्शपमानानां भावानां बोधस्य प्रकाशात्ममात्ररूपं च स्वप्रकाशस्थान-
मान्नाविमर्शान्महमिति तद्वेषायं च पारमार्थिकं रूपं तथैव स्फुरत्वादहमिदमित्येषा शुद्धवेदना

६. रूपत्वम् ॥ अपि इच्छातद्रूपादेव बाह्यतात्मस्य रूपं विभक्तमिवेत तं गणयति पादस्य मायागमस्य व्यवहारे
९. अत्रापरत्वे भावानामनात्मत्वेन भासनात् पराता हतया च्छादात्मना परदशा हि सा । परत्वे शुद्धत्वम
नन्यापेक्षाहमिति अपरत्वमशुद्धतान्यापेक्षेदमिति अत्र च तत्त्वत्रये भावानां ध्यामलरूपाणामुभयो
79 शास्यशीत्परापरत्वमिति वेद्यभावविशुद्धदशातत्त्वस्वरूपात स्वभावमध्ये मध्ये स्वतो हि शुद्धमात्रं वेद्य
वस्तु मायायाः तत्त्वमिहाप्येवं दशा शुद्धाविद्यातत्त्वमुच्यते योऽपि हि तत्त्व श्रीमत्सदाशिवेश्वरभट्टारकरू
पमेतीति संक्षेपः ॥ एवमेकेषामतेऽहमित्याच्छादकोपायाभावस्तस्य यावत् प्रधानाशुद्धविद्या अस्मेकतमस्य
नैवोमाविर्भावशक्त्याच्छादकीयस्तस्य पदे भासनेन तत्त्वयान्तःशुद्धविद्यात्मयाहिमदम् इदमंशः केन भा
स्यतो मायायाम् तत्राभावाद्भावेवाग्रभेदस्य संगात् अत एवेयं श्रीमहामहेश्वरे नैव परतः इदन्ताभासयति
ततः शुद्धाभासं तदेशुविद्येति ततश्चावायत्र इष्टमायाकलनात् महामायेयं श्रीगीर्वाणादिगुरुभिरुपदिष्टा
नेदन्तदाह । भेदधीरेव भावेषु कर्तुर्बोधात्मनोऽपि या माया शक्त्येव सा विद्येत्यन्ये विद्येश्वरा यथा । माया
प्रमातरि सूक्ष्मादिरूपेऽपि अनुल्लसिते चिन्मात्र एव प्रमातरि कर्तरि च सति विदेकरूपेष्वपि भावेषु यद्विहि
एतयानन्दप्रकाशनलक्षणास्तानं यत्शुद्धविद्यामायाशक्त्यालुप्तवेद्यभागभेदप्रकाशनात् न च मा
येवग्राहकस्य चिन्मात्रभागेनावस्थानस्य सत्त्वात् येन प्रकारेणाविद्येश्वरा भगवन्तोऽनन्ताद्यावेतेते हि शु ७८
द्धचिन्मात्रगृहीतादेभावाः स्वतत्त्वाभिन्नवेद्यपश्यन्ति यथा हि अनवाद्रिनामीश्वरः एवमाहुः केऽ मन्ते चेतना

रूपात्परमार्थरूपे ग्राह्ये विपर्यासनशक्तिः शुद्धविद्याविद्येश्वराणाम् ८ परे ग्राह्ये भगवतः परमशि
वस्यापि रूपभेदावभासनेन सदाशिवेश्वरता नयास्फुटत्वेनेच्छाशक्तिरीश्वरस्य व्याप्रियते स्फुटत्वेन ज्ञा
नशक्तिः शुद्धकेन भेदेन ग्राह्ये विपर्यासेपि ग्राहके विन्मात्रतानायो विद्येश्वरेषु क्रियाशक्तिः ग्राहकग्रा
ह्यविपर्यासद्वयरूपत्वान्मायाशक्तिः सा च पशुप्रमातृषु ग्राहकग्राह्योभयविपर्यासस्वभावत्वनि
ह्येषपदेन हृदयपरमार्थप्रथनेन च विद्याशक्तिश्चापारायोगिज्ञाने प्रभृति च पशुप्रमातृषु नवेदन-
शीयति ॥ नैष्वैश्वर्यस्वभावस्य पशुभावे प्रकाशिका विद्याशक्तिः पशुभावे विपर्यासकारस्तत्व
लत्तरोपाशनीयत्वेश्वरत्वेनेश्वरस्य रूपादर्शनभेदे सत्यपि नाभेदवीक्षशक्तिबलेन पदं तद्दर्शयेत्
केतस्यायाप्रकाशिकाया परमेश्वरशक्तिर्यद्दशाल्वाचिद्वेनाशक्तीरायत्वतस्वरूपस्त्वादयाः हृतिनोम
वेति सा विद्याशक्तिः प्रयमेव च श्रीवस्त्यसारादिहश्रोपस्याचायेस्पृष्टदयमावर्तयति पतः श्रप्यस्मत्तु-
कैः ॥ एतदानेन पौ विरोतवमायानन्द्वतिरूपणात्तदाह ॥ तिरोधानकरी माया भिधा पुनः ॥ मा
याशक्तिः पुनर्याविरूपस्वभावात्प्रमातृताभिमानप्रदृष्टत्वतीभावानपि चिन्मयाभेदेनाभिमानयन्ती
मवेद्यवस्तुरूपतिरोधानं ग्राहृणेन विमोहिनी हि मा तिरोधानमत्र न विलयरूपमेतद्य यत्कृतमपेक्ष्यक
मपेप्रागमेषु गणपतेदीतिनस्यापितमेवाधिनिदेवप्रायमपि न्वावरणमेव १ तिरोधानभावस्या
रूपं स्फुटयति ॥ भेदत्वेकरमेभाने हेतया नाक्मनीतिते शुभेत्त्वहो शरीरे वा मायाशक्तिर्विज्ञेभने

ई. स्नुभेमलये नैत्यभावसमाधौ यावदवस्थमाकाशकल्पमनात्मरूपं वेद्यभावोचितमहमित्यात्म
प्र. त्वेनवीक्षते ऽकूमनतिःस्वमनादो वाहस्तुद्धमितीति प्राणो वायुकल्पः प्यावृत्तेगमजिवत्मा-
८ मनुप्रज्वलनादो वा प्राणापवनेजःसंपुष्टोहितः सर्वोदकमयकल्पा वेद्यप्रतिबिंबनवती बुद्धि-
80 रपितिविश्वपनेस्ये नरहेवेञ्जिडःखेहमितिविनायवर्णनास्य शरीरमेवदृढपृथ्वीप्रायंक्रमशोहमित्या-
दिरशाहमित्यात्मतयाभाति सर्वेषुवेरस्थ्यास्वत्रततिभ्रिन्नात्मस्वामेवमायेयवतारःवविद्रूपत
राभासितं तत्याविषमेवतस्मदहमितिसविद्रूपताभिनिवेशस्यानेनपादितमप्रशांतजडभाव
मेवेति उक्तानमेवतस्य पादनाप्रमीयानरूपापरमेश्वरस्य मायाशक्तिविजृंभितेनरूपेनदृ-
शिनं वा ग्रहणात्वेद्यरूपाणामनयनवदाग्राहीतामहंताभिनिवेशाविनियतममसंख्योनेसूत्रयति ८
ननु विद्रूपतायाः हृतामायदिशून्यादिलक्षणामतयामावभितिविर्यमानश्चिद्रूपस्पेतिसर्वेतत्वसर्वक
नेन्यादिविश्वेहेयमेवस्यादितिमाशंक्याह ॥ यद्यप्रमातृशून्यादिः प्रमेयव्यतिरेकिणि मातास-
मेयः स्वकालाहिकपेवकेर्वाहतः ॥ स्यादेतत्प्रथमे योगाः शून्यादेर्येयदहमित्यभिनिविशमानोऽपिमे-
यतां नस्यात् तथाहि सर्वदेश्मेयमप्यम्यनीलादिव्यतिरिक्ततयानभासत यावतायः शून्यादिः प्रमा
ताकथितः सयावदेवस्वरूपाव्यतिरेकाभिमतेनीलादेःप्रमेयमानानावदेवस्वयमपिमेयभूतएव
तन्माता मेयंहिमेयमानत्वादेवपरिमितमितितादृशादेवमेयात्तराउपपन्नव्यतिरेकेनत्वेविद्रू

पमपरिमितत्वात् परिमितत्वे च सूक्ष्मादेर्देहस्य भावस्य च भेदेन कालादिपंचकं तथा हि कालः क्रममासू
त्रयम्प्रमातारं विदन्मायासनदनुसारेण प्रमेयेपि प्रसरति यो हं कृशो भवं स स्थूलो वर्ते भविष्यामि स्थू
लतरश्चेत्येवमाभासने देहं रूपक्रमवत्तामिव परामृशन् तत्स्वाद्यारिणि च्येपि भूतादिरूपक्रमप्रकाश
यति अस्य सूक्ष्मादेर्देहस्य विद्या किंचिज्ज्ञानोन्मीलनरूपा बुद्धिदर्पणसंक्रान्तान् भावराशीन् नीलसुखादीन् विवि
नक्ति कला किंचित्कर्तृत्वापादनेन मायीयकार्यमुद्भावयति किंचिज्जानामि किंचित्करोमीति अत्र चाश
त्वेसे किंचित्कर्मादिदर्शने च किंचिदिदं यार्थेभिषङ्गः रूपः प्रमातरि देहादौ प्रमेये च गुणारोपणात्म-
परागो व्याप्रियते न च तद्बुद्धिगतमेवेत्यपि मेव तद्धि स्थले वृद्धस्यापि प्रमदाया न भवेदपि गुणालभ
वेन्य च बुद्धिधर्मो ह्येकोपि वृद्धोऽभिषङ्गः अत्रैकस्मादभिषङ्गः स्यायमर्थो नियमात् नियम्यते इत्येवं काल-
विद्याकलारागनियतिभिरावृतत्वेनासौ मायायापरत्वेनाप्यसर्वज्ञः स्वतन्त्रोपि प्रति विलीयते तत्स्वभावा-
लिमस्थगतभागमात्र एव भूतायामितः प्रमाता भाति इदानीमिदं किंचिज्जानान इदं कुर्वाणो रागात्मको-
ऽहमेवं च यः सोऽहमिति एषां चाभिन्नविषयत्वमपि भवति कदाचित् यथा मम रक्तोपि नियमाय कार्येन इ-
ति एतेनु प्रमातृलयतः प्रभातीति न स्वशक्तिरूपाः प्रति प्रमातृभिन्ना एव कदाचिन्ननष्टमल्लप्रेता
दावीश्वरेच्छा निरिक्तं निजं किमपि जीवितमस्तीमम सकुडंमेवस्यते १७ यदुक्तमिदमित्यत्र प्रमेयं ख्याति
द्वेकिणिमात्रेतितत्त्वतत्त्वमप्येवं दर्शयति ॥ त्रयोविंशतिधा मेयं यत्कारणात्मकं तस्याविभागरूप्येकं प्र-

यानेमूलकारकम् ॥ यत्कार्यकारणरूपं त्रयोविंशतिप्रकारं यच्च तस्य मूलभूतं कारणं सर्वकार्यका
रणाविभागरूपं प्रधानं नाम तत्सर्वं मेयमिति संबंधः योगिभिः तत्तदोषस्य भूतीनां हि भूततन्मात्रक
रणप्रधानवशीकारयोगिनां तत्सर्वमेव प्रमेयं संसारिणां प्रत्यक्षमानागमादि दिशा प्रमेयमेवेत्यस्य
मेयं कालादयस्तु प्रमेयाः प्रपि प्रमानेयेव लभ्यन्त इति प्रमानग्राह्विनो भावलात् तप्रमेयत्वेन हावमते
प्रमान्त्वानिविकप्रमेयप्रस्तावात्मनियोगिनाः वस्तुतो लक्षयोः प्रमाणमापि प्रमेयमेव सतु प्रमाणी क्रिय
माणग्राह्यादिन प्रमेयता कश्चिद्दोष्यते ८ तत्त्वत्रयोविंशतो किं कार्यं कारणानि मायाशं कार ॥ त्रयो
दशविधावाश्वबाह्यान्तःकरणावली कार्यवर्गोऽष्टदशधा स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ प्रमानःपूर्वका
रणोपयोगाश्चत्वारो त्रयोदशकरणानि तत्र बुद्धिरध्यवसायमात्रमानमात्ररूपा ग्राह्यग्राहकाभिमान
रूपाहंकारः संकल्पादिकरणं मनः एवं तःकरणं त्रिधा बुद्धीशहंग्रध्यवसायरूपायाम्प्रयोगीनिबु
द्धीन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानीति कर्मणांरूपयोगीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तथाहि वागिन्द्र
रणोद्यमिति बाह्येन्द्रियपायुःपाणिःपादश्चेतिकरणानि यत्तेस्वान्तःश्रोत्रेयतन्त्रियतेतन्द्वाभींद्रिय
तन्मतो भयश्रोत्यादिविश्रान्तिक्रियाभयोगपस्थः सर्वदेहव्यापकानि चक्षुरेन्द्रियाणि प्रहंकारविशेषात्मक
नितनत्वमहत्त्वा बाह्यमात्रास्तन्त्राणिनवाद्देनेपवमत्सेन केवलं तत्क दृश्नाद्यग्नितिरेवकरणानित्रयोदश एवं
वकार्ये स्वत्वमाधारणोनक रणत्वेन व्यपदेशः स्थूलकार्ये ष्ट्यव्यापत्सेजोनभइतिपंच ॥ ॥ ८९

सत्त्वमेषामेव द्रष्टृत्वं गं धोरसोऽत्रूपं स्पर्शः शब्द इति नैवैकैकगुणमाकाशादिष्वेकैकद्व्यगुणं वा निर्दि-
न भेदः इति विविक्तितोऽपयोगात् न च स्थले विभक्तमविभागमात्रमाकमिति स्थूलोपक्रमस्तु-
तत्र शून्ये याधाभासपवमिस्त्रीभूयघटादिलक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियरूपसर्पिताबुद्धीन्द्रियेणालो-
चिताग्रेतः करणेन संकल्पितानभिमतनिश्चितरूपा विषयाविवेचिताः कालादिभिरनुरंजिताः प्रमातुः
रविश्रामे तीर्थितात्पर्यं एतच्च विस्तरतस्तन्त्रालोके तत्त्वालोकसारादिषु प्रधानिर्णीतमिति नेहात्र प्र-
णाविततमितिशिवं ॥ आदितः १५२ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभि-
ज्ञासूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारे तत्त्वनिरूपणं नाम प्रथममाह्निकम् १ अविच्छिन्नस्वभावोऽपि विचि-
त्रात्मकल्पना स्वरूपं मंडलचक्रेषु श्रयते स्तम्भः शिवं एवं तत्त्वराशौ निर्णीते एतदेव भावेनाक-
मपि प्रवृत्तयालिर्णीतेथ प्रमातृतत्त्वविलक्षणनिर्णीते तेनैव तन्मात्रमात्रेण त्याद्विधा तो विशेषात्मकः प-
रस्येति विंशतिश्लोकेनाह्निकेन तत्र स्वरूपेण तत्त्वाद्विश्रमात्मकस्वरूपं प्रत्यभिज्ञानं सत्पदिश्यते श्लो-
केन हि हेयमुपादेयं च स्वस्वभावे विद्वान्यमोपादेयरूपं शिवस्वभावं स्वात्मानं अभेदेनाविशन् जीवन्मु-
क्तो भवति तत्र श्लोकेन तत्र ग्राह्याद्विषयस्वरूपं ततोऽपि द्वयेन हेयोपादेयप्रमातृतत्त्वं ततस्तत्र पयो-
गिमलस्वरूपं तत्कृतं च प्रमातृभेदं श्लोकसप्तदशकेन तद्द्वयेन समावेशस्वरूपं श्लोकपञ्चकेन प्र-
माणैरवसाययामास त्रयेणनामाहेयोपादेयविभागं निरूपयतीत्याह्निकस्य तात्पर्यम् ॥ ग्रं

ई. यार्थस्तु निरूप्यते ॥ नैवैतन्मात्रत्वमात्मनः स्थितौ तद्वोऽपि देवत्वं भिन्नप्रमेयप्रसरे स्वस्वविस्मृत्यवस्थितौ
प्र. नैवेति एवंभूतेऽस्मिन्नागमे सिद्धे प्रत्यनुगतेन चेतनत्वस्वरूपेण स्थितेन कालादिप्रेरकत्वेऽपि तत्प्रमातृत्वा
८२ रूपे तद्देवस्यास्य स्वरूपप्रसङ्गः तत्प्रमेयजातं भवति दशायां महामायायां तस्यामपि इष्टान्तदेवतान्तरद
शामेव पादेनेन मायामकलोकस्य महृयादेनेन तद्दशायानां वशमापन्नस्य स्वाभिमु
ख्येव पादेनेन च भजमानो भट्टारक ईश्वर एव रुद्रो भगवान् मायापदेऽपि शरणागतानात्मकपर्मपि स्व
यैनुरिनन्निशादिविशुद्धमध्यमन्यानो स्वप्रमातृस्वरूपस्य शोडुन्मीलितत्वनीयनेत्रोऽभिन्नस्य तत्प्रमे
यस्य प्रसरे स्वपादेनापि इष्टान्तदेवतात्वं भजन्नस्या प्रसृते भिन्नप्रमेये तन्मात्रतान प्रवहणात्तस्वाप्रमेये पि इष्टा
न्तदेवतावित्सु: अतएव तयोः प्रमेयप्रसरस्वरूपस्पर्दनीलमिन्नेव प्रकाशात्मनः आधान्यादहमित्रि प्रमातृ
दशावेश स्वरूपत्वात्तत्त्वनीयनेत्रोन्मीलनं देवत्वेन तत्प्रसरउन्मेषिः संतानस्य । युदतन्मात्रतामात्रस्वकं त
स्वविभागात्मकेवमेत्ताभेदं निरूपयति ॥ पशुप्रमातात्मायाधः संसारीकर्मबन्धनः विद्याभित्तापि ते
सर्वविद्धता श्रुतकञ्चुके ॥ मायागर्भे पशुभावेषु प्रमाताकश्यते यति: मायातो भेदत्वञ्चेशाकर्मादिकला
घःपशुः ॥ मायया यो विमोहितः अतएव कर्माणि स्वात्मनो बन्धकान्यभिमन्यमान एवञ्च निकालादिवे
ष्टितः शून्यादिः प्रमाता संसरतीत्यतः संसारी देहोऽपि हि स्वरूपमात्रस्वरूपबाल्ययौवनादिषु त्रैवतेयत्संसर
तीत्यतः संसारी देहोऽपि स्वरूपमात्रस्वरूपबाल्ययौवनादिषु त्रैवतेयत् संसरतीव तस्माद्देहजन्मातरेऽपि संसृ ८२

रोधित्वं यथात्मस्वरूपप्रकाशनरूपया शक्त्या अस्याभिलापदेशापितैमैश्वर्यं नस्यात एव शरीरादयपि विश्व
मपि मे वदने मे वाभिमन्यमानो न एव विवेकयतनाभ्यामविरूपया मिश्रणाभूत्वाय स्वरूपं मत्वा जन्मबंधवि
रहो रूढ़ हि स्थिते शुक्र इति व्यपदेशयोगः पतितेन शिवपदे एकवचन इति कः अतो शुक्रः भूतमूर्द्धगम्यात
श्रमात्रेण तापेन तथा शुक्रः शिव इति व्यवहारः यथासौ शुक्रः स भगवान् लोकावदभिमन्यमानः शक्तिमतः इ
ति मते तेषां स्वामी स्वरूपपरमार्थं सर्पिणा च पालक इति पतिरुपदिष्टः शाह माया शक्तिकृता न भेदान्यूति
विकाले न वसतो यदामिमीते न तदात्ते एवमे ये पाशा ये पाशितान् इति पशुरुक्तः तथाहि वेयथा शिवशक्ते वा
सामि नाराग द्वेषाभिनिवेशाय क्लेशाः पुमां प्रमो क्लिष्टपाशिक कर्माणि आशेषपदादशय रूपा वामफल
भोग रूपो विपाक इति कालत्रयमनेन प्रकारेण यतः पाशितत्वात् पशुरिति उक्तः २ यदेवं तत्पशुरूपं तदेव आगमे
शक्तिविधं मलमित्याह ॥ स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्य स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता । द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपा
पहानितः ॥ भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदं कर्तर्यबोधे कार्मं तु मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् । ३६
स्वातंत्र्ये रूपता वस्तुनः स्वस्वरूपेण स्वापहारेण नामाणवमलं येन सा सा वाणवः संकुचितो जातः तत्र स्व
रूपस्य निमीलनमेकोऽवः न तु स्थिते बोधरूपे कर्तृत्वलक्षणा स्वातंत्र्यात्मनः स्वरूपान्तरस्य निमीलनं वि
पर्ययो वेत्य भयथा अपि आणवमलं स्वस्वरूपापहानिरूपमेकमेव शक्त्येवेति मत्या आणवमलं द्विप्रकारं स्वरू
पसंकोचहेतुमेभिन्नस्य प्रथनं तत्स्य मायीयमिति मेज्ञानमात्रे मायाकृतत्वं न हि मायीयं नाम मलत्रयस्य

ई. प्र. ८२

पिनत्वकर्तृत्वबोधरूपस्य देहादेर्भिन्नवेद्यप्रथने सति प्रमीयमेतद्रूपं कर्ममलं यतो जन्मभोगाश्च भवन्ति·
यत्तावधिकः इति मायात्मीयशुभाशुभभोगफलकर्मैकं भवति ५ एतेषां मलानां विभक्तविषयनिरूपणात्
स्वरूपस्फुटीकर्तुं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधतेति द्विधमाह ॥ शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि येषां नो
त्तमकर्तृता निर्मितास्ते स्वतन्त्रेणाभिन्नाभवन्ति कर्तृताभावात् । येषां चिन्मात्रमेव परमार्थो न त्वहमिति ।
स्वात्मविश्रान्तानन्दरूपपरमस्वातन्त्र्यतेन परमेश्वरेण तथा निर्मिताः स्वात्मनः सकाशाद्व्यतिरिक्ताः अत्र हेतु
कर्तृताया अनवस्थानेनालक्षणायाश्च न्यायाद्भावात् परमेश्वरस्य तु न मम स्वातन्त्र्यविशुद्धबोधरूपत्वमि·
त्यभिप्रायशेषः ६ नन्वस्माद्धेतोर्भवन्तु परमेश्वराभेदेषामभिन्नत्वमन्योन्यमतस्तत्कथं भेदः बोधरूपस्यव्या
पित्वनित्यत्वस्वकृतस्य च देशकालाभेदस्य समानत्वात् अन्योन्यभेदाभावोऽपि च निर्मितास्ते इति कथ
बहुवचनेनेत्याशंकां व्यपोहति ॥ बोधादिलक्षणैक्येऽपि तेषामन्योन्यभिन्नता । तथेश्वरेच्छाभेदेन ते
च विज्ञानकेवलाः ।। इह हि सर्वत्राप्रतिहतशक्तिः परमेश्वर एव हि तथा तथा प्रथमस्तु यातथा भाति तत्
तस्य कश्चित्परमार्थो लीनसंकुचितः ततश्च व्यापकनित्यबोधस्वभावोऽप्यहं भेदेन निर्भासः इत्येव
भूतेनेश्वरेच्छाविशेषेणैतेषां शरीरादिशून्यानमस्मात्पदोन्मीलनाबोधपत्वनित्यत्वविभुत्वादिधर्मे
णानस्यैकैकस्यान्योन्यं भेदः ते च शास्त्रविज्ञानकेवला उक्तास्तत्र विज्ञानकेवलो मलैककञ्चुक इत्यादौ वि
ज्ञानबोधात्मके रूपे केवले स्वातन्त्र्यविरहेणैवमिति ७ एवं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याबो· ८२

83

ज्ञानाकलविषयता शुद्धाध्वानं स्थाप्यावबोधनेन मलसंशोविषयप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ सूत्र्याप्यबोध
रूपास्तु कर्त्तारः प्रलयाकलाः तेषां कर्म्ममलोपाधिर्मायीयस्तु विकल्पितः ॥ सूक्ष्ममण्डलादबोधरू
पे पत्त्वयदि वा प्राणाभृद्भावा येषामहमिति ममकारयोगात्कर्तृत्वेन प्रलयेन हेतुना प्रकलाः कलान्तर्वो
पलब्धितत्कारणकार्यरहिताः प्रबोधरूपाः कर्त्तारः प्रलयावधिर्हितेन तथाभूताः अमरकालतत्कार्यका
रणसम्बन्धा एव भवन्ति यत्तेषां न केवलं शुद्धरूपप्राणत्वं प्रमलो भावकर्म्मापि वासनासंस्कारह ।
पो यमीयमीन्मास्वरूपयेवभिन्नरूपप्रयाप्यपाप्यात् सत्र सर्वेद्यरूपत्वशुभपदेऽप्रवेद्येन न भवति ।
तेन मायीयो मलस्तेषां विकल्पितो व्यवस्थितविषयत्वेन तथा हि केषांचित्सूक्ष्मादिभागविश्रान्ता भवन्ति ।
स्वान्तरीकृता अप्रवेद्यशुभपदभाजः प्रयेन शुद्धादिति स्था: सत्त्वरः त्वावुशेषमामायात्मकाभिन्नवेद्य
सर्वेदनयोगिनः सर्वेद्यमोशुभपदलीनाः स्थूलदेहेन्द्रियात्मककार्यकारणवियोगरूपत्वेन प्रलयाकल
त्वत्त्वाणां सर्वेषां तुल्यम् ८ एवं स्थानं स्थाप्यावबोधनेनैव स्फुटीकृतः प्रसंगान्तु कर्म्ममलस्य विषयो
दर्शितः मायामलस्यैव पाशिकत्वमुक्तं प्रधानाशुनरागवकार्म्ममलहयाभावेपि शुद्धोस्ति मायाया
सविषय इति दर्शयति बोधनामपि कर्त्तृत्वतेषां कार्म्ममलतो भिन्नवेद्यत्वं मायामलो विशेष
तश्चेन ॥ ये चिन्मात्रमेवात्मतया पश्यन्त्यहमिति ममत्वकारोल्लासान्कर्त्तारस्तत एव सर्वेत्ताः सर्वकर्त्ता
रश्चेति विशेषाः किंतन्तनुकरणभुवनादिपदेषा वेद्यतया कार्यंतयाच भान्ति तत्कृविदपटटद्यामि ।

ई. श. ८४

84

त्रेमेवमदितस्त्रिविधेष्वणूनां मायाख्यमलयोगः ४ अथ मलत्रयस्यापि यौगपद्येन यो विषयस्तं द-
र्शयितुमाह ॥ देवादीनां च सर्वेषां भविनां त्रिविधं मलं तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणं । इह वि-
षयेष्वरागेण विनाकलास्तावन्न भविनः मायाया आधारिकत्वात् प्रलयाकला अपि किंचित्कालमवि-
द्यमानभवाः ये त्वेते मायान्तर्गतकालपरिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्ताश्चतुर्दशभुवनाशास्वस्तुपरिणामि-
नस्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोऽपि पुंमलाः तत्र मलत्रयमध्ये कतमो मलः संसारणे-
षां प्रधानमित्यत आह तत्रापि तेषु त्रिविधेष्वपि मलेषु कार्म मलं मुख्यं तदुपायान्तरपत्यसंसारकारणं यथोक्तं
कर्मतत्त्वशरीराणि विषयाः करणानि चेति तेतु कर्मणा विषयमेवं प्रवर्त्तमानो भविष्यत्स्वपनवत् ।
त्प्रवेयतो वर्तमानः संसरणमुच्यते आणवमायामलौ तु यद्यपि न कारणं संसारे तथापि कार्म-
णाविनिर्भेदे हादिविविद्ध्याभावाभिनिवेतनशक्तिश्च योविता नाकलादिषु तिमुख्यं कार्ममेव मलं सं-
सारकारणं तत्र तत्रशास्त्रेणापणे अतएव तदपत्तयेह भेदं तस्मात् संसरणमोचनपदे वपस्वाश-
येन कर्मवैयाभिमानपरिहाणिरेव यत्नतः मोक्षगुणाभावतादिशास्त्रेषु परिदिश्यते एवं मलत्रयस्य
कैकभेदे द्विभिर्द्विभेदे त्रिभिस्त्रिभेदेन कैनेतिसमस्तमानादूत्तिष्ठतितथा च शास्त्रे शिवादिसकला-
न्ताश्च शक्तिमन्तः समस्तकेन त्वाध्ववानरभेदेन गुणश्रुत्वनाभेदेन विकल्पासमुच्चयनादिभेदेन
वानेतत्प्रकारत्वमिति ७ अस्य च मलत्रयस्याङ्कवतिरोभावभेदान्संसारिणां प्रकारः ॥ ८४

षमिति ॥ कलोद्बलितमेतच्चविमनेकर्तृतामयं श्चिद्रूपस्य स्वस्वातन्त्र्यादेर्णितेगुणानयास्थितं । सुख·
नेकर्तृतायास्तुबोपस्थ्वविदात्मनः शून्यादेर्निनुणोत्तानेतत्समावेशलक्षणं पतच्चोक्तियत्रिदशा
दीक्ताभवित्रोचेनस्यकर्तृताशस्यथायात्मात्मलेनस्वविज्ञानस्पतिमज्जितत्वात्कर्तृतामयचिद्रूपस्य·
नेस्म्यातस्यकलाखेनपरमेश्वरशक्त्यात्मनानानेनापोद्बलितमनुप्राणितेमलेनस्पष्टुतेनमडुद्दाधि
नेशून्यादेर्देहपर्यतस्यमायाप्रमातुः संविपितनुगात्वेनायथानवेनास्थितत्वेमोमितमिदंतापनदेहादि
शून्यातश्यमयभागानिमयत्वात्समय योगोपायः स्वावीर्यत्वषित्तायः सर्वैश्वर्यपरिहीनः सोऽहमितिदीदृ·
नेवीतदीनाहंभावासमस्ताक्षिणापरिस्फुरति संयुज्ञायत्स्वमसत्वश्चनशूपासमारावस्थायदान्तःकरणपृदे
शादिदिशादिदिशाभिमतेनेवाहंभावेनस्वातन्त्र्यात्मश्रव्यापकत्वानिमत्वादिधर्मपरामर्शमात्मावि
विदृयताततः शून्यादेः श्यमयाङ्गुत्मङ्गेवास्यते तदातयोलीनावस्था यदाविपगाम्हत्यथाभृतवेभव
नित्यसूर्यादिधर्मासभेदेनेवाहंभावेनशून्यादेर्देहयावतेमिद्रसयोगेनविश्वतेतदास्यान्तर्यदेशा
यान्तदापिश्यमयतागुकत्तावेसयत्नव्यापिनीवन्धुकावस्थासमावेशःस्वप्रकाशान्तः समग्रावेशान्स·
वहितश्चतत्रयथानेनतस्मिन्द्वयेरूपदेशानताणि यथागीति मध्यावेश्यमनोयमाइति श्रयावेशायितेवि·
नेनशक्तोषीत्यादि च समावेशपल्लवाण्ववशक्तिद्देहादिप्रमातृभागमन्त्रीभावभावनानुप्राणिताः
परमेश्वरस्तुतिशालामस्तूजाध्यानसमाधिप्रभृतयःकर्मश्रपेवाः यद्गीतमपि श्रय्यामेपासमर्थःसम्यक

ई. प्र. ८५ मेयरसोभवति देहपातेतुपरमेश्वरएवैकरस इति कः क्रमः कथं समाविशेत् तदेतदाह यस्तु तः क
ल्पिताणुत्वेन नवोनवीयकस्वरूपादेर्गुणाभावः तस्मिंश्चातिरूपगुणीभूते स्वात्मेश्वरस्यापवेशोपते
तिमलत्र्याणास्पृष्टत्वनाशितोयोगीपात्मभागोदेहोपलक्षणात्स्थूलेन मक्रुतोभूतस्याणु
नोऽन्यत्रतेन शुद्धत्वेनयत्र तत्कल्पिताणुत्वेनशुन्यत्रताइदमेव ज्ञानमसतोनात्मकेमलक्षतिपतत्वा
85 मेदेनज्ञात्वेनसमावेशास्पलक्षणं येन देहस्थितोपिपतितिमितिमुक्तः इति शाश्वेष्टकः ११ नत्वेवंपत्स्थःस
मावेशात्मिकातयेनदतीतरूपाभवतदशाप शास्त्रकथं स्तवमस्वस्त्रोपस्तुतयामेदश्रागमेष्टकः इ ।
त्याशंक्याह स्वमस्वरूपमेवतावत्तावेष्ट श्लोकत्रयेण ॥ शुभेतदुच्यतेयभावाममस्मदेनाकल्पतेनापदे स्वस्कट
रूपसंस्काशमात्रिगोत्रेयपूरुषता । मातारणमानतीहि महः प्राणाटिहृदेककामता नीवतास्माथवासा
देतापुर्यष्टकात्मिका नावनाइस्थितोपशाके मोऽनुमशलक्षणोपमं स्वेदाघमपवेधेचमायामलस्तुताइत
इहवितत्वेस्वस्वरूपमाच्छादयतेतयरूपेणाश्वादिनादेहात्मेनघटादिनावाभासते एकमेववेदस्वा-
तेस्यवितूभितेतन्वत्रवात्तवःक्रमोवाभेदोवा तथापितुखात्मयात्कमस्यभेदस्याभासते तदेवस्थितय
स्थितत्वस्यस्वरूपाच्छादनमात्राःस्पवोमरभागानताम कोणेयद्वाविश्रामपलितदत्तदयाहातत्स्थमा
हापलयेइवतदस्वाहदानिशसमाधिमूर्छोशावितते वावाहमात्ररूपकल्पतायाःपरपरामर्शोस्फुटत्वा ८५
द्रूपात्मतामस्कोराणाञ्चहेतवेद्यमरवीमशामेनयुक्तो भवति तदासैवावस्थातेषेव परामर्शमेवातये

त्विन निषेधपदस्थादिविषयसंस्पर्शनभेदापवर्गंभावि निर्विघ्नयोगात् किं च नोहमिमे चेभूतप
गामर्शवत्तत्स्वीकृतसामान्याकारनिषेधानपवर्गसंस्कारमेषीकृतं तेस्य रूपाशून्यस्यसाद्यते तथा विषयेतद्धा
दीनां देहादीनी लानामभावदेहप्रशून्यत्वमुच्यते एतत्तत्र चेयानां शून्यतामावरूपतासंस्कारशेषतात्रय
मेव हि सर्वत्राभावेऽनन्तसत्तास्वत्वात्मनाविनाशः नैवं च शून्यं प्रमातरि इमं चैता प्राणापानसमानोदा
नव्यानात्मके वायुचक्रे प्रेरणात्मिका प्राणशक्तिः सा च विद्याकलयोः प्रपंचभूतयोः क्रमेणानुबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिय
वर्गान्तर्योगात्तदीहूति वौद्धाहृतयोः शाखा घालोचनशक्तिर्भिर्व्याक्रियात्मिहतनात्मिकाहूतिः तदुक्तं ॥
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति एवंभूतस्यैव हेतात्त्वकोपोद्दलितां जीवनमिति सएवप्राणप
वजीवः संसरति यदिन्द्रियशक्तीनामेव यान्तरैक्षायाप्राणात्मिका प्राणशब्दवाच्या प्राणादिमान
तविशेषप्रेरणामयी सैवाहमित्युपिशद्यमाना जीवनेन तदा प्राणएव जीवः संसारी सएव शून्यः प्राणश्च
पुर्यष्टकशब्दवाच्यः प्राणादिपंचके बुद्धीन्द्रियगणो निश्चयात्मिकाव्यतोर्धीर्हेत्यते तन्मात्रपंचकमनो
हेतुहृदयरूपस्येनतन्मात्रपंचकेमनोहेतुहृदयरूपस्येनतन्मात्रोदयरूपेणमनोहंबुद्धीति प्रमितापरूपतितुवदंत :
एवंयदुभयात्मकेपुर्यष्टकं भवत्येवशुद्धेयाविश्रान्तिस्तस्यामयादहन्तायाः स्वप्रमायावोपलक्षणाभाव
रूपकर्मचक्रियारूपभावेनत्वेषुमेमलेन हि प्रमातात्मनः सकलयाद्दसमश्वावनत्रिमज्ञानेनस्वपूर्णम
लस्यभावः कर्मैवेतितत्र शून्यमोक्षमेन किंहेतोरिके वंप्रमितिमायीयमलाभावादपवेधेनत प्राणस्त्व

यु. प्र. ८९ मेतस्यस्पर्शीकृतस्यतुल्वेऽस्त्वोदेभीतान्मायायाव्यमलिमलेऽनिमेषेऽप्येतत् एवं गाम्भीर्यमनसाधिसमवहित·
यावत्सलेपापिसनद्धः समपदेहारिरथेस्वानुदयकृतः चिरतरकालस्यसम्प्रतेते देहायनादाकृतसवि
रकाले चेति विशेषः तथापिश्रमकृते तन्निद्रायान्तु दोषकृते सव्योऽद्व्यकृते मदोन्मादादिस्वाते अ
कृते समाधिनिष्पाद्यबोतरभेदाः केचित्तत्समाधि एवं सवैद्यमस्पदपवैद्यमिति प्रथमाः ७५ तत्त्वं स्फुट
वैद्यपदविनिर्मुक्तस्य तुभावस्यापि स्वसमाधिगृहशायोत्तस्फुटवैद्यामासयोगिभ्योः कोभेद इत्याशंक्य स्त्रीक
हृदयमेदमाह ॥ मनोमात्रपथस्य तद्विषयत्वे तत्विश्रमात् स्वपावभासाभावान्मस्थितिः सूक्ष्मपदमत स·
वीतमोवराते तद्यातद्वाह्ततयास्थिरा स्थितिः सापारणी सर्वप्रमातृणां सत्तापरा ॥ बाह्येन्द्रियापिहना
तितावच्चक्षुर्गोलकादौ निनिमीलितानि निद्रायमाणानास्पलस्पन्ते नचैतानिमीलिते बाह्येन्द्रियहृ·
ल्याणापारोहष्टः तेनसूक्ष्मपदमनोमात्रोपस्पर्शोदये भावाग्रतयाहणानाम् सवितेन स्पष्टनवेदनाभासन
योगपाः परमेश्वरे नामहर्ष्यन्ते तत्त्वज्ञानातिष्ट्वस्वदर्शनादिष्वपि देशकालानन्तादियोगेन श्रुतएव·
मनोमात्रस्थितत्वादेव न प्रमात्रेतरसाधारणीयस्थितिः यत्न तत्र बाह्येन्द्रियविषयत्वप्रमात्रेतरसाधारणाव
कास्ति न यद्यपि यावज्जानि तावत्तथैव तत्याप्युत्तरकाल प्रबुद्धस्यानन्तथ्यतिपरामर्शेन न इत्यतिनिर्मल·
त्वेनावभातीति योगे यानि हि प्रमात्रन्तराणि स्वप्ने बाह्येन्द्रियाणि च भान्ति तानि प्रबोधकालभाविभिरवचेत·
मिनाणीतिनिश्चयः प्रबोधकालेवतन्तथ्यतिनिश्चयात्र दर्शितिर्पस्पतैवतेनोभयमपि प्रोक्तमुच्यते योगतनमवचा ८९

86

स्थैर्यं एवमिंद्रियाविषयत्वे नैकांशसाधारणात्मादिरूपे विभ्रमेणैव वा स्थैर्यमिति स्वकोटेर्न ज्ञाप्यस्तिपे
गिपर्यमिति रूपणावसरोऽपि न दर्शिते एवंभूतायाः स्वदृष्टेः साधर्शोत्वस्य समर्थभावात्स्वरूपदेः स्वस्य कालेवि
षयत्वेति तथाभूतविषये प्रमाणत्वेपशोः स्वभावस्येति यावत् अवग्रहणवाक्येंद्रियदर्शकस्योपलंतणा
पत्रत्वव्यावृत्तानरात्तविषयत्वे सर्वप्रमाणत्साधारणत्वेति स्वयानुवृत्या बाधरहितयापरमार्थत्वेन चकालि
ततएव स्थैर्यविषयस्य सास्तदृष्टेः पशोर्नागरः तद्विषयप्रमाणत्वमनागरावस्थेति यावत् यावच्चानुवृत्ति-
स्थैर्ये निश्चयस्य च कालान्तरानागरः तस्य यएव निश्चयानुवृत्तिरिति मूलत्वात्स्य समर्थस्य च भासमानत्वादहन्त-
नोऽस्वभेऽपि दीर्घपरस्वभातो मनद्रूपत्तया नाप्येव मायादृष्टिमत स्वपितादीर्घकालान्तरे निश्चयानुवृत्ति-
निरोधाज्ञाग्रदत्तरापत्तया स्वसमयएवेति मंतव्यं ७ ग्रामांतिस्थाया दृश्यत्वप्रदर्शनेन तयोवस्थानतः प्रभृति
उपादेयत्वेन स्तूयते ॥ हेयात्सर्वेंद्रियप्राणादेः प्राणायामात्कतैताऽगुणो नद्यानोपचयप्राय स्वभावदुःखोदियाया
नः । यत्रायेप्रमाणनासायोपादानतो दिच्छाप्रयुक्तादिकपरिक्लेशापगमतिदेवास्यहेयतयाभातिमवास्य
स्वभावदुःखयोगाद्वै विज्ञेयो वक्तृनः नरकस्याग्रयस्स भवति कर्तृत्वानुरूपत्वात्सविशेषकानस्यानुखवलत्वगा-
मानेदेकत्वेन यस्थिन्मयपवृत्तघटाप्राणादिवृत्तिसूत्रमपृथक्त्वैकदेशादिभूमिभ्ठगुणानामसंपेतिनदान्तस्मि-
नुगुणीभूते प्राणादेः प्राणायामस्फुरति तथा च तस्य विरूपस्यपत्यायथाहानिस्तथा दुःखोपचयः यथाकिं
विडम्बज्ञेनतथा तथा सुखोपचयः तथाहि प्रभुतालप्राणास्यैवाऽङ्काञ्चः खेदश्चात्र स्यत्याभावादहेतोऽस्केस

त्वेपवंश्रीनस्यासंदनासन्देनेदेहप्राणापानाप्रायानेभंनेता यस्त्वसमावेशान्तत्वेनत्वस्यवनन्कालेदुःखा
गुदयएव यदाह ॥ दुर्वलोपियदातस्माद्यत्नःकार्यप्रवर्तते प्राच्चादयेदुभुतावत्तयायोतिकुर्वतिनः
८१ ति एवंप्राणादेःप्रमातृत्वकल्पनायाउण्णभावेसावदुःखेवेप्रशान्तेप्राणःप्रमाप्रभूमिरितिनाग्नत्व
मस्तवप्राणादिप्रमातृत्वकल्पनान्यथाख्यातिरिति तत्रैयहेयमेवकल्पनाप्रमातृत्वंभावेतरपतुपाम
87 भूमिनत्वेयीत्मकत्वर्येदानीदशान्तमुपादेयमेकमेवानन्दघनस्वभावलाभेउपादिमाजिहासावेवप
पारिशुमप्रशमादितिनात्पर्यम् १८ ननुप्राणादिप्रमातृमोहेयतायांकारणमुक्तं तेदुःखादिरूपप
वनाहिनयदाततदभावात्समावेशात्सुख्यानानुपपत्तेरितिश्लोकद्वयेनशंकापरिहरति ॥ प्राणापा
नमयःप्राणःप्रत्येकंसुप्तजाग्रतोः तस्यावस्थान्तरेसावदानोहिसुखत्वेव । मध्यधामादुदानात्मा
त्वर्येगात्रतुरीयः विज्ञानाकलमेवेशाद्यानोविश्वात्मकःपरः । प्राणाइतिप्राणनरूपजीवनस्वभा
वोयंपवित्रूपस्यस्थितिःमातावस्तामान्यपरिस्पन्दरूपादेहप्राणादेश्चेतनस्यचेतनायमानतामपादना
यमाननात्मपादनात्मिकाहमितिख्यातेःप्राणापानाप्रमतोविकल्पनरूपपरामर्शमयोऽसौवप्राणादिविशे
षात्मनाएवरूपतामजते तत्रकिंविज्ञानदर्शनोक्तविमर्शतीचमुख्यास्मृतिःस्यामसरूपादिक्रमेणप्राणानमपा
नंचविशेषंदर्शयति तदिदंविशेषद्वयंजाग्रत्स्वप्नयोरेवसकलदेहव्यापिस्पन्दविषयविश्रान्तेः नत्वपिदे ८१
हस्थापोदानाभ्यन्तरएववेद्येविश्रान्तेःप्राणापानयोःस्वस्पष्टत्वात स्वप्नेपितद्वयमस्पष्टवस्त्वपतापिदिशार्ण

गतेनिर्गमप्रवेशात्मानौ स्फुटमेव पूर्णालस्येनेस्वयमेव द्वेवे घस्रे वेदनाद्यगोपारानरूपा
स्थितिः सैवेषनएवतेनप्राणनाप्राणापानविशेषद्वयमुधीनाप्रतितेनयात्वमेसमस्वमस्तदेवंनप्रद
मनराशुद्धभवतितेदास्वशुभः प्रमानातनसेदेशोशुभमेपदनाद्विविधमपिसमानरूपंविशेषप्राणीय।
लोकयानिमवेधृनावत्स्वशुभमेवधृपिप्राणापानमपदोलस्यनेनस्थापितयोन्मधेयाविश्रांतिरद्वयम
देवतिरिद्वियप्रदेशातदेवस्वालोतः सोशुभमस्मिति नयप्राणापानयोर्यस्त्वदाविश्रांतिः कंचित्कालंतदाम्मा
सकलस्मात्वगीस्मोबोधयतिर्येत्समानीकरणाद्युपारात्मातनपवरूपस्सविकासदानाङुमपीतज
रणाकारीसमानोदिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कंचित्कालंसाम्यंहिव्यरतासुविशुवत्कालतुल्यः
विशुवत्यामिसमानीकरणामहमीतितदहस्मितिवृत्तिः उपमानवतेरेवत्रायस्यलगुदनातिवत इतिप्रयोगा
त्। तद्विमायसिद्धेनवाचनिक विशेषवादिनरात्रितद्वत्नाधिकनलतणस्सवतिप्ररयत्सविस्तामितिशतः।
रिविशुवत्। तत्रचविशुवतिविच्छिद्यमानस्यप्राणापानस्यसमस्कारूपनयासभावः। सैवहिविच्छेदोनतम
वोन्मवानाशेत्स्तीस्मकसमहत्। ततस्थहानाहानयोर्वीजरूपतास्वशुभेदयइतिवमर्वः प्रलयाकलोनः पशु
वर्गः यदातुसाप्राणानाहृतिर्वोसमदृत्तिणामाणोविलीभावयतीमध्यरूपणोर्थेनप्रवहतितदातस्यवहणा
सकलस्यभेदस्याभेदस्मारतादातलताणविलापनमार्यपानस्यवसपिषोविदयतोउदानवृत्तिर्विमानः।
कलादारम्यसदाशिवांतेमावतर्योस्मिकादयामायोधेहिविततानाकलाइतिनतः प्रभृतिभेदवालनेप्रवर्तः।

ई. प्र. ८८

88

ते विलीनेन भेदेन सर्ववेद्यराशिरूपतत्त्वभूतभुवनवर्णात्मके दृढ्यापनरूपेण प्राणाहन्तिर्धीनरूपा·
निस्यात्मकपरशिवोचितान्तर्यामी निमेषशालात्प्रमाता प्राणापानरूपः समानरूप उदानरूपो व्यान
रूपश्चेति प्रमात्राधिकरणता· विज्ञानाकलस्यात्मैव मन्त्रस्यात्मैव गीपतयाईशस्य सदाशिवस्य च रूपा·
ण्यासा विश्रान्तः एतदुक्तं भवति यद्यपि तुर्यतदतीतयोरत्यात्म प्राणानामस्या जीवत्वस्वयुत्त्यानुस्यव
नुपपन्नत्वयापि भेदाय संहारेण प्रमेरविश्रान्ति प्राधान्याद्वन्ययोर्देशपोः स्वावदुःस्वादेवैविश्रायाणादेक·
येन स्वात्मविश्रान्त्यात्मकपरमानन्दमयत्वेनोपादेयत्वेन सम्यगुपादोत सम्यकावेरूपता स्फुटवेद्यात्मास·
स्फुटवेद्यावभासरूपस्य भेदस्य भेदस्याविद्यमानत्वादस्तित्वात्स्वात्मावाङ्गः स्वादिवैविश्रान्तिनिहेयत्वेन निश्चमुक्तं
यात्रयीपसिद्धादि भगवत्सर्वविषयाशेषस्य प्राणापानसमानोदानव्यानरूपतेन सकलगतात्मा सर्वश
प्रलयाकलविज्ञानाकलादिद्वारी सदाशिवरूपतेन मध्येन दर्शितं यथोक्तं षट्त्रिंशदात्मकं विश्वशंभोः श
णाहिशात्मकं यदुन्तिरते २० श्लोकिनः १२ ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
सूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारे श्रमात्मनस्तत्त्वनिरूपणाद्वितीयमाह्निकं २ ॥ अनेन मानमेयादिवैचित्र्या
भेदशालिने आत्मानन्दः प्रथयते भक्तानां तत्त्वमः शिवे। एवं सर्वमेवदर्शनायप्रमागमसिद्धं महेश्वरस्वरूपम
न्यस्वरूपयदापिकारयणाविततस्तनिर्णीतं तेन देवसंतेषप्राणिशिष्यबुद्धिस्थानिवेशयितुमागमार्थमुपस्थ ८८
हस्त्राकांक्षादशकेन प्रदर्शयति स्वात्मैवं सर्वजन्तूनामिमामत्मलेनोपपादितं मेनेनेकेनाह्निकेन नव श्लोके

नपारमार्थिकेश्वरूपसत्ताश्लोकनवकेनवेद्यत्वरूपंयस्मात्प्रमेयतत्त्वदर्शनदिशाममकेनप्रत्यभिज्ञात्मके
मोक्षतत्त्वेश्लोकेनोपसंहारंदर्शयतीतितात्पर्येण ॥ ग्रंथार्थस्तत्त्विरूप्यते ॥ स्वात्मैवसर्वजंतूनामेकए
वमहेश्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्यखिलात्मसर्वशूहितः इहजडाजडस्यास्यजगतोत्तिभग्नापवभातिइदमितिजड
पदार्थमशोऽहमितिसविमर्शपरामर्शपवृत्तिविश्राम्यति ततश्चजगतिप्रात्मानइतिजैतवएवजीवात्मानः तेषा
वमहेश्वरएवस्वात्मात्मएवमहेश्वरोनन्यः कश्चित् यतः संवित्स्वभावोसौ संवित्श्चनदेशेननकाले
ननस्वरूपणकोपिभेदः कामदेहप्राणादयोभिधतोत्तुजडरूपत्वाच्चनतनिभग्नापवंन्येवविदात्मास्वा ।
तंत्र्येणस्वात्मनिपतितोविश्वरूपंभासयतितत्तोमहेश्वरोंतंनीतामिदंमातत्त्वापराश्रुत्युक्तस्वात्मविश्रांति रू
पाहंविमर्शपरिपूर्णः अतएवसर्वजंतुकर्तृत्वेनास्य[illegible] यद्येतविविधवृत्तिकर्मेन्द्रियविषयेहियथा
तान्स्वकर्तृत्वेपकस्यैवात्मनस्तथा इंद्रियस्थानीयकरणैस्तत्रतत्रविषयस्यभावराशेर्दानेकरणाव
तेदेकत्रविदात्मनीति । ननुयद्येकएवायंमहेश्वरात्मरूपप्रात्माकस्माद्विवेधोयदवमोचनायापर्युद्यमस्या
शंकाह ॥ नत्रस्वस्वरूपदर्भाबोद्धव्यादिग्राहकात्मना ग्रहकाणामशेषपदर्शनमनेननत । नैवस्वात्मनि
महेश्वरेस्थितेनाममेवप्रकाशरूपेस्वात्मदर्पणेतनैवपरमस्वरोणस्वातन्त्र्यात्मावरुद्धः संकोचग्रस्त
वमिदमागस्त्वमयेपदेनतुरियापादेहरूपमिदंतयावबंधतद्विनस्वेवद्यस्यग्राहकतयासमुद्वितामिर
भावाभिभवापभविस्त्वात्मनकेनाहूर्वेणाहंभावेनपरमिथोनभासमानेवकोस्तिग्रहदेवदत्तोहं ।

ई. प्र. ८९

89

वेद्य इति २ नन्वेवमप्यन्तर्यावत्कल्पिकस्यैवेयमीश्वरस्यातिरिक्तो हि को यो ऽस्ति नेदं तत्प्रतिवदेत्तमाह स्वस्वरू
पापरिज्ञानमयो ऽनेकः पुमान्मतः न वस्तुद्वैधो क्रियानेदो भोगो ऽपुः स्वस्वात्मकः ॥ सत्यपरमार्थतो
न कश्चिद्बन्धः केवलस्वस्मादनेतरव्यातेआयद्गतावात्मानमेकचित्तमभ्यनुमयति स एव तदा स्वस्यरू
पस्य रूपस्य यद्यपरिज्ञानमभासमानं तेष्वपरामर्शरूपतद्वेकारणात्तेन प्रकृतेयस्य सर्वगत्वा त्वात्तेनमा
मतत्वः पुरुषः स च्यते स तनपवानेकः तन्मेहद्वयाणगुद्विविशेषाणामेकोवग्रहणात् स च पुमान्भोक्ता
स्वेवं भोगलक्षणामनुभवति भोगश्चतामतस्यपोकल्पितोक्रियानेदोकल्पितक्रियादुःख रूपो हि
काशाप्रकाशवावस्तुरूपं दुःखमुच्यते प्रकाशरूपत्वमनेन सत्वमप्रकाशरूपामध्ये विश्रामः प्रलय
स्थानीयः ३ नतु सृष्टाविनेनेकिंख्यवस्थायां किंचमेत्याहिमिमाह ॥ स्वांगरूपेषु भावेषु पत्युर्ज्ञानं च कि
या च या माया तृतीये ते एव पशोः सत्वं रजस्तमः ॥ विश्वरूपस्य भगवतः स्वरूपभूतेष्वेव विश्वत्रयः प्रका
शोऽयश्च विमर्शः ते ताद्वज्ञानक्रियेस्वरूपपरामर्शपरिणामिनेवतयाद्धि अतयापि विमर्शन स्वरूपपरा
मर्शे एव विश्रान्तमहाभिरहमिति महाभावेश्वरपरमार्थमाभगवतो मायाशक्तिः मापतास्ति स्वः शातयो
भगवतिनेमर्शिको हृश्याः स्वरूपपरिज्ञानेनाभिमुपभावेषु ज्ञानं क्रियाशुद्धमेवमभिमतेषु प्रकाशो विमर्शोपृ
ग्भिमितिपशोः प्रकाशाप्रकाशाव प्रकाशावतिकमणावदुःखमोहलक्षणानि प्रकाशक्रियानियम
नशीलानि सत्वरजस्तमांसि ४ नत्वेवं सति पयापरमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामायाश्चवातिरेकिणः शक्तयः ८९

इत्युच्यते तेनास्य शोः सत्वरजस्तमांसि प्रसरं पतेस्तुनिर्विकल्पानि च नानि निवृत्तस्तत्वाः ॥ एवं तेन तेदेन तत्कथमिति
मलशायेश्वासयति ॥ भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तित्वेनापरिस्फुरणे एषां गुणानां करणकार्यत्वपरिणा
मिनाम ॥ सत्त्वमेव बुध्यादिभिः स्फुरत्तामवेन भेदस्यावरणात्मकत्वेनविद्यायां तेन तत्रैव सज्जकवित चिन्मात्रस्व
भावः पुरुषो नास्य तेन सर्गिके भावविषशक्रारानादिरूपं सर्वं दानुल्लसगानन्दपि तत्त्वमेव पकृततनत
पुनस्तस्यायंशोः शक्तिमत्वेन शास्त्रं मत्ता इदं तत्त्वं एतानि सत्वादीनि तत्त्वानि कृतयो व्यतिरेकप्रकाशरति
व्यतेकिंरूपकरणान्यमुत्पन्नं युते ननु प्रकृष्ट्यान्किमितिभेदेनोच्यते उच्यते इह स्वाविद्वः स्वमोहप
मितामहरूपमेतत्करणाद्यपादशाकं कार्यदशाकं च तत्त्वानि स्वभाववेनात्र रूपत इति स्वावद्वः स्वमोहा
करणाकार्यवर्गानादात्म्याहमेयायादिपुरुषस्यापितादात्म्य भजेरस्तर्हि पुरुषपवकार्यकारणपर्येत स्व
हिमयः सपत्नः परिणामस्यहृषयत इति स्वतेत्र शान्ताः पुरुषाविश्वरूपस्य माया तेन यावत्काश्चिदत
घईस्वरूपवतस्मादप्रमाभिज्ञानमयपुरुषस्वरूपतिवोरसत्वाद्योभिज्ञायत्वेतिस्थितम् ५ ननु ज्ञा
नादीनि कथं सत्त्वादिरूपाणि पश्चप्रतीत्याह सत्त्वानन्दः क्रियापरमतस्तदाभावोपि माया पशोः हृयात्मानः
इत्येतःस्वेच्छैव विमलैव नशोभयम् इह तावत्तानि विश्वस्याव भासनेवविमलत्वेन स्वच्छादिनापाल
पितास्य प्रकाशस्वभावस्य मालिप्सुपतेर्यामस्ता भावनकर्तृता स्फुरता रूपा एवं व्याख्यातास्फुरत्ता
महास्तेतन्त्रसैवप्रकाशस्यविमर्शो व्यतिरेकादिमर्शात्मकं च मत्का रूपा सती क्रियाशक्तिरुच्यते

ई. प्र. वि.

योन्मुखसमायोगेन स्वात्मविश्रान्तिरूपतात्म्येस्वानंदः तदेवं भगवतश्चिदात्मनस्तैस्तैर्वैचित्र्यरूपतापशोसत्त्वसमाव
तद्भावस्थानतत्स्थानतदभावस्थानसौ चितिवद्विरूपत्वात् तेन योसौ सत्तानंदभागस्तेनप्रकाशस्वरूपेति
सत्त्व यत्तदभावस्तदावरणमोहरूपतमः एतेनैतत्सत्त्वमसीनीलानीलवस्तुस्वरूपाहारेणाप्य
पि वैतेनैकार्थेन कारणानन्वयश्चाध्यकपरामर्शोभेदोकार्यधर्मोपस्थितयावित्रपतत्व संगतनीला
नीलात्मकरूपसत्त्वोयतानेत्यमिश्रतयापि भातः अतोयोपयत्तानमामिश्र अभावस्तद्रजो गुणः अतप
वप्रकाशस्वरूपयोः सत्त्वतमसोरन्योन्यग्रासप्रयासात्मकानितिदुःखत्वं अन्याश्चादेकत्वनएव हि प्रकाश
स्तावेकत्वनएवाप्रकाशोमोहः यत्तुकथंचित्प्रकाशोयथा माप्तिकदेहरूपतया ऽभिमत्याकथं
चित्त्वाप्रकाशोयथा नात्मवाद कल्याणपर्मेयीतितयाभिमतयानंदेवं दुःखत्वं अयमेवचपूर्वापरी
भावसामान्यक्रियापरमार्थः अत्रानुभवरूपेतु नास्ति शनीलोकसांविकल्पितना कल्पितरूपायायिपि भा
ति नीलाभावस्तत्त्वेपि कल्पनाकल्पितो भासमानत्वात्तव्यवहारपरमार्थः तदुभयत्वात्मिश्रता
त नीलानीलाभासनात्म यच्चतदुभयरूपत्वनीलअनीलसात्ताद्वत्कल्पितयापि योविपर्यीकृतं नीलमेव
स्फारितं तपशोध्यतुर्योग्निगुणाः अपित्वर्थ्यचे पशोः सामान्यासत्त्वतदभावस्तत्सोदृश्यात्मारज्यतिसंवे
यः ९ एवं तावत्पतिपशुस्वरूपमात्तं तत्र मेते ये तानिर्गणिनमथ अमेयतत्त्वनिर्णयत्वपशोनावदित्यं
विद्योमेयतत्त्वमितिनिर्णयमाह ॥ येष्मसामयिके देतापरामर्शोध्रुवः अभोः तेपिमिश्राविमिनाश्च ६.

तयाविज्ञावभासिनः इदमाभासायवतावदर्थाइत्यत्रकेनेवप्रकाम्यैशीकेनकदाचिदमिथ्यामवप्रकाशसंपुने
यदाभासमान्यरूपता तद्यतेइमयान्याश्चमामपिकेनाकस्मिन्नेनेदमावेवमहज्ञभेदयरामर्शरूपणो
गल्पनिर्देशादिश्येन्गोचरीकार्याः प्रभोरपितकेवलंसंघोजातवालादेर्यावदीदृशस्यापितयाते
नसामान्यविशेषप्रकारेणाविज्ञतयावभासेते विविज्ञत्वेहितयोर्निमित्तत्वमपिसुत्वेनप्रगपदेकारे
नाहन्ताविष्ठानेभातीति ईश्वरदशायांभावोल्लासनेनतरीयकत्वेनसविनिमेषोपरूपनिषेधाज्जयवन्न
नर्थमात्ररूपत्वमसंविन्यकाशेनेवप्रकाशमानमहन्तानिषेधरूपामसामर्थिकोमिदन्ताप्रल्लासपय
ति १ एवंतावदीश्वरस्यरूपमाहेश्वरस्योद्भवेवतत्त्वप्रमाशिवेतथावानिप्रमेयकेएवक्रयशुद्धिस
दाशिवेश्वरत्वमनादृत्यनापश्यतिकोइदंक्वमेयपस्यहूतोनतइतिमदेहमथाहतिश्लोकद्वयेन ॥ तेनतभिना
वभासार्थाः प्रकल्पाश्रयगात्मनः तत्राहिभिन्नसंसाभिःस्वस्वभेतालिगावेर तद्सामान्याणीरुद्दिरीश
इदमपजीविनी मेषान्मानान्तनयासेन्यवेशशक्तातदात्मनः स्वविश्रांतपेशेषासवलपाशांशरूपया वि
कल्पक्रियगातवेष्टणेविविज्ञातविश्व्या ॥ तेविशेषेयातइति प्रमुगात्मनत्वइत्येश्मेयरूपाश्रयर्थानतौ
स्वरवडकनयेनेति भिन्नइतिविश्वाभिश्रतयाभिधमान्नाभासायेषामर्थानांतेविशेषसामान्यात्मा
नोर्थाः प्रमयगान्मान शतिपुरुषमन्याभिश्रलसंवेदनावगमरूपसांकोणोनादृप्रकाशनान्तनःप्रक
ल्पाविकल्पनीयाःप्रतिप्राणिस्ववासनानुसारेणविचित्राभिःसन्ताभिःभियोयमरव्यमितादिकाभिः

सिद्धित्रयमपरत्वेनपठ्यतम्॥

ई. भावनाविशेषानुसारेणानन्तरोहितविग्रहावष्टम्भात्वात्मग्रहभिः स्मर्यमाणोऽभ्यस्तेनैव संकल्पेनेश्वरात्मस्व·
विकल्पयोगोपनतोऽस्य भवति ईश्वरस्य विकल्पात्मकत्वमत्रैवाशुद्धविमर्शविषयीभावात्प्रथाः पशो
प्र. स्तस्यासावपोहनरूपो वा किं निर्विकल्पस्वभावस्फारस्तु प्रथयो भवति सा सा विकल्पनादेवानादिप्रवृत्तापोह·
वि. योगादिति ननु विकल्पाने यावान् वार्थस्तावानेव विकल्पत्वे नन्वको विशेषः प्रमयस्य पतिपशुरूप
तायां उच्यते नेत्यतिपशुकल्पकल्पेषु स्ववृत्तिकल्पनामध्यान्तामीश्वरस्य स्वच्छन्दतानुपरिवर्तिनी प्रतपवतामीश्व
91 रसृष्टिरुपजीवती प्रमाणावर्णीस्तप्रमातृनियता नयूच्छाद्दृश्यमिति येनहस्तेनन्तस्वेव तदाना
स्य ननु यदि पशोरपि सृष्टिशक्तिरस्ति नहीश्वरस्यैव समस्तमीश्वरणवासौ नन्वेवं मायायामात्मकस्मा
त्स्रष्टेर्न भवति भेदपदिस्वशक्तिपरिज्ञानीयात् यावता मानस्यापरिज्ञानापरवशस्यैव मनोविक
ल्पक्रियाविकल्पनशक्तिरुदेति नन्वकेनमानस्यार्थार्पणेन आह ईश्वरस्य परामर्शस्वरूपनयाशुद्ध·
राशिलक्षणस्य स्वरूपविश्रान्तिलक्षणापारमेश्वर्यविरोपप्रयोजननात्मा श्यामादिदेवताचक्रमयीभिस्तैः
कादिवर्णैर्विविद्योर्विविज्ञानतया या सा विकल्पक्रियातस्य पशोरेकत्रनिरूपाभावाच्छ्वलानेनमिव
मयेपश्चास्यमिप्सादिवर्णैर्विचित्रानुविद्धतया विकल्पनक्रियमाणतदात्मनईश्वरस्वभावस्यैव पशोरस्मा
याशामीहृष्टिः पंचेदंतश्चातवंक्रोरस्त्वानभमित्यावस्तीनपिविमिश्रतायोविकल्पस्तृष्टिस्तावाभा·
सानीश्वरस्रष्टेनैवोपजीवतीति सर्वोपाशवीप्रमयरशेषीश्वरसृष्ट्युपजीविनीत्यक्रम ९ नन्वेवं ५१

वेयत्तिपाशवी सृष्टिः संहारश्चपातर्हि पारमेश्वरी सृष्टिः पशोः किं कुर्यादिति निर्णीयते ॥ साधारणो
मयावेशाः सर्गाः सृष्टाः अभ्यासनात् विकल्पहानेनैकाग्र्यात्क्रमेणास्य स्वरूपापदे पेश्वरः सर्गोऽद्य
साधारणाश्चवृत्तिसाधारणाश्चामेख्यातिनिर्दिष्टो हि विवक्षादिः न स्यव साक्षासमलतृणास्यशावभास
नेनासमसोऽयं सर्गो यदा विकल्पहानक्रमेणानस्मिन्निर्विकल्पकगृहीत एव साक्षात्मेयं प्रकाशत्वमवले
आत्मसिद्धिमिन्द्रियार्थपरामर्शपदं भवति तदानलोऽस्य बहिर्हृदयेति स्मृतो बोध्यान्ववघपरिहारोपदेशात् ।
शाक्तेमेणाभ्यासमलात्तत्स्वेनपशोः पशात्व श्रुतिस्तत्तोऽस्य रत्व चरदर्शयति किंच योऽयं विकल्पसर्गः पा
शावरूढः सोऽपि यद्यन्यथाति पूर्वोक्तरूपे वैपरीत्येन परिज्ञानयेशशमन्यापरिज्ञानतन्नादात्मस्वभव
नितदासोऽपि साधारणाय वाध्याय तादिव शाशशात्मादिविकल्पः स्वस्वस्तमंत्रस्य भाविताः करणा
स्य ११ एवं विकल्पनिर्ह्रासेन निर्विकल्परूपमात्मीभावविश्वात्मसाक्षात्कारलक्षणः स्वप्रत्ययप
वमोत्तादर्शितः अधुना विकल्पनिर्ह्रासमभावेऽपि तद्दर्शयति । सोऽहमसायविभावरूपस्वपरिज्ञानतः
विश्वात्मनोऽविकल्पानां अशेषेऽपि महेशता ॥ सोऽहं ममायमात्मानामपशुः कश्चिदन्यो याह मपि तु परिपू
हीनग्राहकस्वप्रकाशैकघनः परमेश्वरोऽयः स एवाहं सदाहमेव न त्वन्यः कश्चित् अतो विकल्पसृष्टि
शं पि मम स्वात्मलताणविभवरूपस्वविमर्शो हृदयोभूमेमत्यपरिशीलाविकल्पोऽपि जीवन्नेव शुक्ते
पश्यात्के शंकापि न विशंकनतिः शंकत्वमिदस्फुटेश्वति १२ नन्वेवं बद्धमुक्तयोः प्रमेयप्रतिकोभेद

ई. प्र. ९२

92

उच्यते ॥ मेयं साधारणोऽमुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् । श्रीमत्स
दाशिवेश्वरपदारम्भात् क्षितिपर्यन्तप्रमातृवर्गोऽपि ह्यात्यदृशमिति रूपेण देवात्मतया भिन्नविशान्तेरु
क्तः ततस्य विश्वस्य प्रमेयस्यापि ममत्वेनैव निःस्वस्यापि प्रमेयवेद्यमभेदात् बद्धः पुनः प्रमेयान्तरमपि त
थैवात्मनैव क्रमेण परिमेयपरमस्वतन्त्रप्रमातृवर्गाज्ञाख्यार्थेन सम इति एकत्वेनाभेदविश्रान्तेनात्मसम
र्वपरामर्शपदस्य स्वपति बद्धस्य तु सर्वं मत्तो भिन्नमिति व्यक्ता समभेदविश्रान्तपरामर्शो ॥ ३ ॥ ननु सदा
शिवेश्वरशुद्धविद्यावस्थितपदे यदहं रूपं पशुप्रमातृविषयेऽप्यप्रमेयरूपात् ततः परो हि ततः परमशिवस्तु
कथमस्य विभागं कुर्यादाह ॥ सर्वेश्वरान्तरालीनान्तेनान्तो भावनिर्भरः शिवश्चिदानन्दघनः परमात्
रविग्रहः नन्वल भगवान् श्रीपरमशिवप्रमेयप्रकाशाकाचिद्दृश्यमानेनैवास्य सर्वेश्वरान्तराविद्रूपतामा
श्रविश्रान्तत्वेन लीनत्वात् ततस्य सा पूर्णात्वभावेन स्वात्मविश्रान्त्यानन्दैकतान्तिश्चैतन्यरूपिक पर
मर्शात्मकस्वात्मस्वात्मचमत्कारस्ततोऽनेकधा नाशविच्छिन्नतद्रूपापरमात्मता विग्रहवती भगवतो वि
श्वमयस्यानवच्छिन्नाऽरूपस्यान्तालीनप्रमेयकस्यासर्वात्मतापरिपूर्णत्वे ॥ ४ ॥ एवमपि प्रकारचतुष्टयो
क्तेयदृश्यतेन फलमाह ॥ एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा जानन् यथेष्टं सृजति जानाति च करोति च
एवमितीश्वररूपमात्मानं तस्य च स्वात्मानिरिक्तेस्वातन्त्र्यमात्ररूपेण ज्ञानक्रिये जानन्नेवं भूतोऽयमात्मा नितका
ण्डितदर्शिनः इत्येवं ज्ञानक्रिये तनस्य आतिरिक्ते चेतिपरामृशन्नयथेच्छं जानाति च करोति च ॥ ९२

समावेशाख्यासमयोगेनैवशरीरेणाप्यतःपरतत्त्वस्मृतिदेहेजीवन्मुक्तत्वमर्थेनैवपरमेश्वरएवेति ९५ प्र
स्यार्थस्यस्वप्रत्ययसिद्धस्यापिगुरूपदेशाउपायबहुलकेमनसः शास्त्रदृष्टिरिह दीक्षितानामापिका
रेण एवंगुरुतः शास्त्रतः स्वतएव तद्दृष्टोक्तंतेनभवतीत्यभिप्रायेणागुरुपारम्पर्यंदर्शयति ॥ इतिप्रक
टितोमयासुघटएषमार्गोनवोमहागुरुभिरुच्यतेस्मशिवदृष्टिशास्त्रेयथा । तदव्रतिदयुमदेशवक्र
द्वेतामात्मनाविभाव्यशिवतामयीमतिशमाविशन्तिसिध्यति । श्रीमत्परमेष्ठिभट्टारकश्रीसोमानन्द
पादैःशिवदृष्टिशास्त्रेयमभिनवः सर्वरहस्यशास्त्रोन्नीतःसन्निगूढत्वादप्रसिद्धोबालानांरूढ्या
शासायामादिक्लेशप्रयासकलाविरहात्मकत्वेनावस्थितःसम्यक्प्रकटतोपदेशद्वारेणकलंकाश
कापसारणेननीतः एतदेवशास्त्रगुरुस्वप्रत्ययसिद्धोयमर्थस्तदितितस्मादसमस्यैयपदस्यारम
श्रीविश्रामयत्निषुकंटेत्तलक्षणमेस्वयंमात्मनोविभाव्यदार्ढ्येनयदापरात्मशान्तिनहिंतस्याम
शमात्रात्देवताद्वजीवन्मुक्तोभगवान्शिवएव यथोक्तंपरमेष्ठिपादैः ज्ञातेशिवत्वेसर्वस्थप्रतिप
त्त्यादृढात्मना करणेननास्तिकृत्यंक्वापिभावनयापिवा सकृज्ज्ञातेसुवर्णेकिंभावनाकरणादिना
सर्वव्यापिनिसम्यग्ज्ञातेदीपेनस्थितेसत्यादि । तोविभाव्ययोनिजमाविशतिशरीरस्यापिबुद्धि
शून्यस्योत्पत्तयेसर्वदानैवनिमज्जयत्यनवरतंनश्यन्नाविर्भूतिपरभूतिपर्यन्तोलभते ९६
ननुयथात्माविवस्त्रतदेवतर्हितस्यप्रत्यभिज्ञानाप्रत्यभिज्ञानयोर्विशेषः नहिबीजमस्यनिज्ञाते

ई. सतिमहत्कारिमाकलेनांकरंजनयतितत्कयआत्मप्रत्यभिज्ञानेनिर्देशः उच्यते द्विविधार्थक्रिया
९२ स्तिबाह्या च अङ्गराद्विकाप्रमात्वविश्रान्तिचमत्कारसाराप्रशिस्त्रादिरूपा न चायामत्प्रत्यभिज्ञानेना॰
पेक्षते द्वितीयात्वनन्दपेक्षतेऽएव इहैव यमहमहं स्थ इमेवंभूतचमत्कारसारापरामिद्विलक्षणजीव
न्मुक्तिविभूतियोगमयाक्रियेतीश्वरप्रत्यभिज्ञानमन्याचक्षणापेक्षणीये न तु प्रमात्विश्रान्तिसाराथ
क्रियाप्रत्यभिज्ञानेन विनात ह्येषा मतिनन्दहेपतिकेनतडुपलक्षसित्याशङ्क्याह। तैस्तैरप्युपयाचितैरु
पनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्युतिकेकान्तो लोकसमानएवमपरिज्ञानोनेऽत यथा लोकस्येषतथानवैति
नगुणाः स्वात्मापि विशेषगो नैवालं निजवैभवायतनदियेनत्वत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ यथा नायकगुणास्त
श्रवणाश्चर्यहृद्रागाकामिनीनदर्शनमेवपरमकुपादेयमाकांक्षतीरिवाविशामवशहृदयादेवनोप॰
याचितानि दूतीमेखप्रभृतीनि मदनलेखकृताकान्माचस्यानिवेदनानि कुर्वाणापि द्विताभीभ॰
वनग्रालतिकानिर्हतितदानडुपयाचितवृशारशक्तिनमेवमविपर्वतीतिनिश्चियतमेवलौकिकेतेसि
द्धक्ष्येविशेषैः परामर्शोपरदीमाधिगच्छन्ति निजेनमायाप्रमातामात्रितेसंपन्नमपितन्निश्चयनमावलोक
नेनहृदयंप्रणीकरोतितथात्मात्मनिविश्वेश्वरेसततमेवतिभासमानेपितन्निर्भासनेनहृदयस्पर्शितया॰
मायेन यतः सोपिस्वात्माविश्वेशत्वकृतेताघशतिहस्तस्वशक्तिलक्षणपारमेश्वर्यानंदयोनन्नपरा
स्पृशतिभासमानचदादिनस्वहूमातोजातः यदानहृतीववनाद्वातस्वलक्षणाभिज्ञानाद्युपायानता॰ ९२

दानानुत्कर्षाद्धृदयङ्गमीकरणो नामास्य शान्ति तदानन्तरमद्भुतफलं व्याप्यैनैव नावक्रमपि हृच्छ्री
नामस्येति यतिभोगशाभ्यासबलेन विश्रान्यतराणपश्चुपलभते तद्वदात्मनि गुरुबवनाज्ञानक्रि
यालसत्त्वाशाह्याभिज्ञानादेवायदापारमेश्वर्यौत्कर्ष्यं हृदयङ्गमीभावो जायते तदानन्तर्षेणामेव हृदि
नात्मिकाशीवद्भुक्तिः समावेशाभ्यासबलेन विभूतिलाभ इति तस्यात्र्यभिप्तेव परापरसिद्धिप्रदा
यिनी भवति ॥ १७ ॥ ~~[illegible]~~ कारकं महाफलमिदं शास्त्रमित्युल्लिख्य योगेन नामधेयप्रसिद्ध्यावतइ
त्कर्षस्मरणाद्धारणाजीनितसद्भावनाप्रसरयलक्षणाश्रवर्तकसंवेदनयाजने प्रवर्तयितुं यितृनाशाव
नाशश्चाबोधमहारदर्शयति जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुदयाकरसूनुना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनो
पपादिता। यस्मात् कस्यचिज्जनेतारिनि ज्ञानाधपेताकाचितिसर्वोपकारित्वमसक मयत्नेन सिद्धि :
परापररूपा यथास्माद्धितिमहाफलत्वं इत्याकरस्य पुत्रः श्रीमानुत्पलदेवोऽस्मत्परमगुरुरिदंशा॰
स्त्रमकार्षीदिति तत्प्रसिद्ध्या जनः प्रवर्तते इति प्रवर्तनाद्धारेणामोऽनुगृहीतो भवतीत्यभयनामलि॰
देशः इत्याशिषितिरहस्यमनायुपपादिशानेतानीनेति शिवम् ॥ १८ ॥ आदितः १९० ॥ इति श्रीमहामाहे
श्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे प्रथ
ममाह्निकम् समाप्तश्चायं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ॥ ॥ एवमभिनवगुप्तेन सूत्रार्थप्रविमर्शिनी
रचिता प्रत्यभिज्ञायां लक्ष्मीदेवर्षि मगुरा ॥ वाक्यप्रमाणपदतत्त्वसदागमार्थाः स्वात्मोपयोगगुप

ई. योऽन्यथवः स्वशास्त्रात् भौमानां नलमयोऽथवनमस्याश्रयोशुक्लार्कमेकमिद्दशानयितेत्समोऽस्यः ।।
प्र. आत्मानमनभिज्ञाय विवेकं योऽभिदिच्छति नव भौनेव किंवाच्यं शक्तोऽस्मिन् कोऽभवातितित ये ये य-
९४ पूर्वैलिखितानान्तत्कृतोयं श्लोकः श्रीमत्सोमानन्दवंशपालिलवल्लाल श्रीमतां प्रत्यभिज्ञा विवृति-
म् भोगानन्दो बालभावे हृदन्तः सेवासिध्यादेव देवाति युक्तः ।। इतीश्वरप्रत्यभिज्ञा समाप्तेति ।
शिवम् समाप्तम् ।।

94

ईश्वरप्रतिपत्ति